КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 94:94(5):94(575.2)

ПАСАНОВА КЛАРА БАЛТАБАЕВНА

САЛТТУУ КЫРГЫЗ КООМУНУН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ (XIXк. экинчи жарымы- XXк. башы).

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчиси:

тарых илимдеринин доктору, профессор

Алымбаев Ж. Б.

Бишкек-2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ... 3

I БАП. Илимий маселенин тарыхнаамасы.. 8

1.1. Совет дооруна чейинки мезгилдин тарыхнаамасы.................................... 8

1.2.Советтик доордун тарыхнаамасы... 18

1.3.Постсоветтик доордун тарыхнаамасы... 29

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА ИЛИМИЙ МЕТОДДОРУ.. 38

2.1.Илимий эмгектин булактык базасы... 38

2.2 Изилдөөнүн методдору.. 45

2.3.Социалдык түзүлүштүн трансформацияlануусунун методологиялык маселелери... 59

III. БАП. Социалдык-экономикалык тармактагы трансформациялык процесстер.. 69

3.1.Салттуу жер иштетүүчүлүктөгү өзгөрүүлөр... 69

3.2. Отурукташуу процессинин жүрүшү 79

3.3. Акча-товар мамилелериндеги өзгөрүүлөр... 88

IV. БАП Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү катмарлашуу.. 97

4.1. "Ак сөөктөр" арасындагы катмарлашуу... 97

4.1.1 Баатырлар... 98

4.1.2.Манаптар... 102

4.1.3.Бийлер.. 111

4.1.4.Казылар... 115

4.1.5.Байлар...118

4.2. Букара катмарларынын жикке бөлүнүшү.. 123

Корутунду.. 138

Колдонулган адабияттар.. 143

КИРИШҮҮ

Эгемендүүлүктүн доорунда базар экономикасынын, жеке менчик мамилелеринин өнүгүүшү менен Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, жаңы социалдык катмарлар жаралып, алардын өз ара мамилелери динамикалуу түрдө өнүгүп жаткан мезгили. Эгемен Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр, XIXк.экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы салттуу кыргыз коомунун түзүлүшүндө болуп өткөн тарыхый мезгилдин тажрыйбасын гана эске албастан, элдин менталитетин түшүнүүгө, аталган маселени жаңы тарыхый позициядан изилдеп, баа берүү тарых зарылдыгын жаратып олтурат. Аталган тарыхый доордогу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу процессин изилдөөнүн акуталдуулугу төмөнкү бир катар себептер менен түшүндүрүлөт:

Биринчиден, революцияга чейинки доордо салтуу кыргыз коомунун түзүлүшүн чагылдырган изилдөөлөргө, тарыхый булактарга жаңы тарыхый таризде талдоо жүргүзүү талабынын жаралгандыгы;

Экинчиден, XXк. 80-жылдарынын аягына чейин эл аралык илимий изилдөө практикасында эки концептуалдык методологиялык ыкма(подход) үстөмдүк кылып келгендиги белгилүү: “таптык” жана “стратификациялык”. Ал эми советтик тарыхнаамада болсо коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо марксистик-лениндик теорияга негизделген “таптык” ыкма үстөмдүк кылганы белгилүү.

Марксистик-лениндик теория боюнча коом таптарга бөлүнүп, алардын негизги белгиси катары өндүрүш каражаттарына карата болгон мамилеси аркылуу айырмаланышкан. Өндүрүш каражаттары кимдин колунда болсо, ошого жараша: “эзүүчү” (өндүрүш каражатынын ээси) “эзилүүчү” таптарга (өндүрүш каражатына ээ болбогондор) бөлүнгөн. Коомдун социалдык түзүлүшүн, аталган таптык позициядан аныктоо идеологиялык максатты чечүүгө багыталган теориялардын бири болгондугун белгилеп кетүү керек.

Аталган таптык ыкма коомдогу таптык белгилерге ээ болбогон: чайрикер, мандикер, жарды, жалчы ж.б. ушул сыяктуу топтордун бар экендигин эске алган эмес. Тарыхта Совет мамлекетинин “таптык” саясаты трагедиялуу социалдык окуяларды жараткандыгы белгилүү

Үчүнчүдөн, учурдагы гуманитардык илимде коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо коомдук-экономикалык формациялык түшүнүктөрдөн эмес, стратификациялык методун колдонуу аркылуу коомдун социалдык түзүлүшүнө баа берүү жаңы талабы катары каралып жаткандыгында. “Страт” термини геологиялык түшүнүк, «катмар» дегенди түшүндүрөт. Стратификациялык теория боюнча адам баласынын социумунда страттар-профессионалдык кесиби, билими, этникалык, демографиялык, гендердик белгилери боюнча, аймактык жайгашуусу (шаардык, айылдык) ж.б. критерийлер боюнча айырмаланышы мүмкүн. “Страт” түшүнүгү «тап» түшүнүгүнө караганда ийкемдүү келип, өзүнө кеңири коомдук кубулуштардын камтып, аларга кеңири анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк жаратат.

Төртүнчүдөн, колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялануу маселеси чарбалык өзгөрүүлөрдүн, акча-товар, соода мамилелеринин ж.б. тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасын жаны социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөндүгүн изилдөө маселенин актуалдуулугун шарттаган факторлор болуп саналат.

Демек, стратификациялык ыкма адамзаттын социумун тарыхый өнүгүшүнүн ар бир этабында социалдык турмуштун толук картинасын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк жаратат. Жогорудагы тыянактарга таянуу менен салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүндөгү өзгөрүүлөрдү жаңы концептуалдык-методологиялык таризде баа берүү изилдөөнүн актуалдуу экендигин айгинелейт.

Диссертациялык иштин хронологиялык чеги. Илимий эмгектин хронологиялык чеги катары XIXк.экинчи жарымы- XXкылымдын башын кароого болот. Анткени, Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен саясий, социалдык – экономикалык, маданий тармактагы өзгөрүүлөрдүн

жүрүшүнүн натыйжасында салтуу кыргыз коому трансформацияланууга дуушар болду.

Изилдөөнүн максаты. Илимий изилдөөнүн максаты XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүнө талдоо жүргүзүү. Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

-илимий маселенин изилденүү деңгээлине анализ жүргүзүү;

-илимий маселенин булактык базасына, изилдөө ыкмаларына трансформациялык процесстин методологиясына талдоо жүргүзүү.

Салттуу кыргыз коомунун социалдык-экономикалык түзүлүшүнүн төмөнкү тармагындагы:

- салтуу жер иштетүүчүлүктөгү;

- отурукташуу процессиндеги;

- акча-товар мамилелериндеги трансформациялык процесстерге анализ жүргүзүү;

-салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү катмарлашуу процессесине талдоо жүргүзүү;

- “ак сөөк”, букаралардын арасындагы өзгөрүү процессине талдоо жүргүзүү;

- трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа берүү.

Илимий жаңылыктар. Диссертациялык эмгектин илимий жаңылыгы катары постсоветтик доордун тарыхнаамасында изилдөөнүн көз жаздымында калып келген илимий маселенин коюлушу жана анын чечилишине аракет жасоо. Диссертант илимий маселенин толук чечилишине талапкер катары карабастан, постсоветтик доордун тарыхнаамасынын практикасында алгачкы ирет салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн структурасын, социалдык стратификация теориясына таянуу аркылуу жаны концептуалдык-методологиялык позициядан изилдөөгө аракет жасалды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары диссертациялык эмгекте системалык ыкманы колдонуу аркылуу, коомдун социалдык түзүлүшүнүн

трансформацияланышын, коомдогу социалдык катмарлардын өз ара байланышы, алардын ич ара аракеттеринин тынымсыз өнүгүшүнүн жыйынтыгы катары бааланып, ар бир социалдык катмарларга тарыхый анализ берүү аракети жасалды.

Коргоого алып чыгуучу жоболор:

Көчмөн коомдогу социалдык катмарлардын жаралуу процессин кыргыздардын урук-уруулук патриахалдык коомдук мамилелеринен улам жаралган, узак тарыхый процессти өз ичине камтыган тарыхый процесс катары кароо зарыл.

Колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык катмарлашуу тышкы трансформациялык факторлордун таасири менен жүргөн. Тышкы факторлорго Россия империясынын жаңы административдик, оторлоштуруу саясаты, жер маселесин атоого болот.

Колониалдык бийлик «ак сөөк» катмарлардын функцияларын чектөөгө багытталган «Жоболорду» кабыл алуу менен алардын коомдогу ээлеген ордун, салтуу милдеттерин чектөөгө, жоюуга карата саясатын ишке ашырууну көздөгөн

Колониалдык доордогу социалдык түзүлүштүн өзгөрүү процессин учурдагы илимдеги актуалдуу теориялардын бири катары каралып жаткан стратификация теориясына таянуу аркылуу, социалдык түзүлүштүн өзгөрүүсүнө анализ берүү социалдык топтордун ортосундагы өз ара мамилелерди ачып берүүгө шарт жаратат. Каралып жаткан тарыхый мезгилдеги социалдык тармактагы катмарлашуунун негизги белгиси (критерийи) катары «ак сөөк» топторунун кызматтык даражага ээ болушу(болуштук, старчындык бийлик, сот бийлиги) коомдогу өндүрүш каражаттарына карата, аларды бөлүштүрүүдө өзгөчө абалды ээлешкен. Жерге, малга ж.б. менчиктин түрлөрүн өзүнө ээлик кылып алууда укуктук-абалы жогору болгон. Мындай социалдык абал алардын ич ара топторго бөлүнүшүн күчөткөн.

Букара социалдык катмарларынын арасында жаңы социалдык топтордун жаралышы, каралып жаткан мезгилдеги акча-товар мамилеринин өнүгүшү, жер иштетүүчүлүк, мал чарбалык ж.б. социалдык чөйрөдөгү мүлктүк теңсиздиктен улам жаралган көрүнүш.

Оторлоштуруу саясатынын натыйжасында жергиликтүү калк менен орус-дыйкан келгиндеринин ортосунда жаралган чарбалык, маданий, экономикалык өз ара мамилелер трансформациялык процесстин жүрүшүндө өзүнүн оң таасирин жараткан.

Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү XIXк.экинчи жарымы- XXк. башында жүргөн трансформациялык процесс, советтик мезгилде да уланып, бирок коомдун өзгөрүүсүнө административдик ыкма колдонулган.

Диссертациялык иштин апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Диссертациялык эмгектин түзүмү

Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, 13 параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат жана 131 бетти түзөт.

I. БАП. ИЛИМИЙ МАСЕЛЕНИН ТАРЫХНААМАСЫ

1.1. Совет дооруна чейинки мезгилдин тарыхнаамасы

“Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышы” аттуу илимий маселенин изилдениш деңгээлин революцияга чейинки, советтик жана постсоветттик мезгилдерге бөлүп кароо илимий маселенин хронологиялык мезгилине туура келет. Анткени, салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышындагы маселелер аталган үч доордун идеологиялык багытына, талабына, жараша изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий маселе боюнча жалпы бир илимий концепция үстөмдүк кылган эмес. Ар бир доордо «коомдун социалдык түзүлүшү», «коомдун стратификациясы» аттуу түшүнүктөргө карата түрлүү көз караштар өкүм сүрүп келген жана өкүм сүрүүдө. Ошондуктан кыргыз коомунун стратификациялык түзүлүшүн, анын өзгөрүүсүнө (трансформацияланышына) тарыхнаамалык анализ берүүдө жогоруда белгилегендей үч доорго бөлүп кароо тарыхый логикага туура келет деген ойдобуз.

Совет дооруна чейинки мезгилдин тарыхнаамасы.

«Революцияга чейинки доор», «совет дооруна чейинки мезгил» түшүнүктөрү Кыргызстандын постсоветтик изилдөөчүлөр тарабынан шарттуу түрдө колдонулуп келе жаткан тарыхый өнүгүүнүн белгилүү бир хроногиялык мезгили. Совет дооруна чейинки мезгил, өзгөчө XVIII-XX-к. башына чейинки мезгилде кыргыз элинин тарыхын ар тараптуу изилдөөгө алган жазма, оозеки тарыхый булактар сакталып калган. Алар күндөлүк, эскерүү формасында жазылган эмгектер, очерктер, билдирүүлөр, көлөмдүү изилдөөлөр ж.б. формадагы эмгектер болуп саналат. XIX к. геосаясий кырдаалга жараша эмгектин дээрлик көпчүлүк түзүүчүлөрү , авторлору тарыхый процесстердин күбөсү болушкан. Совет дооруна чейинки доордо жарык көргөн эмгектердин көпчүлүгүндө авторлор бир эле очеркинде, күндөлүгүндө түрлүү илимий маселенин өзөгүн, чагылдырган фактыларды жазып кеткен. Авторлордун

көпчүлүгү тарыхый маалыматтарды тарыхый окуялардын күбөсү, катышуучусу катары сүрөттөшкөн.

Демек, совет дооруна чейинки доордо жарык көргөн эмгектерди бүгүнкү тарыхнаамада булакнаамалык жана тарыхнаамалык таризде колдонууга, эмгектердин маани-маңызы, алардын авторлорунун окуяларга катыштыгы толук мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

Совет дооруна чейинки мезгилдеги эмгектерде кыргыз коомунун стратификациясы, же болбосо коомдогу «катмарлар», «топтор» деген түшүнүктөр кездешпейт. Кыргыз коомунун социалдык катмарына арналып жазылган өз алдынча изилдөөлөр жокко эсе. Бирок XIXк. орус тилдүү авторлор тарабынан жарык көргөн эмгектерде орус тарыхнаамасындагы өкүм сүрүп келе жаткан «сословия» түшүнүгүнөн улам кыргыз коомунда бай, бий, манап жана букара катмарлары туурасындагы маалыматтар кездешет. Аталган доордун авторлору аталган коомдук катмарлардын кыргыз коомундагы ролун, функцияларын изилдөөгө чоң аракеттерди жасашкан. Ар бир социалдык катмарлар боюнча конкреттүү фактыларды келтиришкен.

Совет дооруна чейинки мезгилдеги кыргыздардын социалдык түзүлүшүн: орус саякатчылары, чыгыштаануучулар, аскер адамдары, колониялык доордогу административдик кызмат чиновниктердин эмгектеринде сүрөттөлгөн. Кыргызтаануу маселесин изилдеген совет дооруна чейинки авторлор боюнча кеңири маалыматты Ж. Алымбаевдин эмгегинде сүрөттөлүп кеткен. [73]

а) Орус саякатчыларынын эмгектери

XIX к. экинчи жарымы XX кылымдын башындагы салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү анын трансформацияланышы туурасында маселени кыргыз жергесине келишкен орус саякатчылары Ч. Валиханов , П. Семеньев, Н. Северцов , М. Венюков, Г.Бардашев, Е.Тимковский, дарыгер Ф.Зибберштейн, И.Андреев ж.б. эмгектеринин кездештирүүгө болот.

XIX к. кыргыздардын социалдык түзүлүшүн кеңири чагылдырган авторлордун катарына Ч. Валихановдун «Записки о кыргызов»- аттуу эмгегин

атоого болот. Ч.Валиханов саякаттоо учурунда Ысык-Көлдүк кыргыздардын арасында жашап, алардын турмушу менен жакындан таанышып, аталган эмгегинин «Разделения сословия, манапы и их значения»[89]- аттуу бөлүгүндө: «Эл (сословия катмар катары эки кастага бөлүнөт: ээлик кылуучулар (владетели), (манаптар) жана жөнөкөйлөр – «кара букаралар»[89, с.38] – деп белгилейт. Автор тарабынан келтирилген «каста», «сословия» түшүнүктөрү Индия жана Россия коомуна таандык коомдук катмарлар кыргыздардын коомдук түзүлүшү менен байланышы жок. Орус тилдүү автор катары Ч. Валихановдун салыштыруу иретинде колдонулуп жаткан термини катары баалоо керек.

Ч. Валиханов алгачкылардын болуп манапчылык социалдык катмар катары кыргыз коомунда жакынкы арада эле пайда болгон көрүнүш катары баалайт. Эл арасында айтылып жүргөн легендага таянуу менен «манап» сөзү сарбагыштардын Манап аттуу уруу башчысынын атынан калган, ал өзүнүн каардуулугу жана мыкаачылыгы менен айырмалангандыгын белгилейт. Манапчылык башка уруулардын бийлерине да жагып калгандыктан, учурунда манап – бул ар бир уруунун башында турган жалпы ат катары карала баштаган.[89, с. 38]

Ч. Валихановдун пикири боюнча кыргыз коомундагы экинчи катмар – жөнөкөй эл, кара (demos) деп аталат. Бул тууралуу автор: «Кыргыздарда эл жана бийлер, алардын уруу башчылары, кара сөөктөрдү, жөнөкөй элди түзүшөт [89, с.39]- деп белгилейт.

Орус булактарында учураган «дикокаменные», «закаменные» түшүнүктөрү кыргыз-кайсактардан айырмалоо үчүн орус авторлору тарабынан берилгендигин баса белгилеп өтөт. «Кара» деп аталгандыгынын аларда (кыргыздарда) ак сөөк, чынгызиддик тукумдан болбогондуктан, алардын башында уруулук патриархалдык укукка таянган манаптар башкарат деп баса көрсөтөт.[89, с.39] Демек, Ч. Валихановдун маалыматы боюнча XIX кылымдын 50-жылдарында кыргыздар ээлик кылуучулардан (ак сөөктөр-манаптар) жана кара букара- жөнөкөй элден турушкан. Мындан тышкары автор кыргыздардын

оң, сол уруулук түзүлүшүнө, алардын келип чыгыш маселесине кеңири токтолуп кеткен.

XIX к. кыргыздардын коомдук түзүлүшү туурасындагы маселе М. Венюковдун эмгектеринде сүрөттөлгөн. [92] М. Венюков кыргыздар оң жана сол генеологиялык топтордон турарын белгилеп, ар бир группага кирген урууларды атап кеткен. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө токтолгон автор буруттардын старшинасы кээде мураскорлук катары эсептелинет, «кара сөөктөрү» булар -плебейлер. Старшиналарын алар манаптар деп аташат», - деп жазат.[92, с.305] Ал эми орус ээликтерине караган аймактарда волосттук болуштук (волостной) жана айылдык старшина же бий деп аталышына токтолот. Кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселе М. Венюковдун «Очерки Заилийского края и Причуйской страны» - аттуу эмгегинин «дикокаменная орда», «Быт кара киргизов»- аттуу бөлүктөрүндө сүрөттөлөт. Автордун эмгеги Г. Бардашевдин маалыматтарына таянуу менен жазылып, 1859-1860- жылдары толукталып оңдолгон. Автор Ысык-Көлдүн айланасында жашап, көчүп жүрүшкөн элди орустар казактардан айырмалап «дикокаменные киргизы» - деп аташканын эскерет. Алар XVII к. Енисейдин жогорку куймасынан Тянь-Шанга көчүп келишкен. Казак султандарына караганда кыргыздардын арасында аристократиялык уруулар жок, кара кыргыздар манаптар тарабынан башкарылат, алар эч убакта өз титулуна шайлоо түрүндө ээ болушкан эмес, азыр болсо аларды мураскор катары баалашып келүүдө, манаптардан башка өз иштерин териштирүүдө бийлер, салт боюнча иш аткарышат [93] - деп белгиленген. М. Венюков манаптар ак сөөк султандардан эмес, жөнөкөй элдин катмарынан чыккандыктан «кара кыргыз» - деп аталышынын себеби катары баалайт. Орус тарыхнаамасында пайда болгон «кара кыргыз» түшүнүгүнүн жаралышы казактар менен кыргыздардын социалдык түзүлүшүндөгү айырмачылыктардан улам пайда болуп, орус авторлору тарабынан колдонулуп келген термин катары кароого болот.

Орус тарыхнаамасында кыргыздар туурасындагы тарыхый маалыматтар Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун жолдомосу менен келген Варонин

жана Нифантьев аркылуу чогултулуп, 1851-жылы «Сведения о дикокаменных киргизах» [93, с.141] аттуу ат менен көлөмдүү макала жарыяланган. Макаланын авторлору эмгекте көрсөтүлгөн эмес. Макаланын авторлору кыргыздардын саны, географиялык жайгашуусу, кен байлыктары, дыйканчылыгы ж.б. тармактары боюнча кыска, бирок кызыктуу маалыматтарды топтошкон.

«Кара кыргыздар», «черные киргизы» деп аталган эл «дикокаменные орданын» бардык муундары болорун белгилеп, алар өз ара топторго (уруктарга) бөлүнөрүн белгилеп кетишкен. Кыргыздар: бугу, сарыбагыш, солто ж.б. чоң-чоң уруулардан турушуп, алардын башында көпчүлүк эл тарабынан шайланган манаптар башкарарын көрсөтөт.[93, с.141] Манаптардын бийлиги мураскорлук болбогондугуна карабастан, бийлик балдарына, анын жакындарына өтөрүн жазат. Макалада кыргыздардын чарбалык, географиялык, экономикалык турмушунан кыска маалыматтарды мисал келтирип, коомдук түзүлүшү боюнча кеңири баяндама берген эмес.

Кыргыздар туурасындагы маалыматтарды алгачкы ирет Ысык-Көлгө котормочу катары келген Б.Бардашевдин макаласында берилет. «Записки о дикокаменных киргизах»- аттуу макаласында кыргыздар бир канча уруулардын жана бөлүктөрдөн (уруктардан) турушкандыгын, алар манаптар тарабынан башкарылгандыгын белгилеп, эгинчилик менен көпчүлүк кыргыздар алектенишет, ал эми жакыр адамдар эгин айдашпайт, байларга кызмат аткарышып, жайкысын кызматы үчүн 4-6капка чейин эгин алышат, деп билдирген.[13, с.389]

Демек, Г. Бардашевдин жогорудагы маалыматы боюнча байларга, манаптарга жалданып иштешкен букара катмарынын өкүлдөрү болушкандыгын билүүгө болот. Андан ары Г. Бардашев аталган макаласында кыргыз коомунда кедей адамдарды “байкуштар” деп аташкандыгын белгилеп кеткен.[13, с.390].

Революцияга чейинки доордогу эмгектерге таянсак, кыргыз коомундагы социалдык катмарлардын бири- бийлер болгон. Бий термини кайсыл доордон тарта кыргыз коомунда жашай баштагандыгын тактоо кыйын. Орто кылымдардан тарта эле бий түшүнүгү кыргыз коомчулугунда колдонула

баштагандыгын билүүгө болот. Ал эми XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкендигин белгилешет.

Орус капитаны И. Андреевдин маалыматына таянсак XVIII кылымдын экинчи жарымында Тянь-Шандагы кыргыздарда “эч кандай хан жана султан жок жалгыз “князы” же “бийи” бар.”- деп эскерген.[75, с.30]. Автор кыргыздарды - “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт.

Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында- Атаке бий, саяктарды- Гадай (Адый) бий, кушчуларды- Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду –Кашыбек бий, моңолдорду- Бирназар бий, желдеңдерди - Шапак бий, бостондорду- Ташыбек бий, кытайларды – Муса бий жана сарууларды- Сейит бий жетектеп келген, деп жазат капитан И. Андреев. [75, с.30]

Демек, кыргыздар ири уруу-урууга бөлүнүшүп, алардын башында бийлер турушкан. Мындай пикирди Е. Тимковскийдин эмгегинен да тастыктоого болот. Алсак, 1820-1821-жылдары Кыргызстан аркылуу Кытайга сапар алган Е. Тимковский кыргыздар тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды берген: “Алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30 га чейин улустарды[185, с.255] жетектешет. Революцияга чейинки авторлордун көпчүлүгү «улус» терминин «эл» деген мааниде колдонушкан. Е. Ф. Тимковскийдин эмгегинен кыргыздардын салтына байланышкан айрым кызыктуу материалдарды да билүүгө болот.

XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыздар обочолонгон уруулук бирикмелерде жашап, бири биринен көз карандысыз уруулук бирикмелерге биригишип, тышкы душмандар тарабынан кооптуу учурлар болгондо чогуу иш аракеттерди,коргонуу, же жоонун мизин кайтарууда бирдиктүү аскердик түзүлүшкө ээ болушуп, бийлер тарабынан жетектелип келген. Ушул мезгилде кыргыздарга тышкы коркунучтуу жунгарлар, кийинчерээк Кокон хандыгы чоң коркунуч туудуруп турган. Бийлер институту тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ,

бирок мезгилдин өзгөрүшү менен бий титулун татыктуу адамдарга ыйгарылып берилген чин катары берилгендигин тарыхый материалдардан байкасак болот.

Бийлер туурасындагы маалыматты кыргыз жергесине келген дарыгер Зибберштейндин күндөлүгүндө сүрөттөлгөн. 1825-жылга таандык орус дарыгери Зибберштейн, бийлердин кол алдындагы калктын санынын статистикасын берип кеткен: "....арык уругунда 300 түтүн, бийи Олжобай, ...желдең уруусунда 2000 түтүн, бийи Жапалак, кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектер башкарат..."[167, б.96-97] -деп эскерет. Бийлер өз алдынча башкаруучу болуп, башка мамлекеттер менен тең укуктуу дипломатиялык байланыштарды түзө алган. Тарыхый документалдык материалдардан улам белгилүү болгондой сарбагыш уруусунун бийи Атаке Тынай уулу 1785-жылы Орус императрицасы Екатерина II ге дипломатиялык топ менен бирге өзүнүн атынан кат жөнөткөн.

б). Колониялык доордогу административдик чиновниктердин эмгектери

Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылган сон, жаңы административтик башкаруу киргизилип, кызматтык абалы боюнча эл арасында аскер-губернаторлор, уезддик начальниктер, алардын жардамчылары, ар кандай комитеттин өкүлдөрү тыгыз иш жүргүзө баштаган. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү жөнүндөгү маселе колониялык администрация өкүлдөрү, чиновниктер А. Талызин, О. А. Шкапский, А. П. Хорошхин, Г. Загряжский ж.б. эмгектеринде сүрөттөлгөн. Пишпек уездинин начальниги болуп иштеген А. Талызин өзүнүн «Пишпекский уезд. Истерический очерк» - аттуу эмгегинде Пишпек уездинде жашаган кыргыздар сарбагыш, солто жана саяк сыяктуу чоң уруулардан турушуп, ар бир уруунун башында аристократтар-манаптар турушат, алардын бийлиги атадан балага өтөрүн белгилейт.[182182] Автор белгилегендей ар бир манапка караштуу үйлөр болуп, алар менен бирге көчүп, аларды башка манаптардан коргоп турган. Алсак, А. Талызин солтонун улук манабы Жангарачка караштуу 600 түтүн үй, сарбагыштардын улук манабы

Жантайга караштуу 700 түтүн үй, саяктардын улук манабы Дуулатка 500 түтүн үй караган. Ал эми карамагында 100 түтүндөн аз болсо, майда манаптарга кирген. Ал эми манаптардын карамагындагыларды «букаралар», «кара эл» деп аташкан[182, с.27]-деп жазат. Пишпек уезди боюнча кызыктуу материалды сүрөтөгөн автор А. Талызин кыргыз коому манаптардан, букаралардан гана турбастан, манаптар кулдарды кармашкан, алар башка уруулардан туткунга түшкөн, чыккынчылык жасаган адамдар болушкан. Ири манаптар өз карамагына кулдарды кармашкандыгын далилдеген А. Талызин: «манап Жантай Шабдандын аялы үчүн 45 кул төлөсө, манап Жангарач болсо байгеге 60 кул койгон»[182, с.78]- деп эскерет. Автор тарабынан келтирилген жогорудагы кулдар туурасындагы фактыларды далилсиз, чындыктан алыс көрүнүш катары кароого болобу? Белгилей кетчү көрүнүш, орус тилиндеги тарыхый булактарда кыргыз манаптары кул кармашып, аларды сатышканы турасындагы фактылар сейрек кездешет. Салттуу кыргыз коомунда кулчулук маселеси кайчы пикирлерди жаратып келе жаткан изилдөөнү талап кылуучу маселелердин бири экендигин белгилеп кетмекчибиз. Аталган очеркинде А. Талызин кыргыз коомунда жашап келген дагы бир социалдык топтор жөнүндө маалымат берет. Автор бул турасында мындай деп жазат: «өз аты менен атабай, ардактуу наам беришип «баатыр» атка конушкан улуулар бар. Алар бул наамга өздөрүнүн мурунку чабыштардагы эрдиги, аскердик курал жарактары: кылыч, найза, калкан, жебеси менен элдин эсинде калган».

Демек, кыргыздар согуш учурунда эрдик көрсөтүп, колуна курал алып, элин коргогон азаматтарды «баатыр» атка кондурушкан. Ошол эле учурда эл арасында манаптарды «баатыр» аларды (манаптарды) баатырлардан пайда болгон социалдык институт катары кароого болот.

Ал эми О. А. Шкапский, И. И. Гейердин эмгектериндеги кыргыздардын социалдык түзүлүшүн сүрөттөөдө авторлордун пикирлери бири-бирине үндөш. Авторлор кыргыздар социалдык жактан манаптардан жана букара катмарларынан тургандыгын сүрөттөшөт. И. Гейер болсо, «ак сөөк (белая кость), кара сөөктөр (черная кость) терминдерин колдонуп, ак сөөктүн

өкүлдөрү кара сөөктөрдөн үйлөнгөн эмес, бирок орус закондорунун таасири астында эки катмардын ортосундагы үй-бүлө куруу адаттагы көрүнүшкө айлана баштагандыгына токтолот. [99, с.67] Ошол эле учурда автор, кара кыргыздарда өзгөчөлөнгөн ак сөөк катарлар эч убакта болбогон» - деп эскерет. [99, с.67] Кыргыздардын коомдук турмушундагы уруулук түзүлүш маанилүү ролду ойноп келгендигине автор чоң маани берген. «Бөтөн элде падыша болгондон көрө, өз уруунда койчу болгон артык» - деген накыл сөзгө кыргыздар чоң маани бергендигине автор өзгөчө токтоло кеткен.

Ал эми М. И. Терентьевдин калемине «Туркестан и туркенстанцы» аттуу көлөмдүү макаласы таандык. Аталган макалада автор кыргыздардын арасында адатка негизделген бийлердин соту, шариятка таянган сарттардын (отурукташкан калктын) казы соту өкүм сүрүп келгендигине токтолуп кеткен. [193, с.70] Автор макаласында 1867-жылдан кийинки орус бийлигинин орношу менен сот тутумундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн сүрөттөөгө аракет жасаган. Кыргыз коомундагы манаптардын ролуна, алардын букара катмарына болгон мамилеси О. Шкапскийдин эмгектеринде сүрөттөлгөн.[132] Алсак, О.Шкапскийдин маалыматы боюнча манаптардын кол алдында 100-600 түтүнгө чейинки букаралар болгон, алардын мал-мүлкүнүн толук көзөмөл кылган. Ошол эле учурда манаптар өз карамагындагы букараларды коргоого милдеттүү болгондугун белгилеп өткөн[63, с.771]. Патриахалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган көчмөн кыргыз коомунда манаптар, байлар өз кызматтары үчүн букара өкүлдөрүн (жигиттер,кулдар, малчы, жарды, эгинчилер ж.б.) туугандык-уруулук принципте кызматка алашып иштетишкен.

Кыргыздардын социалдык түзүлүшү турасында учкай маалымат берген авторлордун А. П. Хорошхинди кошууга болот. «От Ташкента до Токмока» - аттуу макаласында автор Ташкенттен Токмок арасындагы шаарларга, отурукташкан жана көчмөн элдердин жашоо тиричилигине маданиятына мүнөздөмө берип кеткен. А. Хорошхин «кыргыздарда султандар болбойт, ак сөөк адамдарды манап деп аташат, - деп жазып кеткен.[61, с.20]

Кыргыздардын салттуу сот системасынын башында турган бийлердин ишмердигин чагылдырган авторлордун бири Г. С. Загряжский болуп саналат. Автордун келемине сот бийлиги, боюнча бир катар баалуу, маалыматтарга бай эмгектерди жазып калтырган. [15; 16] Бийлерди социалдык катмар катары эмес, сот бийлигинин функциясын аткарган бийлик өкүлдөрү караган автор, эл арасындагы бий даражасына татыктуу адам кандай болуу керек экендигине, анын кадыр-баркына жана аброюна болгон элдик талаптарга токтолгон. Салтуу сот бийлигинде айрым учурда бийлердин чечими эмес, уруу башчыларынын, аксакалдардын чечими басымдуу болгондугун баса көрсөткөн. Бул туурасында автор мындай деп жазган: “Кандайдыр бир иштин чечилиши укуктан көз каранды эмес, бардыгы окуяга, мамилелерге жараша болот. Бийлер сотунун мүнөзү ушундай, ал эч кандай адилеттүүлүккө кепилдик бербейт, керектүү учурда таасирдүү уруу башчылардын, аксакалдардын, уруунун, уруктун кийлигишүүлөрү боло берет”. [15, с. 362-371]

XIXк. экинчи жарымы- XX к башындагы салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы турасындагы маселени изилдешкен совет дооруна чейинки авторлордун эмгектерине анализ берип жатып, төмөнкүдөй *жыйынтыктарга келүүгө болот:*

1. Совет мезгилине чейинки мезгилдеги авторлордун эмгектеринде салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө арналып жазылган эмгектер жокко эсе. Бирок орус саякатчылары, колониалдык доордогу администрация кызматкерлери тарабынан жазылган эмгектерде учкай гана кыргыздардын социалдык түзүлүшү туурасында маалыматтар келтирилет.

2. XIX к. экинчи жарымында кыргыз жергесине келген орус саякатчылары Ч. Валиханов, П. Семеньев, Н. Северцов, М. Венюков, Г. Бардашев, Е. Тимковский, дарыгер Ф. Зибберштейн ж.б салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча кыска маалыматтарды жазып кетишкен. Орус саякатчылары кыргыздардын арасында болушуп, алардын социалдык абалы, маданияты менен жакындан таанышып, социалдык топтор, кыргыздардын уруулук курамы боюнча конкреттүү материалдарды жазып

келтиришкен. Аталган авторлордун маалыматы боюнча кыргыздар негизинен «ак сөөк» жана «букара» катмарлардан турушкан.

3. Колониалдык доордогу администрация кызматкерлери болушкан А. Гейер, А. П. Хорошхин, А. Талызин, О. А. Шкапский ж.б. өңдүү авторлордун кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча берген маалыматтары бири-бирине үндөш. Авторлор дээрлик баары манапчылыктын келип чыгышы, коомдогу ролу, аларга баш ийген букара катмары жөнүндө жазышкан. Манаптар кол алдында тийиштүү кызматкерлерди кармашып, аларга букара өкүлдөрү жалданып эмгектенишкендиги боюнча тарыхый фактыларды эскеришкен.

4. Г. С. Загряжскийдин эмгеги башка авторлорго салыштырмалуу кыргыз коомун социалдык түзүлүшүндөгү бийлерге арналып жазылган. Сот функциясын аткарып келишкен бийлер боюнча кызыктуу материалдарда чагылдырылгандыган карабастан, эмгекте бийлердин социалдык катмар катары жаралуу тарыхы берилген эмес.Автордун эмгегинде адатка негизделген бий сотунун укуктары каралган.

1.2. Советтик доордун тарыхнаамасы

Коомдун социалдык түзүлүшү, социалдык катмарлар туурасындагы маселе советтик тарыхнаамада “марксистик-лениндик теориянын таптар жана тап күрөшү” туурасындагы окуусунун негизине таянуу менен советтик илимде «тап», «тап күрөшү», «эзүүчү тап», «эзилүүчү тап» деген түшүнүктөр кеңири орун ала баштаган. Аталган түшүнүктөрдүн жаралышына Совет бийлигинин орношу менен большевиктер партиясынын жол башчысы В. И. Ленин тарабынан жазылган макалалар себеп болгон. Алсак, В. И. Лениндин «Великий почин», «О диктатуре пролетариата» - атуу макалаларында тап, тап курошунун формаларына аныктама берген. [141, с.388] Совет бийлигинин толук жеңиши, социализмди куруу үчүн өлкөдө тап күрөшүн жүргүзүү тарыхый зарылдык

катары бааланган. Тарых илиминде кандай гана коом болбосун (алгачкы коомду кошпогондо) анда антогонистик эки тап: эзүүчү жана эзилүүчү тап жашап келген деген концепция үстөмдүк кыла баштаган. Аталган марксистик-лениндик теориянын көрсөтмөсүнөн улам окумуштуулар кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн изилдөөдө «эзүүчү жана эзилүүчү», «тап», «таптар күрөшү формалары», сыяктуу шаблондук багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзө башташкан.

20-30-жж. советтик тарыхнаамада XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү, андагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү тууралуу масел...

Алардын катарына П. Кушнер, М. Ф. Гаврилов, С. Абрамзон, П. Погорельский, В. Батраков, Б. Солтоноевдин [66; 96; 97; 137; 162; 177; 178] эмгектерин атоого болот.

Кыргызстандын аймагына 1927жылдагы жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында М. Ф. Гаврилов, П. Кушнер, Погерельский, Батраков[119, с.123; 162, с.90] тарабынан кыргыздардын коомдук түзүлүшү, экономикасы боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп, маанилүү эмгектер жарыяланган.

Белгилей кетчү көрүнүш, ар кандай коомдо жашап турган социалдык топтордун, катмарлардын өзгөрүүсүн чоң хронологиялык мезгилди камтыган тарыхый процесс катары кароого болот. Ошол өңүттөн алып караганда жогорудагы авторлордун изилдөөлөрү XX к. 20-жылдарынын аягында жүргүзүлгөнүнө карабастан, аталган эмгектерде сүрөттөлгөн социалдык катмарлар, топторду XX к. башында да жашап турушкан катмарлар катары кароого болот.

М. Ф. Гаврилов өзүнүн эмгектеринде Суусамыр жергесине жасаган экспедициясынын натыйжасында кыргыз коомундагы негизги социалдык катмарларын түзүшкөн манаптар, букараларга кеңири токтолуп кеткен.[89; 97] Кыргыз коомундагы башкаруучу таптын өкүлдөрү болгон манаптарга токтолгон автор, алар ич ара бир канча топто бөлүнөрүн эскерет. Чынжырлуу топко кирген манаптардын теги укумдан-тукумга тарашкан. Бул категориядагы

манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан....” [8996, с.213] - деп жазат М. Ф. Гаврилов. Автор макаласында чынжырлуу манаптардын катарына киргендерди санап өткөн, өзгөчө Сарбагыш уруусунун чоң манабы болгон Шабдан баатырга көбүрөөк токтолот. “Манаптардын дагы бир түрү чала-манаптар (полу- манап): чала – алтай сөзү “ چالا” дан келип чыгат деп жазган. Бул категориядагы манаптар титулун мурас катары алган эмес жана кийинки мураскорлоруна да бере алган эмес. Чала манап чоң манаптын башкаруусу астында болуп, ал белгилүү бир административдик функцияны аткарган”[96, с.213-214]. Мисалы, саяк уруусунун чала манабы Чолук, ошол эле уруунун чоң манабы Мырзабек Дыйканбаевдин башкаруусунда болуп, Тогуз –Торонун элинен салык чогултуп, Жумгалга чоң манабына жөнөтүп турган.[96, с.213-214] Манаптардын үчүнчү бир түрү – “чолок”- манаптар. Чолок-манап – “денесинин бир мүчөсүндө мүчүлүштүк болгон” (аксак, колу жок ж.б.) деген мааниде берилип, бул түргө кирген манаптардын сапаттары чыныгы манаптыкына төп келбегендигин туюндурат.[96. с.206-213] “шартка байланыштуу бул түрдөгү манаптардын коомдогу ролу жогорулаган же төмөндөгөн”- деп жазган М. Гаврилов. Автор, башка изилдөөчүлөрдөн айрымаланып “бай-манап” деген терминге токтолуп кеткен. “ Бай-манап” сөзү жеке бир мисалга, жасалмалуу түрдө пайда болгон жана кыргыздардын социалдык жиктелүүдөгү ордун аныктоочу термин катары колдонулбайт” [96, с.213-214]- дейт М. Ф. Гаврилов. Белгилей кетчү нерсе, революцияга чейинки мезгилдеги эмгектерде “бай-манап” термини дээрлик кездешпейт, ал эми советтик тарыхнаамада идеологияга жана саясий коньюктурага жараша бул терминди өтө көп жолуктура алабыз. [67; 81; 161;186]

М. Ф. Гавриловдун “Классовый состав букары горной Киргизии”аттуу[90] экинчи эмгеги кыргыз коомунун эң төмөнкү катмары катары эсептелген букара, алардын курамы жана бай катмарын чагылдырууга арналган. Аталган макалада автор, букараларды төмөнкүдөй майда топторго бөлөт: жатакчы, малай, батрак, аштыкчы. Алардын чарбалык турмушуна

мүнөздөмө берип, букара катмарларынын арасында өз ара жардамдашуунун бир канча формалары өкүм сүрүп келгендигин көрсөтүп өтөт. [97, с. 196-197] М. Ф. Гаврилов тарабынан бакара катмарларынын ич ара бөлүнүшү, Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн таасири астында жаралган социалдык катмарлар катары кароого болот. Суусамырга жасаган экспедициясы учурунда М. Ф. Гаврилов кыргыз коомун бай катмарлардын бири байларга да токтолуп алардын букаралар менен болгон мамилелерин аныктоого чоң аракет жасаган. Автордун пикири боюнча, байлар: “кордолуу бай”, “ордолуу бай”, “сасык бай”, “бай-суткорлор” болуп ич ара өзүнүн теги, байлыгы, марттыгы боюнча бөлүнушкөн.[97, с.199] Демек, М. Ф. Гаврилов кыргыз коомунун негизги социалдык катмарын түзүшкөн манап, бай, букара катмарларын Суусамыр өрөөнүндө жашаган кыргыздардын мисалында изилдөө менен жалпы эле XX кылымдын башындагы түндүк кыргыздардын салтуу коомунун социалдык структурасын чагылдырган эмгек катары баалоого болот

Ал эми Г. Кушнер болсо, өзүнүн аталган эмгегинде тоолуу аймактарда жашаган манаптардын социалдык тамырын изилдөөнү максат кылган. Автор өзү белгилегендей эмгекте мапаптар туурасында маалымат берүү эмес болгону “социологиялык чалгындоо” ишти аткаруу болгон.[136, с.3] Кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү манаптардын ролуна токтолуп, экономикалык, географиялык факторлордон улам Россия империясынын мезгилинде да манапчылыктын сакталып келгендигин белгилеп өтөт.[136, с.4]

Белгилүү этнограф С. Абрамзон кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселеге карата өзүнүн изилдөөлөрүн жүргүзүп кеткен.[626566; 66] Алсак, аталган эмгегинин «Коомдук түзүлүшү» аттуу бөлүгүндө XIX к. Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө мүнөздөмө берет. XIXк кыргыздарда өндүрүштүк мамилелердин патриахалдык-феодалдык мамилелери үстөмдүк кылгандыгын белгилеп, кыргыз калкынын негизги бөлүгүн чакан малдын ээлери, букара чарбалары түзгөн. Автор калктын тигил же бул тобунун

башында бийлер жана манаптар сыяктуу феодалдык уруулук төбөлдөр турушкандыгын белгилейт .

Андан ары пикирин улаган С. Абрамзон XIXк. кыргыздардын социалдык түзүлүшүн мүнөздөп жатып, автор социалдык таптын өзөгү катары XVIII к. феодалдык төбөлдөр-бийлер түзүшкөндүгүн белгилейт. Ал эми феодалдык жактан көз каранды топко «букаралар» көчмөндөрдүн калың массасын түзгөндүгүн көрсөтөт.[62, с.76] Андан кийинки социалдык топторго: кулдар, томаяктар киреерин атап, бирок автор «кулчулук кыргыздарда кеңири таркабады» деп эскерип кеткен. Башка көчмөн элдерден айырмаланып,коомдук мамилелердин мүнөздүү белгилеринин бири урукташтарына тууган-туушкандарына көмөк көрсөтүү, жардамдашуу өкүм сүрүп келгендигин баса белгилейт. Кыргыз коомчулугунда эксплуатациялоонун бир катар «саан», «күч» формалары өнүгүп келгендигин сүрөттөйт.[65, с.80] Автор өзгөчө манаптардын коомдогу ролуна кеңири токтолуп, Шабдандын уулдары боюнча фактыларды келтирип «манаптардын арасынан ири капиталисттер өсүп чыга баштайт» - деп көрсөткөн. [65, с.93] Демек, С. Абрамзондун эмгегинде кыргыздардын патриархалдык-феодалдык түзүлүшү, урук-уруулук мамилелер, ак сөөк, букара катмаралары, алардын ортосундагы чарбалык мамилелер терен сүрөттөлгөн.

Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн чагылдырган эмгектердин катарына “Современный аул Средней Азии” [20] аттуу жыйнакта жарыяланган Л. Лайоктун “Сельское хозяйство” аттуу көлөмдүү макаласын кошууга болот. Жыйнактагы материалдар 1925-жылкы партия тарабынан азыркы Нарын областынын аймагына жүргүзүлгөн экспедициянын материалдарынын негизинде түзүлгөн. Л. Лайоктун эмгегинен Суусамыр, Жумгал өрөөндөрүндо жашаган XX кылымдын башындагы кыргыз айылдарындагы социалдык-экономикалык түзүлүштү аныктоого болот. Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө токтолгон автор: “Тоолуу аймактарда манаптар, бай-соодагерлер, бай-сүткөрлөр, далдалчылар кездешет”,[20, с.30] - деп эскерет. Кыргыз коомчулугундагы эзүүчү таптын өкүлү катары саналган манаптар бир канча

категорияга бөлүнөрүн көрсөтөт. Л. Лайок туура белгилегендей, манаптар социалдык-экономикалык күчүнө жана аброюна жараша “ак сөөк”, “чала манап” болуп бөлүнүшкөн. Манаптарга кызмат аткарып жүрүшкөн социалдык топторго “жигиттер”, “атка-минерлер” киришкен [25, с.30]. Демек, манаптардын жанында ар кыл кызмат аткарып жүрүшкөн топтор “жигиттер” болушкан. Маселен, атка минерлер болуштук шайлоо учурунда уюштуруу, агитация жүргүзүү сыяктуу кызматтарды аткарышкан. Л. Лайок эмгегинде көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларда соода капиталынын өнүгүшү менен жаңы социалдык катмарлардын пайда болгондугун туура белгилеп өткөн. Демек, автордун пикирин колдоо менен XX к. башындагы чарба жүргүзүүдөгү өзгөрүүлөрдүн, соода капиталынын тереңдешинен улам кыргыз коомчулугунун социалдык түзүлүшүндө бир катар өзгөрүүлөр журо баштагандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы маселесин чагылдырган жергиликтүү авторлордун бири Б. Солотоноев болуп саналат. Автордун калемине “Кызыл кыргыз тарыхый” аттуу эмгеги таандык.[159 178] Эмгек 1895-1934жж. аралыгында жазылып, автор 1938-жылы репрессияга кабыл болгондугу белгилүү. Б. Солтоноевдин эмгегинин айрым бөлүктөрү “Кыргыздар” аттуу жыйнаката жарыяланган. Б. Солотноев кыргыздардын коомдук түзүлүшүн “Кыргыздардын түркүмдөргө бөлүнгөнү”аттуу бөлүгүндө бай, манап, хан, бий, дыйкан, чарба, букара, кул, жана сот кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн түзүшкөн социалдык катмарлар катары сыпаттайт[159177, б.113]. Манап менен кедейдин ортосундагы куда-сөөктүк мамилени сүрөттөп келип, кыргыздардагы “баатыр” түшүнүгүнө аныктама берип кеткен. “Баатыр, кыргызда “баатыр алтоо, бий төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул-тогуз” макалы эл арасында өкүм сүрүп келгендигин белгилеп, баатырды[176, б.119] 6 даражага, байды 4 төрт даражага, кедейди болсо: томаяк; кара кашка кедей; отунчу, суучу- “малай”, “жалчы” жылкычы”, “коншу-колоңчу” “жакыр-кедей” “аштыкчы”, “койчу” “кедейлерге”

бөлүп, 8 түрлүү кедей бар экендигин белгилеп, алардын ар бирине кыскача мүнөздөмө берип өткөн.

Б. Солтоноев белгилеген кыргыз коомундагы маанилүү катмарлардын бири бул- жигиттер болуп саналган.[176] Алар манаптын, байдын буйругун аткарып жүргөн адамдар болуп саналат. Б. Солтоноевдин жогорудагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүлүшү туурасындагы берген маалыматы XIX к. салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүү процесстердин жүрүп жаткандыгын аныктаган көрүнүш катары кабыл алууга болот.

60-80-жж. советтик-кыргыз тарыхнаамасында каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү, трансформациялык процесстердин жүрүшү туурасында белгилүү окумуштуулар Б. Байбулатов, К. Үсөнбаев, М. Айтбаев тарабынан аталган маселени түздөн-түз иликтөөгө алышпаса да, анын айрым жагдайларына токтолуп кетишкен.

Окумуштуу Б. Байбулатовдун калемине Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын тарыхын изилдөөгө алган бир канча эмгектер таандык[81]. Аталган эмгектеринде автор патриархалдык-феодалдык түзүлүшүтүн калдыктары,кыргыздардын чарбалык, экономикалык абалы, отурукташуудан көчмөн турмашка өтүү процессинин жүрүшү ж.б. Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки өзгөүүлөргө кыскача токтолуп кеткен. Автор, “Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрской революции”аттуу эмгегинде кыргыз коомундагы манаптар, байлар, букара катмарларынын коомдогу ролуна токтолуп кеткен. Алсак, өзгөчө мапаптардын ролу чагылдырууда таптык позициядан караган автор, эмгекчи элдин манаптар тарабынан “катуу эзилиши”, алардын эзүүдө “күч”, “саан” формасындагы” эксплуатациялоонун формалары колдонулуп келгендигин сүрөттөп кеткен. Автордун эмгегинде манаптар элди элдин эсебинен жашап, аларды катуу эзүүгө дуушар кылып келишкен феодалдык эзүүчү таптын өкүлдөрү, падышачылыктын мезгилинде болуштук бийликти сатып алышып,сүткор-манапка айлана баштаган. Бул туурасында автор: “сүткор-манап Абдулла Мусин көчмөндөрдүн гана эмес отурукташкан кыргыздардын үстүнөн гана

эмес уезддин начальниги Ивановдун үстүнөн да экономикалык, саясий үстөмдүккө ээ болгон. Ал жеке 6 магазинге 110 баш жылкыга, 60 уйга, 1200 койго, көптөгөн жибек одеялдарга, жана европалык типтеги үйгө ээ болгон”[8181, с.63] деп жазат. Албетте, Абдулла Мусиндин байлыгы бүгүнкү күндүн көзү менен караганда коомдогу бизнесмендер үчүн чоң байлык эмес, бирок коммунистик партиянын жүргүзүп жаткан саясатына туура келбеген көрүнүш болгон.

Ал эми социалдык жиктешүүгө токтолгон автор: “манаптардан тышкары байлар, соодагерлер,сүткорлор ж.б. тарабынан эмгекчилерди эзишкендер Кыргызстан Россияга кошулгандан кийин пайда болушкан”[75]- деп белгилеп бул катарга байларды да кошуп кеткен. Бай социалдык катмар катары кайсыл доордо жаралгандыгын тактоо мүмкүн эмес, бирок Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин эле жашап келишкен катмар болуп саналат. Автор байлар, манаптарды элди эзип келишкен букаралар менен элдешкис таптын өкүлдөрү катары сүрөттөйт.

Белгилүү окумуштуу К. Үсөнбаевдин [186] калемине Кокон хандыгынын жана Россия империясы мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелерине арналган 2 монографиялык эмгек таандык. Окумуштуунун “Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства” аттуу эмгегинде Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын социалдык-экономикалык мамилелеринин өзөгүн түзгөн кыргыздардын чарбалык түзүлүшү, жерге жана малга карата болгон жеке менчиктин формалары, социалдык мамилелери изилденген.

Кокон хандыгынын доорундагы кыргыздардын социалдык мамилелери антагонисттик мүнөздө болгондугун белгилеген автор, кыргыз коомунда феодалдык таптар жана феодалдарга көз каранды болушкан дыйкандар табы жашап келишкендигине токтолот. Феодалдык катмарларга кирген бай, бий, казы катмарларына мүнөздөмө берген автор, эл оозунда сакталып калган маалыматтарга, И. Абдурахмановдун баяндамасына таянуу менен К. Үсөнбаев манаптарды XVIII к аягында социалдык катмар катары пайда болуп, өзгөчө

укуктарга ээ болушуп, жандарына “кырк жигит” алып жүрүшкөн, деп сүрөттөйт[186, с.125]. Умөталы, Менде, Атабек, Турдуке сыяктуу манаптардын букараларга карата каардуу мамилесин сүрөттөп, алардын буйруктарын жигиттери кыйшаюусуз ишке ашырган айрым фактыларга токтолуп, алардын бийлиги акырындап мураскорлук мүнөздө боло баштагандыгын белгилейт[186, с.121]. Ал эми түштүк кыргыздардын арасында феодаллык катмарлар катары даткалар, бектер жашап келишкендигин автор баса белгилейт. Букара тобу жарды, байкуш, жакыр, топорлор малсыз болгондуктан манаптар, байлар менен кошо көчүп жүрүүгө аргасыз болушуп “коңшу” атка конушуп, өз алдынча социалдык катмарларды түзүшкөндүгүнө кеңири токтолуп кеткен. Социалдык түзүлүшү К. Маркстын “эзүүчү жана эзилүүчүлөр түбөлүккө бири-бирине антагонист болушуп, жашыруун, ачык күрөштөрдү жүргүзүп келишкен,-” деген тезисине таянган автор, эки элдешпес катмарлар арасында социалдык конфликттер жаралып келген, - деген тыянак чыгарат[186, с153].

Белгилүү окумуштуу М. Айтбаевдин “Социально-экономические отношение в киргизском аиле в XIX и начале XX веке”[67] аттуу эмгеги салттуу кыргыз коомундагы кыргыздардын чарбасынын негизги болгон мал чарбачылык, жерге болгон менчиктин формасы, жер иштетүү, жайыт жана эзүүчү жана эзилүүчү таптарды изилдөөгө арналган. Салттуу кыргыз коомундагы социадык түзүлүштү аныктоодо автор, советтик тарыхнаамада калыптанган таптык позициядан карап, XIX к. аягы- XX к. башында кыргыз коому бири-бирине келишпеген эзүүчү жана эзилүүчү эки таптын өкүлдөрүнөн тургандыгын көрсөтөт. Үстөмдүк кылуучу таптар- манаптар, байлар, бийлер ж.б. өз карамагында жүздөгөн, миңдеген баш мал кармашып, ошол эле учурда ири жерге ээлик кылууга, жайыттарга ээ болушкандыгын көрсөтөт [67, с.132]. Эзүүчү таптын өкүлдөрү катары эсептеген манап, бай, бий, дин өкүлдөрүн бир канча категорияга болуп карап, алардын таптык маңызын ачып берүүгө аракет жасаган.

М. Айтбаев эзилүүчү тапты жалпысынан дехкандар деп атап, алар дехкан-малчыларга, дехкан-жер иштетүүчүлөргө, биринчиси малчылар,

экинчиси эгинчилер деп аталышат,- деп сүрөттөйт.[67, с.176]. Малчылар болсо-орто малдуу, аз малдуу,малсыз, дехкан-жер иштетүүчүлөр болсо эгинчи, жатакчы, чайрикер[1] ж.б. топтордон турарын баса көрсөтөт.[67, с.176] Ошол эле учурда автор социалдык топтордун Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейинки жана каратылгандан кийинки абалын ачып көрсөтүүгө чоң аракет жасаган. Автордун эмгеги көптөгөн тарыхый булактарга таянуу менен кыргыз коомунун каралып жаткан мезгилиндеги социалдык түзүлүшүнө кеңири мүнөздөмө берип, ар бир катмарларды өз ара классификациялоого чоң аракет жасаган. Ошол эле учурда М. Айтбаев 60-80-жж. советтик тарыхнаамадагы устомдук кылган тап жана тап курошунун марксистик-лениндик теориясынан алыстай алган эмес. Автордун колониалдык бийликтин башкаруу системасындагы кесепеттерин ачып көрсөтө албастан: "падышачылык өкмөт башкаруу аппаратынан "туземдик өкүлдөргө" кеңири укуктарды берген"[67, с.167; 81, с.105] - деген пикирде болгон. Окумуштуунун мындай тыянакка келишин партиянын тарых илиминдеги көзөмөлүнүн күчөгөн мезгилиндеги жаралган аргасыз пикири катары баалоого болот эле.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү К. Усөнбаевдин [187] эмгегинде изилденген. Автордун эмгеги оозеки жана жазма тарыхый булактарга таянуу менен Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки кыргыздардын коомдук-экономикалык, социалдык турмушундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө анализ жүргүзгөн. К. Усөнбаев эмгегинин "Классы и классовая борьба" аттуу бөлүгүндө XX к. башындагы кыргыздардын арасында капиталисттик мамилелердин пайда болушу менен акча, соода мамилелери өнүгө баштап, ал процесс мүлктүк катмарлашуу жана социалдык

---

[1] Чайрикер -бироонун курал шайманы менен анын жеринде жумушун иштеп берип, тушумдун бир болугун алуучу адам(Караныз: Кыргыз тилинин создугу-Бишкек, 2010,1298б). Чайрикер термини биздин пирибизче "чейрек" деген создон улам жаралса керек."Чейрек" термини: Торттон бир болукту тушундуруучу олчом. 1. Салмагы беш кадака барабар болгон олчом бирдиги. 2.Окуу жылынын торттон бир болугу(Караныз: Кыргыз тилинин создугу-Бишкек, 2010,1318б).Чайрикер бироонун жеринде анын шайманы менен иштеп, тушумдун торттон бир болугун алган адам. Кадак-409,5граммга барабар болгон салмак олчому
Мандикер- туруктуу иштеген орду жок, эмгек кучун колунан келген онорун сатып кунумдук жумуш кылуучу адам, кара жумушчу(Караныз: Кыргыз тилинин создугу-Бишкек, 2010,905.б)

дифференциациянын жаралышан алып келгендигин баса белгилейт. Автор кыргыздардын социалдык чөйрөсү антогонисттик эки: феодалдык жана дыйкан (букара) таптын өкүлдөрүнөн турушкандыгын белгилеп, “алардын кызыкчылыктары түп тамырынан айырмаланган”, “ феодалдык катмарлар жана прослойкалар өздөрүнүн экономикалык жана саясий абалына жараша- манаптарга, байларга, бийлерге, казыларга, бектерге ж.б. бөлүнүшөт”[168187, с.142] - деп жазган. Мындан сырткары аталган феодалдык катмарларга: аксакалдар, молдолор, аткаминерлер, соодагерлер,суткорлорду кошуп кеткен[187, с.162-163]. Албетте бул жерде К. Усонбаевдин эки таптын өкүлдөрү “антонистик мүнөздө “болушкан деген пикири,советтик тарыхнаамадагы калыптанган “шаблон”,белгилүү “формула” катары кабыл алууга болот. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн аныктап берүүгө аракет жасаган автор, экинчи таптын өкүлдөрү букаралар:жакырлар, томаяктар, жалчылар, малайлар, чайрикерлер, мардикерлер, жатакчылар, байкуштарга бөлүнүшкөн, - деп сүрөттөйт [187, с.166-171].

К. Үсөнбаев эмгегинде көрсөткөн жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу,салтуу кыргыз коомунун арасында өзгөрүү (трансформация) процессинин жүрүп жаткандыганан кабар берет. К. Үсөнбаевдин эмгегиндеги эзүүчү таптын өкүлдөрүнө карата “каардуу эксплатациялоо жүргүзүшкөн”, “айрым учурда манаптар талап-тоноону кошумча өндүрүш жана байуунун булагы катары карашкан”[168187, с.150] деген сыяктуу идеологиялык маанайдагы эске албаганда, XX к.башында кыргыз коомунун катмарлашуу процессин жеткиликтүү чагылдырган эмгек катары кароого болот.

Советтик мезгилдеги тарыхый эмгектерге анализ берип жатып, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

1. 20-30-жж. аралыгында жарык көргөн П. Кушнер, М. Ф. Гаврилов, С. Абрамзон, П. Погорельский, В. Батраков, Б. Солтоноевдин эмгектеринде XIXк. экинчи жарымы - XX к. башындагы салтуу кыргыз коомунун түзүлүшүн сүрөттөгөн кызыктуу материалдар чагылдырылган. Аталган эмгектерден ак сөөк жана букара катмарларынын байлыгына, социалдык абалына карата ич ара

бир канча топторго бөлүнүшөрү көрсөтүлгөн. Аталган эмгектерден катмарлашуу процессинин жүрүшү, социалдык дифференциациянын жаралышы Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки мезгилге туура келерин аныктоого болот.

2. Байбулатов Б., Айтбаев М., Усонбаев К. эмгектери XIX экинчи жарымы- XXк. башындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүн аныктап, социалдык катмарларга илимий мүнөздөмө берүүгө чоң аракет жасаган эмгектердин бири. Бирок. авторлор бай, манаптардын коомдогу ролуна баа берүүдө 50-80-жж. советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылган “эзүүчү таптын өкүлдөрү”, “тап күрөшү” позициясынан карашып, аларды коомдогу ролуна терс баа беришкен. Казы Чокинов, Абдулла Мусин, Шабдан Жантаев, Рыскулбек Нарботоев ж.б. авторлордун мындай илимий жыйынтыктарын коммунисттик идеологиянын таасиринен алыстай албаган, тарых илиминин партиянын көзөмөлүндө болгон экендигинен кабар берет.

1.3. Постсоветтик доордун тарыхнаамасы

Советтик доордун тарыхнаамасынан айырмаланып, постсоветтик доордогу изилдөөлөрдө коомдун социалдык түзүлүшү тууралсындагы маселени жаңы тарыхый көз караштын нугунда кароо менен ар бир коомдогу өкүм сүрүп келген социалдык топторду, тап түшүнүктөрүн, «катмар», стратификация түшүнүктөр менен изилдөө аракеттери жүргүзүлө баштагандыгын байкоого болот. Алсак, Ж.Алымбаев өзүнүн макаласында бул тууралсында: «Бүгүнкү күндө тарых илиминин алдында коомдун социалдык түзүлүшүн изилдөөдөгү «стратификация» түшүнүгүн колдонуу менен коомду «страттарга» бөлүп кароо зарылдыгы жаралып олтурат. «Страт» деген түшүнүк «катмар» деген экологиялык түшүнүктөн алынган. Ал эми социология илиминде болсо «страта»-«коомдун катмары», ал эми «стратификация» бул коомду катмарларга бөлүү дегенди түшүндүрөт. “Страта” түшүнүгү “тап” түшүнүгүнө караганда

ийкемдүү келип, ал коомдук кубулуштарды кеңири кароого жана кеңири анализ берүүгө мүмкүнчүлүк берет»[72, б.88-92]-деп жазат.

Чындыгында, бүгүнкү изилдөөлөрдө ар кандай коомдогу социалдык түзүлүштү аныктоодо, өзгөчө тарыхчылар, социологдор ж.б. гуманитардык илимдин өкүлдөрү стратификация түшүнүгүн кеңири колдоно башташты.

Салтуу кыргыз коомунун трансформацияланышы маселесине карата атайын изилдөө жүргүзүлүп, тийиштүү эмгектер жарык көрбөгөндүгүнө карабастан, эгемендүүлүк доордо XVIII-XIX кк. кыргыздардын тарыхын изилдешкен тарыхчылар С.Аттокуров, А. Джуманалиев, А. Мокеев, Т. Кененсариев, А. Кочкунов, А. Арзыматова, Д. Сапаралиев, Ж. Алымбаев [72; 73; 74; 79; 76; 109; 125; 171; 152; 133] сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде башка тарыхый процесстерди сүрөттөөгө байланыштуу, авторлор кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө учкай токтолуп кетишкен.

XIX к. кыргыздардын социалдык түзүлүшү туурасындагы маселе С. Аттокуровдун “Кыргыздар XIX к” аттуу эмгегинде сүрөттөлөт. Автор салттуу кыргыз коомунда жашап келишкен бий, манап бай, казы,букара жана коомдун негизги катмарын малчылар жана букаралар түзүшкөндүгүн белгилеп өткөн.[79, б.238-239] Кыргыздардагы бай катмарына мүнөздөмө берген автор, “жүз бай”, “миң бай” деген социалдык түшүнүктөр кездешет, 1869 -жылы Пишпек уездинде жүздөн ашык кою бар чарбалардын 14,4%, Каракол уездинде 41,3% түзгөн, деп белгилейт [7479, б.238]. Ошол эле учурда С. Аттокуровдун пикири боюнча XIX кылымдын акырына чейин салыкты малдын санына жараша төлөнгөндүгүнө байланыштуу, малдын саны каттоодо жашырыла баштаган. Натыйжада, байлардын санынын 10% кыскарышы, салык системасынын өзгөрүшүнө байланыштуу болгон, деген тыянакка келген[79, б.239]. Россия империясы тарабынан каратылып алган аймактарга акчалай түрүндө салык төлөө нормасы киргизилгендиги белгилүү. Белгилей кетчү көрүнүш, С. Аттокуров тарабынан келтирилген цифралар кайсыл булактан алынгандыгын көрсөтпөгөндүктөн, уездердеги байлардын санынын тактыгын далилдөө кыйынга турат.

Эгемендүүлүк доордо XIX к. аягы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун транцформацияланышы маселесине карата гуманитардык илимдин өкүлдөрү тарабынан бир катар илимий эмгектер, макалалар жазылып, кандидаттык иштер корголду. Белгилүү окумуштуу, этнограф А. Кочкунов тарабынан «Этнические традиции кыргызского народа» аттуу көлөмдүү эмгеги жазылып, докторлук диссертациясы ийгиликтүү корголду. [133] Автордун аталган эмгегинин «Этнические традиции в потестарно-политической культуре» аттуу бапында кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык иерархиялык жана стратификациялык түзүлүшкө автор көптөгөн тарыхый булактарга таянуу менен кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү катмарларды социалдык профессионалдык белгилери боюнча айырмалоону сунуштап, кыргыздардын негизги бакубатчылык турмушунун негизги булагы катары мал, жайыт, түшүмдүү жер жана мергенчилик жайыттары болгондугун баса белгилейт.[133] Б. Солтоноевдин эмгегине кеңири токтолгон автор, кыргыз коомунун стратификациялык түзүлүшүндөгү ар бир катмарларга токтолуп, элдик классификацияга мүнөздөмө берүүгө чоң аракет жасаган. А. Көчкүнов жалпысына кыргыз элинин салттуу иерархиялык түзүлүшү XIX к. патриархалдык-уруулук мүнөздө болуп, коомдук мамилелердин өнүгүү деңгээлине туура келген, жана Кыргызстандын Россия империясына кошулушу, жаны социалдык-экономикалык мамилелердин жаралышы менен кыргыздардын социалдык иерархиялык түзүлүшү маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болот,- деген негизги тыянакка келген[133, с.50-51]. Автор тарабынан сунуштаган тыянак XX к. башындагы колониалдык доордогу кыргыз коомундагы болуп өткөн өзгөрүүлөргө берилген илимий баа катары баалоого болот.

Белгилүү окумуштуу Т. Кененсариевдин эмгеги 1855-1917-жж. оторчулук доордун тарыхына арналып, оторчулук бийликтин саясий, экономикалык, социалдык тармактагы «орусташтыруу» саясатынын жүрүшү изилденген. Жаңы рынок мамилелеринин шартында жаңы социалдык катмарлардын пайда болгондугун мүнөздөгөн автор, эки топко бөлүнгөн (ак сөөк жана букара)

катмарлардын ич ара бөлүнүшкөндүгүн атап, А. Гейнс, А. Кауфмандын материалдарына таянып жатакчылар, байкуштар, эгинчилердин чарбалык абалына токтолуп кеткен. Маселен, Т. Кененсариев Жети-Суу областындагы, Наманган уезддериндеги чарбалардын абалын сүрөттөп: « 1913жылы Жети-Суу областынын чарбаларынын 16,4 пайызынын жери да, малы да болгон эмес. Эгин талаалары жок чарбалар 56,5 пайыз, малы жок же малы өтө аз чарбалар 21,3 пайыз болгон. Наманган өйүзүнүн жакыр чарбалар чарбалардын 49,2 пайызынын 54,3 пайызга чейинин түзсө, алардын 24,8 пайызынан 25,8 пайызга чейинкисинин таптакыр малы болгон эмес[125]- деп жазат. Жети-Суу областында, Наманган уезддеринде кыргыздардан башка өзбектер, казактар жашап турушкандыгын эске алсак, жогорудагы статистикалык маалыматтар кыргыздардын толук абалын түшүндүрө албайт, автор бул жерде жалпы эле жашоочулар тууралсында сөз кылып жатат. Бирок Т. Кененсариев аталган эмгегинде XX к. башындагы катмарлашуу процессин кеңири изилдөөнү максат кылган эмес, автордун негизги максаты отор саясатынын жүрүшүнө анализ берүү болгон.

Алтайлык жана тянь-шандык кыргыздардын этникалык тарыхын изилдөөгө алган А. Мокеевдин эмгегинде XVIII к. кыргыз коомундагы бий катмарлары жөнүндөгү кызыктуу материалдар сүрөттөлгөн.Алсак, окумуштуу XV к. ортосу – XVIII к. тянь-шандык кыргыздардын дуалдык этносаясий уюмундагы бийлердин ролуна токтолуп, автор ар бир уруулук бирикменин башында - улук бий турган. Ар бир канат(он, сол) өздөрүнүн уруулук бирикмелеринин ичинен ар жылы чоң бийди шайлашкан, -деп атайт. А. Мокеев “чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери–улук бийлер болгон”[135, с.213-215] - деп эсептейт. Демек, чоң бийлердин кызматы формалдуу гана болуп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу болуп келген. Автордун маалыматына таянсак XVIIIк. Кыргыздардын башында бийлер турушуп, алар улук бий, чон бий болуп бөлүнүшкөн. Автордун аталган тыянактары көптөгөн тарыхый булактардагы материалдарга таянып жыйынтыкталган.

Ал эми окумуштуулар А. Жуманалиев, М. Жумагулов, Д. Сапаралиевдин эмгектеринде болсо манапчылык институтун жаралышы туурасындагы маселеге байланыштуу кызыктуу фактылар келтирилген. Алсак, А. Жуманалиев манапчылык институтун жаралышына токтолуп, “Манапчылык термини жана титулу XVII кылымдан тарта кыргыздардын коомдук-саясий аренасына чыга баштаган, ал эми XIX кылымда Кыргызсандын түндүгүнүндөгү уруулар арасында социалдык-саясий институт катары калыптанган” [95, с.49-53] деген бүтүмгө келсе, изилдөөчү М. Жумагулов “манап” термининин келип чыгышына токтолуп “байыркы арап урууларынын ысмы Манаф, сарбагыш уруусунун феодалы Манаптын ислам динине киришинен улам берилген”- деген пикирди сунуштаган.[189] Ал эми Россия империясынын мезгилиндеги манаптардын ролуна токтолгон Д. Сапаралиев манапчылык институту империянын таасири астында өзгөргөндүгүн төмөндөгүчө баяндаган: “ Манап титулу башында (1831- 1855 жж) адамдын коомдогу социалдык катмарын билдирген термин болсо, кийин 1855- 1866-жылдарда официалдуу түрдө кызмат ордуна айланган. Ошентсе да бул көрүнүш, кыргыздардын мамлекет башкаруучулук тарыхында, кайрадан (1841- 1855-жж.) кыска мөөнөт болсо да монархиялык бийликке өтүп, борбордоштурулган мамлекетти түзгөндүгүн айгинелейт.”-деген пикирин жазган.[171171, б.16] Бирок, Д. Сапаралиевдин “Борборлоштурулган мамлекет” түзүлгөндүгү туурасындагы гипотезасына кошулууга болбойт. Анткени, XIX к. 70-жылдарына чейин түштүк кыргыздар Кокон хандыгынын курамында болсо, 1842-жылдагы Ормон хандын демилгеси менен түндүк кыргыз урууларын ынтымака чакырып, бирдиктүү мамлекет түзүүгө, хан шайлоого үндөп: “кыргыз мындай бет алды баш-аламан болуп жүрбөйлү, кыргызда бир киши эле кызыл тебетей болсун, ушул кызыл тебетей ким болсун, атын атагыла”-деп чогулган элге кайрылган.[178] Бул туурасында Т. Омурбеков “ Ормон хан көз каранды эмес өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү үчүн чечкиндүү аракеттерди жасаган эле”[138157, б. 270], “өз алдынча мамлекет түзүү аракети”[157, б.270] болгондугун илимий жактан далилдеп, докторлук эмгегин ийгиликтүү коргогондугун эске сала кеткенибиз абзел.

Белгилуу окумуштуу А. Арзыматованын эмгеги XIX – XX кк. Кыргызстандагы өнөр жайдын тарыхынын теориялык-методологиялык маселелерине арналып, кыргыздардын чарбасынын структуралык-типологиялык түзүлүшүнө анализ берилет. Автордун эмгегинде постсоветтик доордун тарыхнаамасында алгачкылардан болуп, советтик тарыхнаамада устомдук кылып келген айрым коз караштарга тактоо киргизи “капиталистик укладтын жана ага тийиштүү элементтердин, ички улуттук рыноктун жоктугу, ... “жумушчу отрядынын калыптанбагандыгын” баса белгилейт. Аталган теориялык-методологиялык көз караштан улам, А. Арзыматова XIX – XX кк. көчмөн чарбалардын капиталдашуусу жана ички рыноктун калыптануу маселесине токтолуп жалданма жумушчу, батрак, бай катмарларынын арасындагы мамилелерге анализ жасап, “кочмон-кедей укуктук мамилелерге эмес, уруулук общинага байланган. Ошондуктан көчмөн-кедей общинадан алыстаган эмес,же ага каршы чыга албаган, кедей-көчмөн экономикалык, жаратылыш шартына байланыштуу өзүн, үй-бүлөсүн камсыздай албаган” - деген тыянак чыгарган.[76] Автордун жогорудагы көз караштары колдоого арзыйт. Демек, совет бийлиги орногонго чейинки мезгилде көчмөн кыргыздардын катмарлашуу процесси патриархалдык-феодалдык мамилелердин шартында жүрүп, ал коомдук түзүлүшкө сырткы факторлор чоң таасирин тийгизгендигин белгилеп кетмекчибиз.

А. Асанканов өзүнүн илимий макаласында[78; 70; 199] XIX к. аягы – XX к. башындагы көчмөн жана жарым көчмөн, айрым жер иштетүү менен алектенишкен кыргыздар, Россия империясына каратылган учурда феодалдык - патриархалдык мамилелер үстөмдүк кылып, өзүнүн социалдык түзүлүшү болгондугуна токтолуп кеткен. Феодалдык-патриахалдык коомдо өкүм сүргөн үй-бүлө түзүлүшү, уруунун башында турушкан бийлер, жана XIXк. биринчи жарымынан тарта социалдык термин катары пайда болгон манаптарга мүнөздөмө берген.[78, с.11]

Каралып жаткан доордогу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө социолог, саясаттаануучулардын кызыктуу макалалары жарыяланып, илимий

эмгектери корголгон. Алсак, А. Жусубалиев [199] “Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн базар мамилелерге өтүү шартындагы өзгөрүшү”аттуу илимий диссертациялык эмгегин коргосо, А.Акматовдун кызыктуу макаласы жарык көргөн.

Жогорудагы тарыхнаамалык анализ көрсөткөндөй, тарыхчы окумуштуулардын эмгектери XIX к.аягы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүү процесстерин түздөн-түз изилдөөгө максат кылышкан эмес. Өзгөчө, аталган эмгектерде Кыргызстандын Россия империясына каратылгандан кийинки чарбалык, социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөр изилдөөгө алынбаган.

Салттуу кыргыз коомунун транцформацияланышын чагылдырган совет мезгилине чейинки, советтик жана поссоветик эмгектерге анализ берип жатып төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

Совет мезгилине чейинки доордо салттуу кыргыз коомун чагылдылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү болушкан орус саякатчылары, колониалдык доордогу чиновниктери тарабынан кыргыздардын коомдук-саясий түзүлүшүн сүрөттөшкөн Ч. Валиханов, П. Семеньев, Н. Северцов, М. Венюков, Г. Бардашев ж.б. эмгектеринде чагылдырылган. Кыргыздардын социалдык түзүлүшү боюнча атайын эмгек жазылбаса да, кыргыз коому ак сөөк жана букара катмарынан турушкандыгын белгилеп кетишкен.

Колониалдык чиновниктер А. Талызин, О. А. Шкапский, Г. Загряжский М. И. Терентьевдин, А. П. Хорошхин ж.б. эмгектеринен кыргызстандын Россиянын курамына киргенден кийинки, өзгөчө көчүп келүү саясатынын жүргүзүлүшү менен саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмуштагы өзгөрүүлөргө байланыштуу салтуу кыргыз коомунун өзгөрүүсү, жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу учкай сүрөттөлгөн.

Советтик тарыхнаамада салтуу кыргыз коомунун түзүлүшү боюнча бир топ илимий эмгектер жаралган. 20-30-жж. жарык көргөн эмгек, П. Кушнер, М. Ф. Гаврилов, С. Абрамзондун эмгектери XIX к. аягы – XX к. башындагы

кыргыздардын социалдык түзүлүшүн 1925-1927-жж. аралыгында Кыргызстандын тоолуу аймактарында жашап жаткан көчмөн кыргыздардын абалын этнографиялык, социологиялык экспедицияларды жүргүзүлүп, чогултулуп, манап, бай, букара кармарларына байланыштуу кызыктуу материалдар чогултулган.

Кыргыз тарыхчысы Б. Солтоноев илимий ишмердиги революцияга чейинки, советтик доордун мезгилине туура келип,эмгеги советтик доордо жарыялангандыгана карабастан кыргыздардын социалдык катмарлары боюнча кызыктуу материалдарды сүрөттөгөн. Бирок, эмгекте социалдык катмарлардын трансформациялануу процессинин жүрүшүн илимий нукта чагылдырылган эмес.

50-80-жж. аралыгында советтик - кыргыз окумуштуулар Б. Байбулатов, М. Айтбаев, К. Усөнбаев ж.б. эмгектеринде Кыргызстандын Россияга каратылгандан кийинки өзгөрүүлөргө байланыштуу жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу сүрөттөлгөн. Бирок аталган окумуштуулардын эмгектери архивдик булактарга таянуу менен жазылгандыгына карабастан,тарых илимине идеологиялык контролдун мезгилине туура келип, авторлор “бай-манаптарды” буржуазиялык элементтер,советтик коомдогу антогонистик таптын өкүлдөрү, аларды тап катары жоюлушу керек” деген марксистик-лениндик теорияга жараша баа беришкен.

“Бай-манап”терминин советтик тарыхнаамада идеологияга жана саясий коньюктурага жараша жаралган илимдеги саясий термин катары кароого болот.

Салтуу кыргыз коомунун трансформацияланышы тууралуу маселе постсоветтик доордогу окумуштуулар С. Аттокуров, А. Джуманалиев, А. Мокеев, Т. Кененсариев, А. Кочкунов, Д.Сапаралиев, Ж.Алымбаев ж.б. эмгектеринде жаны тарыхый позициядан изилдөөгө аракет жазашкан. Бирок, аталган маселени өз алдынча изилдөөгө алган илимий эмгектер жара элек экендигин белгилеп кетмекчибиз.

А. Арзыматованын эмгегинде XIX-XX кк. кыргыздардын чарбасынын структуралык-типологиясына анализ жургузулуп, жаны коз караштар сунушталган, бирок автор, стратификация маселесин өз алдынча изилдөөнү максат кылган эмес.

Үч доордогу эмгектерге анализ жүргүзүү көрсөткөндөй XIX к. аягы – XX к. башындагы кыргыздардын стратификациялык түзүлүшү тарыхнаамада учкай гана чагылдырылып, өзгөчө советтик тарыхнаамада таптык позициядан баа берилип, ал эми эгемендүүлүктүн тарыхнаамасына, талабына шайкеш келген эмгектердин жоктугу, каралып жаткан илимий маселенин актуалдуу экендигинин далили болуп саналат.

II. БАП. ИЛИМИЙ МАСЕЛЕНИН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн булактык базасы

Салттуу кыргыз коомунун транцформациялануу маселесин чагылдырган тарыхый булактар XIX к. экинчи жарымынан тартып XX к. башына чейинки мезгилге таандык. Өз алдынча кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн сүрөттөгөн тарыхый булактар жок болгондугуна карабастан, каралып жаткан мезгилдеги кыргыздардын саясий-экономикалык, социалдык-маданий турмушундагы (чарбалык, соода-экономикалык, акча-товар ж.б. тармактардагы) жүргөн өзгөрүүлөрдү чагылдырган булактар кездешет. Аталган доордогу тарыхый булактарга талдоо жүргүзүүдөн тарыхый булактардын айрым өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетүү зарыл. Тарыхый булкатардын дээрлик көпчүлүк бөлүгүн орус тилинде жарыяланбаган жана жарыяланган булактар түзөт. Тарыхый булактар өзүнүн мазмуну, көлөмү, сакталуу мүнөзү боюнча айрырмалангандыктан аларды шарттуу түрдө бир канча топторго бөлүп кароого болот.

Биринчи, топтогу тарыхый булактарга архивдик булактарды кошууга болот.

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде 2016-жылы Санкт-Петербург шаарынын мамлекеттик архивинен алынып келинген, XIX к. тарыхына байланышкан архивдик документтер сакталып турат. Архивдик документтердин ичинен №160, №1398 архивдик фонддор элдик сотторго байланышкан документтер кездешет. Алсак, аталган архивдик булактарда Туркестан крайын башкаруу боюнча “Жоболор” кездешет. Ал эми “О русском и народном судах” аттуу документте элдик сот системасынын ишмердигин чагылдырган материалдар кездешет. «Суд биев (выписка из Туркестанского проекта 1881года)» аттуу архивдик документте 1881-жылдагы бий сотунун ишмердигин сүрөттөлүп, алардын кабыл алган чечимдери чагылдырылган.

«О деятельности народных судов в Туркестанском крае, численность преступлений среди туземного населения» [3.ф.1396,оп.1.д.394.ч.2] деген аталыштагы архивдик булакта Фергана, Жети-Суу областарынын уезддериндеги элдик соттордун саны, аттары, сот өндүрүшүнө алынган териштирүү иштери маалымдалат.

Экинчи, топтогу тарыхый булактарга революцияга чейинки доорго таандык орус саякатчыларынын, колониалдык доордогу административтик чиновниктердин кошууга болот. Алардын катарына Ч. Валиханов, П. Семенов, М. Венюков, Г. Бардашев, орус бийлигинин кызматкери Г. Загряжский, Шкапский, Талызин ж.б. Аталган авторлордун эмгектерин булак наамалык жанан тарыхнаамалык таризде колдонууга, авторлордун ишмердиктери, эмгектердин жаралуу шарттары мүмкүндүк берет. Анткени, аталган авторлор саякаттоо мезгилинде түздөн-түз кыргыз элинин турмушу, чарбасы, коомдук-саясий абалы ж.б. тармактары боюнча өздөрү күбө болушкан тарыхый фактыларды сүрөттөшкөн. Маселен Г. Загряский, А. Талызин учурунда Токмок жана Пишпек уездеринин начальниги кызматын аркалашып, кыргыздардын турмушуна өздөрү күбө болушуп, булакнаамалык мүнөздөгү баалуу материалдарды жазып калтырышкан. Аталган эмгектерге диссертациялык иштин тарыхнаамалык бөлүгүндө колдонулуп, анализ берүүгө аракет жасалды.

Үчүнчү, топтогу тарыхый булактардын катарына отчетторду [19] жана ревизиялардын материалдарын [4351] кошууга болот. Маанилүү отчёттордун катарына Түркстан крайын 1867-1888-жылдары башкарган К. П. Кауфман тарабынан түзүлгөн «Проект всеподданнейшего...» отчётун кошууга болот. К. П. Кауфмандын аталган отчёту («Народонаселение туркестанского генерал-губернаторства», «Административное устройство края», «Колонизация края», «О положении землевладения в областях Туркестанкского генерал-губернаторства», «Экономическое положения», Финансовое и податное устройства генерал-губернаторства». «Пути сообщения и работы строительная», «Народное образование. Нравственность населения») VIII бөлүмдөн туруп, ар бир облусттагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге

анализ берилген. Фергана жана Семиреченский облустары боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы жана калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.[41]

Баалуу тарыхый булактардын бири - бул К. К. Палендин материалдары. Туркестан крайындагы административдик башкаруу системасын ревизиялоо максатында 1908-1910жж сенатор К. К. Палендин жетекчили астында жумушчу топ тарабынан ревизиялоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыгында ар бир тармактагы абалды(крайлык, областык, уездик, шаардык башкаруу,салык, тоо иштери, жер маселеси ж.б) чагылдырган көлөмдүү материалдар топтолуп, ал материалдар өз алдынча эмгек катары жарыяланган. К. К. Палендин "Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане" аттуу эмгегинде Пишпек, Пржевальск, Ош уездериндеги калктын курамы, кесиби, дыйканчылык, мал чарбачылыктын абалы туурасында материалдар сүрөттөлгөн. XX к. башындагы жер иштетүү, үрөн себүү картошка айдоо жана өсүмдүк өстүрүү тармагынындагы өзгөрүүлөр туурасында кызыктуу материалдарды алууга болот. [43; **Ошибка! Источник ссылки не найден.**43] К. К. Палендин маалыматындагы чарбалык турмуштагы өзгөрүүлөргө анализ берүү аркылуу, социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөн коомдук-экономикалык мамилелерди аныктоого болот.

Ал эми К. К. Румянцевдин "Условия колонизации Семиречья" аттуу эмгинде болсо Пишпек уездиндеги кыргыздар менен орустардын чарбалык турмушундагы өз ара таасирлери, жер иштетүүдөгү мамилелери чагылдыралган.[52, с.217-224] Демек П. П. Румянцевдин материалдары Кыргызстандын түндүк аймагындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык, социалдык абалын сүрөттөгөн баалуу тарыхый булак болуп саналат.

Тарыхый булактардын төртүнчү тобун кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сүрөттөгөн кызыктуу тарыхый булактардын катарына "материалдарды...."[26; 27; 28; 29; 30], обзорлорду [33; 35; 36], статистикалык обзорлорду [5457; 58; 59] кошобуз. Колониалдык доордо көчүрүп келүү башкармачылыгынын "Главное управление землеустройства и земледелия"

башкармалыгы уездердеги жер маселесин аныктоо максатында текшерүү иштерин жүргүзүп, уездер боюнча статистикалык топтолгон “Материалдар... ” аттуу жыйнактарга басып чыгарган. “Материалдар...” аттуу жыйнактардан Фергана областынын уездеринде жашаган көчмөн, отурукташкан калктын дыйканчылыгы, мал чарбачылыгы, жерди иштетүү, сууну колдонуу тартиби, айыл боюнча түзүлгөн таблицалар, үрөн себүү боюнча түзүлгөн таблицалар, комбинациялык таблицалар [26, с.87-230] ж.б. кызыктуу фактылар орун алган. “Материалдарда “Фергана областынын: Андижан, Наманган, Ош, Скобелев, Маргелан уездеринде, Сыр-Дарья областынын: Аулиеата уездинде жашаган көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында статистикалык эсеп-учет (обследование) иштери жүргүзүлгөн. Жер иштетүүнүн нормалары, “ашыкча жер”, жайыт, чөп жайыт нормалары жана общиналар, айылдар боюнча комбинациалык таблицалар берилген [28, с.20-157]. Аталган булактарды салыштыруу аркылуу кыргыздардын мал чарбасы, дыйканчылыгы боюнча өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн, социалдык топтордун жалданып иштоо, арендага жер иштетүү туурасында фактыларды алууга болот.Ошол эле учурда көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алуу тенденциялары боюнча, кызыктуу материалдарды алууга болот.

Маселен, 1913-ж. “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдыңкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы....” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча фактылар келтирилет. Маселен “Материалда...” Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдыңкы аймагында жашаган кыргыздардын 42 чарбасы изилденип, алардын арасында акчалай эмес, натуралдык түрдө арендага иштөө байкалгандыгын көрсөтөт. “Материалда...”: “Байлар кедейлерди арык тазалоодо жалдап иштетет. Ошол эле учурда кедей сугат иштерин жүргүзүп, өзү иштетүү үчүн ага жер участогун берилет. Кедей байдын, өзүнүн да жерин чогуу иштетет. Бай тарабынан үрөн себүү үчүн урук,

соко, кетмен, кедейдин тамагы үчүн саан уй берилет”[27, с.34] деп жазылат. Демек, бул материалдан дыйканчылык тармагындагы жалданып иштоо, бай менен кедейдин ортосундагы эмгек келишиминин шарттарын аныктоого, социалдык топтордун ортосундагы мамилени байкоого болот.

Колониалдык доордогу тарыхый булактардын катарына “Обзорлорду” “Статистикалык обзорлорду кошууга болот. Аталган обзорлор ар бир область боюнча аскер-губернатордун отчетуна кошумча тиркеме катары ырааттуу түрдө жарык көрүп турган. «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административдик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылык ж.б.тармактар боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялап турган. Демек, «материалдар», «обзорлор» XX к. башындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын, өзгөчө чарбалык турмушун сүрөттөгөн статистикалык кызыктуу булактар болуп саналат.

Бешинчи топтогу булактарга колониалдык доордо түзүлгөн жыйнактар[14, 24204 ж.б.], мезгилдүү басма сөз органдарын, эл каттоонун материалдары түзөт[46]. Туркестан генерал-губернатору кызматында 14 жыл эмгектенген К. Кауфмандын тапшырмасы менен белгилүү библиограф М. И. Межов тарабынан 591 томдук “Туркестан жыйнагы”[2] түзүлгөн. М. И. Межов тарабынан 1867-1886-жж жыйнактын 416 том түзүлсө, ал каза болгон сон А. А. Семеновдун жетекчилиги астында 175 том даярдалган. Бул жыйнак коомчулукта “Межовдун жыйнагы” деген атка конгон. Түркстан жыйнагында илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектер топтолгон. Жыйнактагы ар бир макала, билдирүү өз учурунда орус тилдүү басма сөз беттерине жарык көргөн.

[2] «Туркестанский сборник”. Собрание сочинений о Туркстанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии —Т.Т. —1 —594 — Ташкент, 1868-1940. (тексте “Туркестан жыйнагы”деп берилет- К.П.);

Ал эми 1870-жылы Түркстан крайында түзүлгөн статистикалык комитет тарабынан ар кыл темада жазылган материалдар топтоштурулуп, «Материалы для статистики Туркестанаского края. Ежегодник» [11] деген ат менен жыйнак болуп басылып чыккан. Аталган жыйнакта кыргыздарга байланыштуу Н. Маев, А. П. Хорошхин ж.б. макалалары жарык көргөн. Жыйнакта жарык көргөн макалалардын авторлорунун түздөн-түз катышуусу менен маалыматтар топтолуп, жарыяланган. Алсак, Н. А. Северцов, Н. Маев Кыргызстандын аймагына келген авторлор болуп саналат.

Туркестан генерал-губернаторлугун түзүлүшү менен крайдагы күнүмдүк окуяларды, элдин тарыхын, үрп-адатын, социалдык абалын чагылдырып турган гезиттердин бири Ташкен шаарынан 1870-жылдан тарта жарык көрө баштаган «Туркестанские ведомости» гезити болуп саналат. 1870-1917-жж. арасында жарык коргон гезит бетинен манап, бий, кедей катмарларын сүрөттөгөн кызыктуу макалалар орун алган. Учурунда гезит үчүн материалдар жеринен корреспонденттер тарабынан чогултулуп, тарыхый окуялар, өзгөчө орус келгиндери менен жергиликтүү элдин ортосундагы алакалар сүрөттөлгөн. Газета генерал-губернаторлуктун көзөмөлүндөгү басылма орган болгондугуна карабастан, социалдык түзүлүш боюнча материалдар жарык көрүп турган.

Эл каттоонун материалдары дагы баалуу тарыхый булактардын бири болуп саналат. 1898-жылы Россия империясында Биринчи жалпы эл каттоосу жүргүзүлүп, Туркестан генерал-губернаторлугуна караштуу 5 область боюнча өз алдынча маатериалдар: “Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г. Т.86. Сыр-Дарьинская Область”, “Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г.. Т.85. Семиреченская Облсть, “Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Ферганская область[46] деген ат менен жарык көргөн. Эл каттоонун материалдарында уездердеги калктын курамы, саны боюнча конкреттүү фактылар көрсөтүлүп, көчмөн, жарым көчмөн чарбалардагы отурукташуу, дифференциациялык процесстерди салыштырып изилдөөгө мүмкүндүк жаратат.

Алтынчы топтогу тарыхый булактардын катарына-жергиликтүү санжыра материалдарын кошобуз. Албетте, санжыра материалдарын илимий изилдөөдө колдонууда тарыхый шектүүлүк, тарыхый-салыштырмалуулук ыкмаларын колдонуу талап кыланат. Санжыра булактарындагы тарыхый фактылардын аныктыгын, чындыгын аныктоо, изилдөөчүнүн башкы милдетти болмокчу. Жергиликтүү тарыхый булактардын катарына Талып Молдонун «Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, түрлүү салттар, кыргыз деген сөздүн өзү тууралуу» [183] Ы. Абдырахмановдун кол жазмасын [8, 8] кошууга болот. Маселен Талып Молдо уруунун тарыхына кайрылган санжырачы уруунун ичинде бай жана кедей топторго бөлүнгөндүгүн белгилейт. Байлардын колунда кул, кун малчы болуп эмгектен топторго мүнөздөмө берип кеткен.[183] Ал эми Ы. Абдрахмановдун кол жазмасы болсо манаптарга арналып, манап termininин келип чыгышы, алардын элге корсоткон жаман иштери туурасында баяндап кеткен. Маселен, Ы. Абдрахманов эл оозунан жыйнаган материалдарга таянып Умотаалы, Канай, Байтик, Шабдан, Балбак ж.б. сыяктуу белгилүү манаптардын ишмердигине, элге карата болгон мамилесине мунөздөмө берүү аракети жасалган. Кол жазмада автор, алардын терс жактарын гана белгилеп, алардын «кылыгы», «жоруктары» сыяктуу түшүнүктөрдү колдонуп, кыргыздан «чыккан аша зулумдар» катары көрсөтүү аракетин жасаган. Маселен Умотаалы өзүнүн кылычынын курчтугун, мылтыгынын түздүгүн сынап жаш баланы, бир аялды курмандыка чалгандыгы туурасында маалыматтар берилген. Аталган тарыхый кол жазмага тарыхый сын көз караш менен кароо менен кол жазмадагы маалыматтарды тастыкталган тарыхый факт катары кароону туура корбодук.

Демек, жогорудагы 6 топко бөлүнгөн тарыхый булактар өзүнүн маалымдуулугу, аныктыгы, көлөмү боюнча айырмаланышат. Социалдык катмарлар боюнча маалыматтар чектелгендигине карабастан, XIX к. экинчи жарымы-XX к. башындагы кыргыз коомунда жүрүп жаткан трансформациялык процесстердин жүрүшү туурасында тийиштүү тарыхый фактыларды, тарыхый логикалык ой-жүгүртүүлөрдү, илимий тыянактарды чыгарууга жол берет.

2.2. Изилдөөнүн методдору

Тарыхый изилдөө ишинин негизги өзөгүн тарыхнаамалык анализ, булактык база жана изилдөө иште колдонулган ыкмалар- тарыхый методдор түзмөкчү. Жогорудагы аталган үч негизги компоненттерсиз изилдөө ишин жүргүзүү, кандайдыр бир илимий гипотезаларды сунуштоо мүмкүн эмес. Тарыхы илиминдеги аталган 3 маанилүү компоннет бири-бири менен тыгыз байланыштуу.

Диссертациялык эмгекти жазууда тарых илимине белгилүү болгон тийиштүү илимий методдор колдонулду. Тарых илиминин методологиясына арналып советтик жана постсоветтик доордо И. Д. Ковальченко, О. Медушевская, Б. Г. Могильницкий, Л. Н. Мартюшов, И. И. Смоленский, И. Д. Парфенов, Г. И. Ипполитов, А. Г. Степанцев[122, 127, 144, 146,151, 175, 181] - ж.б. белгилүү советтик, россиялык тарыхчы-окумуштуулар тарабынан мазмундуу эмгектер жазылган. Аталган эмгектерде окумуштуулар тарых илиминин функциясы, принциптери, обьектиси, предметтери, илимий изилдөөнүн структурасы, жана методдоруна теориялык жактан кеңири анализ жүргүзүшкөн. Маселен, белгилүү советтик тарыхчы И. Д. Ковальченко өзүнүн аталган эмгегинде тарых илиминде изилдөө ишин жүргүзүү үчүн бир катар тарыхый методдорду сунуштап, ал методдорду колдонуунун теориялык негиздерине аныктамаларды жүргүзгөн. И. Д. Ковальченконун эмгегиндеги ири жетишкендиктердин бири тарыхый булактарга анализ берилиши жана тарыхый изилдөө ишинде математикалык методорду колдонууну сунушталышы.

Изилдөөнүн негизги обьектиси *XIXк. аягы - XXк. башындагы салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү.* Каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коому туурасында сөз болгондо көчмөн, жарым көчмөн чарбалык турмушта жашап, патриахалдык-уруулук түзүлүш мамилелери сакталган, ошол эле учурда патриахалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган-патриархалдык-феодалдык коомду түшүнүү зарыл. Патриархалдык-феодалдык коомдун негизги массасын чоң эмес сандагы малга ээ болгон - букара чарсы

түзгөн. Ар бир топтун башында феодалдык-уруулук “ак сөөк” катмарлар (байлар, манаптар) турушкан. Патрихалдык-феодалдык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнүн бири- урук-уруулук-туугандык(ата, апа тарабы, куда-сөөктүк багыттары боюнча) “уруулук-биримдик”, “тууганчылдык-жакындык”, ”кандаш-туугандык” ж.б.салтуу түшүнүктөрдүн үстөмдүк кылышы, анын мүнөздүү белгилери. Аталган салтуу элементтер ак сөөк менен букаранын ортосундагы мамилелерге өз таасирин тийгизген. Бай катмарлар уруулук принциптерди сактоо менен букара катмарларын жалдап иштетүү, кулчулук, күчүн колдонуу сыяктуу мажбурлоо иштерди аткаргандыгына карабастан, салтуу нормаларды сактап келишкен. Катмарлар ортосундагы экономикалык, социалдык мамилелер адаттын негизинде жөнгө салынган.

Патриархалдык-уруулук түзүлүштүн белгилери сакталган патриахалдык-феодалдык түзүлүштүн социалдык катмарларга бөлүнүшүнүн өзөгүн өндүрүштүн негизги каражаты болгон жерге, жайытка карата болгон менчик формасынын үстөмдүк кылышы башкы фактор болгон. Жерди, жайыттарды бөлүштүрүү, аларга ээлик, кылуу ак сөөк катмарларга таандык болгон. Ал эми колониалдык доордо болсо орус бийлиги ак сөөк катмарлардын коомдогу баштапкы ролун төмөндөтүү, саясатын жүргүзө баштаган. Туркестан крайын башкаруу боюнча 1886-жылы кабыл алынган “Жобонун” кабыл алынышы менен жер мамлекеттин менчигине айланып, ак сөөк катмарлардын жерге, жайытка карата бийлиги чектелген.

Изилдөөнүн предмети. *Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу процесси.* Кыргызстандын Россия империясынын курамына каратылышынын натыйжасында административтик жаны башкаруу системамы киргизилип, элдик башкаруу органдары түзүлүп, шайлоо нормасы практикалана баштаган. Көчүрүп келүү саясатынын жүрүшү, көчмөн, европалык маданияттын ортосундагы синтездешүү процессине кенири шарт түзүлгөн.

Дыйканчылык, мал чарбачылык турмушта жаңы өзгөрүүлөр пайда боло баштаган. Өндүрүш тармагындагы - майда кустардык, көл өнөрчүлүк, жеке

капиталистик чакан ишканалардын пайда болушу, агрардык тармактагы материалдык-техникалык жаңылыктар, салык системасынындагы өзгөрүүлөр өзгөчө букара катмарларынын арасында социалдык дифференциациянын күчөшүн жараткан. Натыйжада букара тобунун арасынан жаңы катмарлардын пайда болушуна шарт түзүлгөн. Жалпылап айтканда XXк. башында салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү чоң өзгөрүүгө дуушар болгон. Изилдөөнүн негизги предмети катары колониалдык доордогу социалдык катмарлардын арасындагы өзгөрүү процессинин жүрүшүнө анализ жасоо болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөдө аталган окумуштуулардын эмгектериндеги тарых илиминин методологиясына арналган негизги жоболорго, принциптерге таянуу аркылуу, илимий теманын обьектисин, предметин, коюлган максат милдеттерин обьективдүү чагылдыруу максатында тийиштүү методдор колдонулду.

Тарыхый изилдөөлөр тарых илиминдеги тарыхыйлык (принцип историзма), обьективдүүлүк жана себептүүлүк (принцип причинность) принциптерине таянуу менен жүргүзүлүүгө тийиш. Тарыхыйлык принциби– бардык кубулуштарды, процесстерди өнүгүү катары кароо менен алардын тарыхын изилдөө, предметтердин, кубулуштардын, жаралышынын конкреттүү-тарыхый жагын кароону, ар бир окуянын өз ара биримдигин, байланышын изилдөө талап кылынат. Салтуу кыргыз коомундагы бай жана кедей катмарлардын жаралышы өндүрүш мамилеринин өнүгүшү, ага карата мүлктүк теңсиздиктин жаралышы, өзгөчө жерге жана малга карата болгон менчиктин ажырымынан улам пайда болгон. Демек, коомдогу катмарлардын жаралышы конкретүү, обьективдүү тарыхый өнүгүүнүн жыйынтыгы катары кароо керек. Ошол эле учурда бардык катмарларды пайда болушун бир тарыхый мезгилде пайда болгон деп баалоо негизсиз. Социалдык топтордун, катмарлардын пайда болуусун тарыхый-генетикалык изилдөө жолу менен аныктоого мүмкүндүк жаралат.

Изилдөө ишиндеги маанилүү принциптердин бири – бул обьективдүүлүк принциби. Аталган принцип тарыхый процесстеги окуяларды, кубулуштарды, алардын жүрүшүн, натыйжаларын тарыхый фактыларга таянуу менен жүргүзүүнү талап кылат. Тарыхый фактыларды бурмалоо, кандайдыр бир социалдык буйрукту аткаруу, саясий конъюнктуранын таасиринде баяндоо илимде жол берилбеши керек. Тилекке каршы, өзгөчө советтик тарыхнаамада обьективтүү тарыхый процессти советтик идеологиянын таасири, анын талабына жараша чагылдырууга туура келген фактылар жок эмес. Бул туурасында Г. М. Ипполитов минтип белгилейт: "Саясий конъюнтуранын таасиринен таптакыр бошонууга мүмкүн эмес. Тарых илими бардык мезгилдерде, бардык элдерде эле бир чынжырга-саясатка байланган [122, с.682]. Автордун жогорудагы пикири "тап" түшүнүгү, "тап күрөшү" боюнча марксистик-лениндик теорияга таянган советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылган концепцияга тийиштүү көрүнүш. Социализмди куруу үчүн тап күрөшүн күчөтүп, эзүүчү таптын өкүлдөрүн тап катары жоюу саясатын ишке ашыруу саясаты Совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн тарта эле мамлекеттик жалпы саясатка айлангандыгы белгилүү. Натыйжада, XIX к. кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн изилдешкен К. Усонбаев, В. Плоских, Б. Жамгирчинов, А. Хасанов, Б. Байбулатов, К. Орозалиев ж.б. бир топ окумуштуулар бай-манаптарды феодалдык-патриахалдык коомдун калдыктары, коомдун өнөгөшөн артка тартка социалдык күч, коомдогу зыяндуу, терс катмар катары мүнөздөшкөн. Маселен, белгилүү тарыхчы В. В. Плоских идеологиялык багыттын таасиринен алыстай албастан О. Сыдыковдун эмгегине баа берип жатып: "XX к. башында бай-манап катмарларынын өкүлдөрүнүн жана Кыргызстандын өткөн тарыхын калыбына келтирүү аракети жүргүзүлгөн. Жаңы усулдук мектебинен тарбияланган О. Сыдыковдун эмгегин реакциячыл пантюркизм идеологиясын, бай-манаптардын жана жанданып келе жаткан буржуазиялык-улутчулдук элементтердин ойлорун колдогон"[161, с.26] эмгек катары баалаган. Албетте, советтик доордогу авторлордун басымдуу көпчүлүгү "бай-манап" түшүнүгүн таптык позициядан карашып, реакциячыл таптын

өкүлдөрү, катары сүрөттөшүп, партиянын идеологиясына каршы туруша алган эмес.[122] Демек, Г. Ипполитов белгилегендей тарыхчылардын ар бир доордогу саясий коньюнктуранын таасиринен алыстоо реалдуулук эмес.

Тарых илиминдеги бай-манаптарга карата терс коз караштардын жарылышына, советтик мезгилдеги партиянын идеологиясынын таасири катары кабыл алуу зарыл. Г. Ипполитов белгилегендей изилдөөчүлөрдүн көз карашына коомдук-саясий кырдаал өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Демек, салтуу кыргыз коомунун ак сөөк катмарларын түзүшкөн байлар, манаптар, бийлер, казылардын коомдогу ролуна обьективдүү баа берүү зарылдыгы илимий эмгектин негизги милдеттери экендигин дагы бир ирет белгилеп кетүү зарыл.

Тарыхый объективдүүлүк принцибинин таяна турган маанилүү жоболордун бири - бул окуялардын өз ара байланыштарын, мамилелерин бири-биринен ажыратып карабоо. Ар кандай окуянын жаралышынын, өнүгүшүнүн тарыхый себептери бар экендигин эске алуу. Тарыхый окуялар “себеп-натыйжа чынжыры” менен өнүгөт. Башкача айтканда, кайсы бир окуя болор алдындагы абал ошол окуянын өбөлгөсүн түзсө, окуянын жүрүшү натыйжа катары бааланып, ал эми бул натыйжа деп саналган окуя кайрадан өзүнөн кийин келчү окуянын өбөлгөсү да болуп калары бышык.

Объективдүүлук принциби талап кылган жоболорунун бири – бул тарыхты бир процесс катары кароо талабы. Коомдук өнүгүүнү бир процесс катары кароо менен тарыхый өнүгүүдө дайыма альтернативанын болгондугун белгилеп кетүү керек. Тарыхый өнүгүүдө окуялар, объективдүү, субъективдүү, законченемдүү, капыстан, туруктуу, убактылуу, тышкы жана ички факторлордун, себептеринен, алардын жыйынтыктарынан улам жаралышы мүмкүн. 1855-1917-жж Кыргызстандын колониалдык доору, мезгили катары кароого болот. Аталган чон тарыхый мезгилде көчмөн салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү колониалдык саясаттын жүргүзүлүшүнүн таасири астында өзгөрүүгө дуушар болду. Жарым кылымдан ашуун мегилди камтыган колониалдык доорду өз алдынча тарыхый процесс катары карасак,

социалдык түзүлүштөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн ички жана сырткы факторлордун натыйжасында обьективдүү көрүнүш катары баалоо болот.

Илимий изилдөөдө тарыхый принциптерден башка тарыхый методдорду колдонуу аркылуу гана изилдөөнү объективдүү жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Тандалып алынган илимий теманын обьектисине, предметине жараша тарых илиминдеги бир канча илимий методдорду колдонууга болот. Белгилүү окумуштуу И. Д. Ковальченко методология маселесине арналган эмгегинде илиминдеги методдорго төмөнкүлөрдү кошот: тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык [127, с.183] ж.б.

Изилдөө ишиндеги кеңири колдонулган методдордун бири бул-тарыхый-салыштырмалуулук методу болуп саналат. Тарыхый салыштырмалуулук методу изилдеп жаткан көрүнүш, тарыхый процесстин, кубулушунун маңызын ачып берүүгө, ал кубулушка тиешелүү болгон жалпы жана кайталанган зарыл жана законченемдүү, ошол эле убакта бири-биринен айырмаланган көрүнүштөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. И. Д. Ковальченко «бир типтүү жана көп типтүү, бир кылка шартта жана өнүгүүнүн ар кайсыл деңгээлиндеги объектилерди, кубулуштарды салыштыруу керек» [127, с.188], - деп белгилеген. Тарыхый-салыштырма методун диссертациялык иштин изилденүү деңгээлине анализ жүргүзүп жаткан мезгилде колдонууга туура келди. Коомдогу социалдык катмарларды изилдөөдө тарыхый аспекттен алып караганда революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдеги изилдөөлөрдө айырмачылыктар кездешет. Аталган үч доордогу изилдөөчүлөрдүн көз караштарына диссертациялык эмгектин биринчи бапында тийиштүү анализ берүү аракети жасалды.

Тарыхый-салыштыруу методун колдонуу аркылуу колониалдык доордогу Фергана областы менен Жети-суу областарынын уездеринде жашаган дыйкандардын ортосундагы дифференциялык процесстердин жүрүшүн салыштырууга мүмкүн болот. Көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында эки областа тең жерсиз дыйкандардын саны көбөйө баштаган. Алсак, 1913-жылы

Ош уездинде 1373 жерсиз дыйкандардын чарбасы болгон.Ал эми Наманган уездинде болсо 1,8% жерге ээ болгон чарбалардын 25десстинден жогоркусу бардык жердин 25% ээлик кылса, ошол эле учурда56% жер менчигине ээ болгон чарбалардын 1дес.чейинкиси жалпы жердин 9,4% ээ болушкан.[155, с.73]

Ал эми 1913-ж.статистикалык маалыматтарга токтолсок Пишпек уездинде бардык текшерилген чарбалардын 49,3% кедей чарбалар түзүп. алардын карамагында 8,2% малы болгон. Бай катмарлар болсо 5,5% чарбаны түзүшүп, алардын карамагында малдын жалпы саны 34,4% түзгөн [153, с.19]. Жерсиз калган дыйкандар байларга. Манаптарга, орус кулактарына жалданып иштөөгө аргасыз болушуп, батрак катмарына айлана баштаган. Демек, батрактар өз алдынча чарбасы жок, жери жалданып иштөөгө аргасыз болушкан айыл жергесиндеги кедей дыйкан тобунан чыккан социалдык топ.

Тарых илиминдеги маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. Тарых илиминдеги маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. И. Д. Ковальченко тарыхый-генетикалык методдун маани-манызы тарыхый процесстеги изилденип жаткан өзгөрүүнүн жүрүшүн, кубулуштардын функцияларын ырааттуу ачып берүү катары баалаган.[127, с.188] Тарыхый-генетикалык метод тарыхый процесстеги кубулуштун, окуянын жаралуусун анын этаптарын изилдөөөгө багытталган. Тарыхый-генетикалык методтун негизги максаты тарыхый фактыларга аныктама берүү, алардын себептерин, өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана натыйжаларына баа берүү болуп саналат. Бул метод илимде кеңири колдонулат. Анын мааниси изилденип жаткан тарыхый кыймылдагы реалдуулуктун касиетин, функциясын ырааттуу кезектештирип изилдөөнү талап кылат. Таанып билүү ырааттуу түрдө бир жактуулуктан, өзгөчөлүккө карай, анан жекеден жалпылыка карай өнүгөт. Маселен кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү букара катмарларынын келип чыгышы, жаралышы жалпы бир тарыхый мезгилге туура келбейт. Колониалдык доордо кыргыз коомундагы транасформациялык процесстердин жүрүшүнө байланыштуу XX к. башында

жаны социалдык топтор: батрактар, мандикерлер, чайрикерлердин жаралгандыгын байкоого болот. Мандикер манаптардын, орус кулактарынын колунда жалданып иштешкен топтор. Өз ара килишимдин негизинде аткарган иши боюнча(үй куруу,арык салуу, жол салуу ж.б.кызматтары) акчалай же натуралдык түрдө эмгек акысын алышкан. Ал эми чайрикерлер тобуна жерсиз дыйкандар кирген. Алар жер иштетүү үчүн тийиштүү эмгек шаймандарын алып, арендага жерди иштетишкен топтор болгон. 1907-жылдагы “Совещания о землеустройстве киргизов” аттуу журналда: “ кыргыз калкынын арасында жатакчы атка конушкан коптогон кедей топтор пайда болду жана пайда болуп жатат. Бул кедей топтогулардын дээрлик көпчүлүгү өздөрүнүн эмгегин сатып, батрак, жалданып, чабан ж.б. эмгектерде иштешет”-деп жазат. Жогорудагы фактылар XX к. башындагы жакырданган жерсиз дыйкандардын арасындагы трансформациялык процесстин жүрүшүн, ал топтун жаралуу генезисин аныктоого аталган метод аркылуу аныктоого мүмкүндүк берет.

Демек мандикер, чайрикер, жатакчы, малай ж.б. социалдык катмарлардын пайда болушунун генезисин XX к. башындагы жаңы чарбалык мамилелердин жаралышынын натыйжасы катары кароо керек. Туркестан крайын ревизия кылган П. Пален чайрикерлердин аткарган кызматтары боюнча мындай деп жазган: “чайрикерлер чарба ээсинен жандуу жана жансыз инвентарь: үрөн, кийим алган, чарба ээси болсо бардык жумуштарга катышкан, -чайрикер болсо түшүмдүн 1/7 бөлүгүн алган, ошол эле учурда дыйканчылык иштерин гана аткарбастан, малды караган.[41, с.230] Белгилей кетсек К. К. Пален Туркестан крайын 1908-1910-жж. ревизия жасап баалуу материалдарды жарыялагандыгы белгилүү.

Тарыхый-генетикалык методду колдонуу менен манаптарга караганда бийлердин тарыхый генезисин орто кылым дооруна туура келип тянь-шандык, енисейлик кыргыздардын арасында колдонуп келишкендиги белгилөөгө болот. Ал эми XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “бий” титулун колдонуп келишкен.[138, б.40] Бирок XVIII-XIX кылымдагы “бийлер” менен IX –X кылымдардагы “бийлердин” коомдогу орду

аткарган функциялары айрымаланып, бул институттун эволюциясынын натыйжасында өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун, анын генезиси орто доордо жаралгандыгын тактоого болот. Ал эми колониалдык доордо болсо бийлердин коомдогу функциясы өзгөрүп, алар административдик эмес, элдик сот функциясын аткарып калышкан. Демек, тарыхый-генетикалык методдун жоболоруна таянуу менен коомдогу ар бир социалдык топтун пайда болуу мезгилин, доорун тактоого шарттуу түрдө мүмкүндүк берет.

Изилдөө ишибизде колдонулган методдордун бири бул- тарыхый-типология методу болуп саналат. “Тип” термини байыркы грек тилинен алынган “typos”-“отпечаток” деген маанини түшүндүрөт. Тарыхый-типология методунун максаты обьектинин, процесстин жыйындысын ирээтештирип, өз ара (жалпылыгы бирдей, үндөш, окшош) типтерге бөлүп кароону талап кылат. Тарыхый-типологиялык методдун принциптерине таянуу менен салттуу кыргыз коомундагы социалдык катмарларды бир канча типтерге бөлүп кароого болот. Типтерге бөлүүнүн башкы критерийлеринин бири социалдык катмарлардын мүлктүк ажырымы, жерге, малга карата болгон жеке менчик формасынын айырмачылыктарын аныктоого болот. Көчмөндөрдүн экономикалык абалы, саясий ролу да алардын чарбалык турмуштагы малдын санына карата болгон байлыгы аркылуу бааланган. Бекеринен эл арасында “хан болмоктон бек болсун, кадырын болбойт малдан сон” деген макал пайда болгон. [194] Тарыхый материалдарга таянуу менен салтуу кыргыз коому бай жана кедей катмарларынан тургандыгын тактоого болот. Диссертациялык эмгекте тарыхый булактарга, тийиштүү изилдөөлөргө таянуу аркылуу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн “ак сөөк” жана букара катмарлардан, ар бир катмар ич ара майда топтордон тургандыгын белгилеп, катмарлар арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүн анализдөөгө аракеттер жасалды.

Али Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылгандан кийин салттуу кыргыз коому модернизациялануу процессине карай бет алып коомдук турмуштун бардык чөйрөсүндө өзгөрүү процесстери жүрө баштаган. Жашоонун жаны шартына жараша өзгөчө букара катмарларында мандикер,

чайрикер, эгинчи, жатакчы сыяктуу жаны социалдык катмарлар пайда болот. Демек, тарыхый-типологиялык методдун принциптерине таянуу менен социалдык катмарларды өз ара бир канча типтерге бөлүп кароо ыкмасын колдонуу зарыл көрүнүш.

Жыйынтыктап айтканда, диссертациялык эмгекти жазууда тарыхый процессти обьективтүү изилдөө, анын обьектисин, предметине туура анализ берүү максатында тарых илиминдеги принциптер, илимий методдорду колдонуу аркылуу изилдөө аракети жасалды.

Диссертациялык эмгек коомдун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер тууралында болгондуктан, илимдеги социалдык стратификация теориясына кайрылуу зарылдыгы жаралды.

Социалдык стратификация теориясы.

Коомдун социалдык түзүлүш тууралындагы маселе советтик тарыхнаамада: «социалдык түзүлүш», «таптык түзүлүш», «социалдык – таптык түзүлүш», «коомдук таптар», «социалдык мамилелер», «социалдык институт» ж.б. түшүнүктөр колдонулуп келет. Советтик жана чет элдик тарыхнаамада коомдун социалдык түзүлүшү боюнча эки түрлүү пикир жаралып, бирок марксистик-лениндик теорияга негизделген советтик тарых илиминде коомдук-экономикалык формациялык түшүнүктөн улам, “эзүүчү”, “эзилүүчү” “тап”, “тап күрөшү”, “тап күрөшүнүн формалары”, “тапсыз коом” теориялары үстөмдүк кылып келген. В. И Ленин “Великий почин”[141, с.39] аттуу эмгегинде тап түшүнүгүнө төмөнкүчө аныктама берген: “ коомдук өндүрүштүн белгилүү бир тарыхый системасында өздөрүнүн ээлеген орду боюнча, өндүрүш каражаттарына карата өздөрүнүн мамилелери боюнча, эмгекти коомдук уюштуруудагы өздөрүнүн ролу боюнча айырмаланган адамдардын чоң тобу, “тап” деп аталат. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарынын тарта эле, эзүүчү таптарды, “тап катары жоюу”маселеси курчуп, өзгөчө тарых илиминде “тап күрөшү” анын формалары тууралында илимий эмгектер жазылгандыгы белгилүү.

Советтик тарыхнаама өкүм сүрүп келген таптык мамиле (классовый подход) түшүнүгүнө карата азыркы илимде,(өзгөчө социолдогия илиминде) жеке адамдын (индивид) коомдогу өндүрүш каражатына карата болгон мамилесин аныктоодо, окумуштуулардын көпчүлүгү социалдык стратификация теориясын колдоп келишүүдө.

Социалдык стратификация теориясынын-методологиялык аспектисине салым кошкон чет элдик окумуштуулардын катарына М. Вебер, Р. Дарендорф, Т. Парсонс, П. Сорокин Т.Парсонс, Дюркгейм, Э. Гидденс, Р. К. Мертон, П. Бурьде, [88, 91, 103. 111. 134,; 147, 158, 159,180] ж.б. окумуштууларды кошууга болот. Аталган окумуштуулардын эмгектери постсоветтик доордо орус тилине которулуп жарык көргөн.

Стратификация теориясынын негиз салуучуларынын бири М.Вебер болуп саналат. М. Вебердин өзүнүн «Основные понятия стратификации» аттуу эмгегинде стратификацияны төмөнкү үч параметр боюнча болот: жеке менчик, кадыр-барк, бийлик - ушул үч түшүнүк адамдын статусун, же социалдык топту аныктайт.[91, с.224] М. Вебердин К. Маркстан айырмасы, анын пикири боюнча адамдардын коомдук абалы дайыма эле жеке менчике ээ болуусу менен байланыштуу эмес. М. Вебердин пикири боюнча, маселен генералдар, аристократтар ири жеке менчик ээси болбой турушуп эле, чон саясий баркка ээ болууга болот. Маселен фрнацуз социологу Р. Арон марксизмге карата өзүнүн пикирин билдирип: “таптар эмес, эми социалдык страттар “объективтуу реалдуулук болот” [130, с.113] деп көрсөтсө, П. Бурьде “ реалдуу группалар катары-таптар жашабайт” [88, с.60], Т. Парсонс болсо социалдык түзүлүш – бул ошол коомдо калыптанган нормалардын жыйындысы жана ал нормалардан келип чыккан тигил же бул социалдык топтордун өкүлдөрүнүн жүрүш – турушуна коюлган талаптар, деп көрсөтөт [159, с.510]. П. Сорокин болсо: «социалдык стратификация - бул адамдардын иерархиялык рангасы боюнча жиктелуусу (дифференциация). Анын негизи жана түпкү манызы - алардын укуктарынын жана артыкчылыктарынын, милдеттери жана жоопкерчилиги, социалдык баалулуктарынын бар болушу жэ жокутугу, тигил жэ бул

жамааттын мүчөлөрүнүн таасири жана бийликтин тең салмаксыз бошунушу» - катары баалайт. [180, с.260, 268] Бул жерде «тап» сөзү, «социалдык катмар» катары колдонулат. Социология илиминде страта - бул адамдардын тийиштүү социалдык байланышы боюнча (экономикалык, саясий, маданий, социалдык, демографиялык) биригишин түшүндүрөт.

М. Вебердин пикири боюнча кадыр-барк абалын баалоонун негизги критерийи бул- туулгандагы аныктама, билими, профессиясы жана жашоо образы.[91, с.224] Автордун оюу боюнча жеке адам жэ социалдык топ, коптогон материалдык байлыкка ээ болбой туруп эле, анын баркы жогору болушу мүмкүн. Коомдогу адамдардын статусу дайыма эле анын жеке менчигине, байлыгына көз каранды эмес. Маселен, салтуу кыргыз коомундагы акындар, дарыгерлер, чебер колдуу усталар, куйма-кулак санжырачылар, саяпкер байлыгы аркылуу эл арасында кадыр-барка ээ болгон эмес. Маселен, XIX к. жашап өткөн Токтогул Сатылганов, Женижок, Арстанбек, Калыгул, Толубай сынчы, белгилүү манасчылар ж.б. менчиги, байлыгы, бийлиги болгон эмес. Бирок алардын туулгандан табияттан берген касиеттүү таланты аркылуу кадыр-барктуу абалды ээлешкен. Салтуу кыргыз коомундагы кадыр-барктуулуктун негизги критерийлери катары табияттан берген өзгөчө белгилери: корогочтугу, акылмандыгы, ойчулдугу, таланты, чеберчилиги, сулуулугу, баатырдыгы ж.б. артыкчылыктарга ээ касиеттерин атоого болот. Ар бир уруунун арасында кадыр-барктуу адамдар болушуп, алардын кадыры-материалдык байлыгы бааланбастан, уруунун, топтун(социумдун) ичиндеги синирген эмгеги, ээлеген орду, абалы боюнча бааланып келишкен.

Жалпылап айтканда, стратификация теориясынын авторлору, социалдык теңсиздик түшүнүгүн башкача баалашат. Алар, теңсиздик түшүнүгүн табигый жана коомдун универсалдык абалы, катары карашып, андагы страттар бирөөнүн экинчи бирөө тарабынан каардуу башкаруу системасына кабыл болушкандыгын белгилешет. Марксизмден айырмаланып стратификация теориясын жактоочулар жаратылыштагы теңсиздик абалга түшүндүрмө бергендер, “эзүүчү” түшүнүгүн “башкаруу” термини менен алмаштырат. Демек,

теңсиздик-бул бир социалдык катмардын жогору, төмөнкү абалда болушу-турмуштун закону катары карашат. Өндүрүш каражатынын ээси-бул башкаруучу, алар ошо мүлктүн ээси болуп саналат. Максизмдин тап, тап күрөшү, тап кызыкчылыгы, окуусуна каршы багытталган стратификация концепциясынын негизги маңызы- тапсыз коомдо тап күрөшү болбойт, - деген теорияга негизделген.

Илимдеги акыркы мезгилдеги талкуулардын негизинде окумуштуулардын көпчүлүгү "тап" түшүнүгүн кайрадан кароо, ал түшүнүк эски тарыхый түшүнүк катары баалашып, "страта" түшүнүгү менен алмаштыруу зарылдыгын сунуштап келишүүдө. Алсак, А. Ш. Жвитиашвили, В. Ф. Коломийцев [104, 114, 130, 131] ж.б. илимий макалаларында тап түшүнүгүн эскирген түшүнүк катары баалашат. Алардын негизги аргументи "информациялык коомдо" жалданма жумушту эзүүчүлүк жок, интеллектуалдык эмгек алдыга чыгып, саясий бийлик да инттеллектуалдардын колуна өтүп жатат [121, с.70] деген пикирди сунуштап келишүүдө. Чындыгында акыркы мезгилдерде "тап күрөшү" тууралуу изилдөөлөр да өз актуалдуулугун жоготуп баратат. Жумушчу, дыйкан табы тууралуу түшүнүк да, илимий изилдөөлөрдө колдонуудан чыгып баратат.

Стратификация теориясына таянып изилдөө практикалык көрүнүшкө айланууда. Страта-бул адамдардын чоң тобу(группасы), алар коомдун социалдык түзүлүшүндө бири-бири менен өздөрүнүн абалы менен айырмаланат. Ал эми социалдык стратификация болсо - бул белгилүү бир коомдогу адамдардын аркыл группасынын(тобунун) айырмачылыктардын чагылдырылышы. Демек, социалдык стратификация түшүнүгү бул - коомдогу ар кыл катмарлардын, ошол эле учурда белгилүү социалдык институттардын ортосундагы мамилелер.

Албетте, советтик жана постсоветтик коомдо страттын негизги критерийлери, кадыр-баркты баалоо өлчөмдөрү кеңейди, өзгөрүлүп жаткан коомдун талабына жараша жаңы талаптар жаралды. Маселен, П. Сорокин страттын негизги критерийи катары төмөнкүлөрдү эсептейт: эмгектин мүнөзү

(профессия), квалификация, билим, киреше, өндүрүштү башкаруудагы ролу[179]. Ал эми диссертациялык эмгекте стратификациялык теорияга таянуу аркылуу XIX к экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн, бийлик, менчик, кадыр-барк критерийлери аркылуу баалап,катмарлашуу процессин чагылдыруу аракети жасалды.

Жогорудагы авторлордун пикирлерин эске алсак, социалдык түзүлүш – *түрдүү түркүмдөгү (ранг) социалдык системанын элементтеринин ортосундагы бардык мамилелерди, көз карандылыктарды, өз ара аракеттерди камтыйт*.[115, б.25] Анын элементтери катары социалдык институттар, түрдүү типтеги социалдык топтор жана жалпылыктар чыгышса, социалдык түзүлүштүн базалык бирдиги болуп норма жана баалуулуктар эсептелет.

Социалдык түзүлүш көптөгөн социалдык топтордон турат. Р. Мертон: «топ» деп *белгилүү жол менен бири – бири менен аракеттешүүчү, өзүнүн ошол топко таандык экендигин андаган жана башкалардын көз карашында да ошол топтун мүчөсү болуп эсептелген адамдардын жыйындысын* эсептеген.[148, с.2-4] Бул мүнөздөмөлөр, баарына болбосо да, көптөгөн топторго туура келет. Ал эми салттуу кыргыз коомунда болсо А. Кочкунов белгилегендей салттуу кыргыз коомунун социалдык иеархиясы патриархалдык-феодалдык салттын негизинде социалдык, экономикалык, маданий, идеологиялык реалдуу көрүнуштү чагылдырган. Демек, салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү патриархалдык-феодалдык мамилелердин негизинде мүлктүк, кесиптик, кадыр-барктуулук ж.б. белгилери боюнча бир катар катмарларга, топторго бөлүнгөндүгун белгилеп кетмекчибиз. Салттуу кыргыз коомунун стратификациялык түзулушү боюнча А. Кочкунов тарабынан көрсөтүлгөн белгилерди (критерийлерди) негиз катары кароого болот.

Демек, диссертациялык эмгекте илимдин акыркы мезгилдеги методологиялык-концепциялык жетишкендиктерин эске алуу менен XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн социалдык стратификация теориясына таянуу аркылуу, социалдык түзүлүштөгү трансформациялык процесстин жүрүшүнө анализ берүү милдети,

илимдин методологиялык маселеринин бири экендигин, анын актуалдуулун дагы бир ирет тастыктайт.

2.3. Социалдык түзүлүштүн трансформациялануусунун методологиялык маселелери

XIX к. аягы – XX к.башындагы салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу маселесине анализ берип жатып, маселенин айрым методологиялык жагдайларына токтолуп кетүү зарыл. Анткени коомдун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөргө дуушар кылган бир канча факторлорду белгилеп кетүү керек.

Илимий эмгек коомдун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу маселесине анализ берүүнү максат кылгандыктан, трансформация түшүнүгүнө токтололу.

Трансформация.

“Трансформация”(латынча «transformatio» – “превращение”, айлануу, айландыруу) маанисин түшүндүрөт, жалпы илимий контексте болсо өзгөртүү, кайта өзгөртүү, кандайдыр бир кубулуштун түрдүн, форманын маанилүү өзгөрүшүн түшүндүрөт. Трансформация башкаруу, социалдык системада ишке ашырылат. Трансформация процесси коомдук турмушту өзгөртүүгө алып келет. Ал өзгөрүүлөр социалдык түзүлүштүн системасынын негизги аныктамасына дал келиши мүмкүн, же дал келбеши мүмкүн. Бул түшүнүктөн алып караганда трансформация коомдун социалдык түзүлүшүнүн регрессивдүү өнүгүүсүн билдирет [105, с.30]. Бул багыттан карасак Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылгандан кийинки кыргыз коомунун социалдык-экономикалык тармагындагы жүргөн өзгөрүүлөрдү прогрессивдүү көрүнүш катары кароого болот. Анткени, акча-товар мамилеринин өнүгүшү, көчмөн жарым көчмөн чарбалардын отурукташууга багыт алышы, дыйканчылык, малчабачылык ж.б.

тармактагы өзгөрүүлөр көчмөн турмушта жашап келишкен кыргыздар үчүн прогресивдүү мааниге ээ болгон.

Алсак, трансформация түшүнүгү боюнча бир канча көз караштар бар, аларга төмөнкү окумуштуулардын пикирлерин кошууга болот. Трансформация – бул: 1) радикалдуу жана коомдун социалдык түзүлүшүн табиятынын салыштырмалуу тез өзгөрүшү (Т. И. Заславская); 2) улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү менен коомдун кайра өзгөрүүсү (В. А. Ядов); 3) зарыл көрүнүш катары каралып жана терс кубулуштардын коштоосунда, башка элементтерди киргизүү аркылуу социалдык түзүлүштү үстүртөн, тез арада, сырткы түзүлүшүн өзгөртүү (Н. И. Иконникова); 4) комплекстүү, коомдук-социалдык маданий система-социалдык маданий трансформация катары, эволюциялык мүнөздө кайра өзгөртүү (Н. И. Лапин) ж.б. [140, 196с.263]

Ал эми илимде болсо, коомдогу трансформациялык процесстердин себептери, өзгөчөлүктөрү, ага тийгизген негизги факторлор туурасында да бир катар көз караштар жашап келүүдө. Ю. В. Яковцевдин пикиринде трансформация ички же тышкы факторлордун таасири астында жүрүшү мүмкүн. Трансформация тышкы факторлордун таасири астында (жаратылыштын кырсыктары, техногендик катострофа, согуштун натыйжасында ж.б.) же болбосо закончененмдүү, коомдук түзүлүштүн циклдык гентетикалык закончененмдүү шартына байланыштуу.[196] Демек, автордун пикири боюнча трансформация коомдун обьективдүү өнүгүшүнүн закончененмдүү көрүнүшү гана эмес, анын көп түрдүүлүгү, жалпылыгы, көп факторлугу боюнча мүнөздөлөт. Трансформациянын себептери башкарууга баш ийбеген(стихиялуу) факторлор, ошо эле учурда башкаруучулук мүнөздөгү коомдун динамикалуу өнүгүшүндөгү циклдык-генетикалык закончененмдүү шартына жараша болушу мүмкүн.

Жогорудагы илимий пикирлерди эске алуу менен диссертациялык эмгекте каралып жаткана салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышына тышкы фактордун тийгизген таасири чоң болгондугун белгилеп кетүү зарыл. XIX к. экинчи жарымындагы Россия

империясынын Түркстанга карата жасаган каратып алуу саясатынын натыйжасында, колониалдык бийликтин таянычы, 1861-жылдын 19-февралындагы крепостнойлук укуктун жоюлушу менен катар “эркин дыйкандарды” чет жака жайгаштыруу маселесин чечүү максатында, падышачылыктын көчүрүп келүү(отор саясаты) саясаты жүргөндүгү белгилүү. Бир жагынан көчүрүп келүү саясаты региондо жерди бөлүштүрүүдө ички конфликтин жаралышына өбөлгө түзгөн болсо, экинчи жагынан жергиликтүү калк менен көчүп келгендердин ортосундагы социалдык-экономикалык, маданий байланыштыр, өз ара таасирлер көчмөн жарым көчмөн шартта жашап жаткан кыргыздардын (региондогу башка да этностордун да) салттуу турмушунун өзгөрүүсүн шарттаган негизги тышкы факторлордун бири катары кароого болот.

Диссертациялык эмгектеги каралып жаткан коомдун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүнүн методологиялык маселелердин катарына төмөнкү факторлорду кошууга болот: 1) Россия империясынын жаңы админиистративтик башкаруу системасынын киргизилиши; 2) Оторлоштуруу саясаты;3) колониалдык доордогу жер маселеси

1.Россия империясынын жаңы админиистративтик башкаруу системасынын киргизилиши

Россия империясы каратып алган жерлерин башкаруу максатында, 1865-1886жылдар аралыгында Түркстан крайын башкаруу үчүн: “Жоболорун” «Временное положение об управлении Туркестанской областью», «Проект Положений об управлении в Семиреческой и Сыр-Дарьинской области», «Проект Положение об управления об управлении в Туркестанском генерал-губернаторстве», «Положение об управлении Туркестанского края», аттуу «Жоболорду» кабыл алган, айрым «Жоболор» убактылуу иштеп турган. [48, 49, 50] Аталган «Жоболордо» аймакты башкаруудагы негизги мыйзамдардын жыйнагы катары кабыл алынып, администрациялык, сот, финансы, чарбалык бөлүктөрдөн туруп, ар бир тармак боюнча тийиштүү

беренелер көрсөтүлгөн. Административдик башкаруунун негизги принциптери, функциялары ушул. Жаңыдан түзүлгөн генерал-губернаторлуктун башкаруу түзүмүнүн негизги принциптери төмөнкүлөр болгон: а) аскердик жана администрациялык бийликтин бөлүнбөстүгү жана анын бир колго топтолушу; б) жергиликтүү калктын саясий мүнөзгө ээ болбогон, бардык маселелер боюнча ички башкаруусу, элдин ичинен шайлоо жолу менен анын каада-салттарына ылайык өздөрүнө ыйгаруу" [195]. Жогорудагы көрсөтүлгөн башкаруу принциптерине жараша "Жергиликтүү башкаруу" системасы киргизилип, болуштук, айылдык башкаруу жана элдик сот органдары түзүлүп, алар үчүн шайлоо системасы киргизилген. Атаандаштык түрдө жүргүзүлө баштаган шайлоо системасы көчмөн кыргыздардын бай катмарларынын: манап, бай, бий өкүлдөрүнүн шайлоого катышууга кеңири жол ачкан. Саясий жактан жаңы укуктарга ээ болушкан айылдык старшиндар, өз болуштугуна, айылына көзөмөл жүргүзүп, коопсуздукту сактоо милдети гана жүктөлбөстөн, «айылдык старшиналар болуштук башкаруучуга өз карамагындагы көчмөндөрдөн алык-салык, чогултуп уездик казначействодо төгүшкөн. [48] Манаптардын, байлардын, бийлердин башкаруу фунциясын аткара башташы, алардын административдик ыкмаларды колдонуу аркылуу, материалдык байлыктын булагына ээ болуу, укугу кеңейип, социалдык ажырымдарды жаратып, катмарлашуу процессин күчөткөн. Жергиликтүү калктан салык чогултуу, башка салык түрлөрүн чогултууга байланышкан иш-чаралар; жайыт бөлүштүрүү, ички конфликтерди чечүү, жаза колдонуу ж.б. экономикалык, социалдык турмушка байланышкан иштерди чечүүдө, "ак сөөк" катмарларынын ролу жогорулаган. Алардын коомдогу социалдык абалы-бийлик даражасын ээлөө, байлык, менчик топтоодогу укугун кеңейтүү аркылуу алардын социалдык абалы өзгөрүүгө учуруган. Аталган кызмат өкүлдөрү колониалдык бийликке "кызмат өтөө" аркылуу өзүнүн мүлкүн сактап калуу аракеттерин жүргүзүшкөн. Ал эми жергиликтүү бийлик органдары үчүн киргизилген ар бир 3 аралыгындагы шайлоого (болуштук башкаруучулар, айылдык страшиндер, элдик сот тутумунун өкүлдөрү үчүн), калктын бай

катмарлары гана катышып, өз атаандашын жеңип алууга милдеттүү болгон. Шайлоодон жеңип чыгуунун башкы көрсөткүчү бул алардын байлыгына, эл арасындагы кадыр-баркына байланыштуу болгон. Анткени, шайлоо добушту сатып алуу, байлыгын элге таркатуу, күч колдонуу ж.б. ыкмалары колдонулган.

Демек, колониалдык бийликтин шартында кызмат даражасына ээ болгон манаптап, байлар, бийлердин салтуу башкаруу функциялары өзгөрүүгө учурап, тышкы факторлордун таасири астында, башкаруучулук функцияларынын өзгөрүшү менен катар алардын коомдогу абалы, мүлккө ээ болуу мүмкүнчүлүктөрү жогорулаган. Аталган жагдай «ак сөөк» катмарлардын арасында социалдык жиктешүүнү жаратkан.

2. Оторлоштуруу саясаты.

Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө карата чоң таасир кылган сырткы факторлордун катарына оторлоштуруу саясатын кошууга болот. Россия империясынын оторлоштуруу саясаты бир жагынан саясий, социалдык маанидеги ички конфликттерди жаратса, ошол эле учурда орус, украин, белорус, немец улутунун өкүлдөрүнүн келиши жергиликтүү калктын социалдык турмушуна, анын өзгөрүүсүнө таасирин тийгизбей койгон эмес.

XIX к. 40-жылдарынан тарта Жети-Суу областына, ал эми XIX к. 90-жылдарынан баштап Фергана областына орус дыйкандарын көчүрүп келүү жүргүзүлө баштаган. Орус келгиндерин жерге жайгаштыруу үчүн мамлекеттик бош жерлер керек болгон. Бирок бош жерлер болбогондуктан, жерге ээ болуунун эки жолу болгон: көчмөндөрдү көчүрүү, алардын кыштоолорун, жайыттарын келгиндердин участкаларына айландыруу; ирригациялык курулуштарды куруу жана орус келгин дыйкандары үчүн жаны суулуу жерлерди түзүү. [149, с.105] 1906-жылы "Көчүрүп келүү башкармачылыгы түзүлгөн" ("Переселенческое управление") башкармачылыктын негизги максаты тоолуу жана тоо этектериндеги кыргыздардын жерлерин тартып алуу менен орус келгиндерин жайгаштыруу үчүн көчүрүп келүү фондун түзүү болгон.

Орус келгиндерине жер участкалары үй-бүлөсүнүн санына жараша эмес, түтүн башына 10 тешеден үлүш бөлүнгөн, үлүшкө айдоо, чабык жерлер, чабык жайыттар жана короо жерлер кирген. Фергана өрөөнүндө айдоо жерлердин 40% пахта айдоочу түздүктүү жерлер болгондугуна карабастан, жергиликтүү колониалдык бийлик түздүктүү жерлерге орус кыштактарын түзүү аракетин жүргүзгөн. Орус дыйкандарынын көчүп келүү масштабын карасак, 1902-жылы Фергана обастында 7 орус келгин кыштактары болсо, ал эми 1916 жылга 68 келгин кыштактар пайда болгон.[149, с.109] 1907-1912-жж. Столыпин реформасынын мезгилинде орус-дыйкандарын массалык көчүрүп келүү башталган. Натыйжада, орус келгин-дыйкандарга кыргыздардын жерлерин зордоп тартып алуу жолу менен үлүштөр бөлүнө баштаган. Маселен, 1913-жылы Андижан уездинде жашаган көчмөн-кыргыздардын 708829 теше жери, ал эми 1914-жылы Ош, Скобелев жана Кокон уездеринде жашаган кыргыздардын 1291311 теше жери тартылып алынган

Жети-Суу областына көчүрүп келүү XIX к. 40-жылдарында эле башталган. 1868-1882-жж. Жети-Суу областында 25000 калкы бар 29 орус кыштактары [86], 1908-1913-жылдары 12400дон ашуун үй-бүлө көчүп келсе, аларга 1329554 теше жергиликтүү калктан тартып алынган жерлер бөлүнүп берилген [125, б.292]. Ал эми, Сыр-Дарья областында болсо, 1891-жылы 1300 калк жашаган 19 орус кыштагы пайда болгон [86]. Орус келгиндерин жерге жайгаштыруу жергиликтүү калктын «артык баш» деген шылтоо менен жерлерин тартып алуу ыкмасы менен ишке ашырылган. Аталган ыкма жергиликтүү калктын арасында нааразычылыкты жараткан. В. С. Васильев оторлошуу саясаты жергиликтүү калктын кескин нааразычылыгын туудургандыгын кыргыздар менен оторчулардын ортосундандагы мамиле өтө курчуп кеткен [90, с.88], деп пикири далил боло алат. Оторлоштуруу саясаты кыргыздардын басымдуу көпчүлүгүнүн экономикалык абылын кескин начарлоосуна алып келген. Дыйканчылык, мал чарбачылык тармагында жакырданган кедей катмарлардын социалдык жиктешүүсүн күчөтүп, жаңы чарбалык турмушка ылайыкташкан букаралардын ич ара топторун жараткан.

Оторлоштуруу саясатынын натыйжаларын эки жактуу баалоого болот. Бир жагынан жергиликтүү калктын жерлеринин «артык баш»деген шылтоо менен тартып алынышы, экинчиден жергиликтүү калктын социалдык тармагында жүрө баштаган өзгөрүүлөр. Оторлоштуруу саясатынын натыйжасында, орус-дыйкандары жергиликтүү калктын арасында аралаш турак-жайлар курушуп, жаңы кыштактарды түптөшүп, турмуш-тиричилигин чогуу өткөрүү мүмкүнчүлүгү жаралган. Мындай кырдаал көчмөн кыргыздардын дыйканчылык, мал чарбачылык, соода-сатык, үй-бүлө тиричилик ж.б. мамилелеринде өзгөрүүсүн жараткан. Көчмөн калк менен алдыңкы отурукташкан калктын ортосундагы маданий, экономикалык, социалдык ж.б. чөйрөдө синтездешүү процесси жүрө баштаган. Аталган көрүнүштү транцформациялык процесстин оң көрүнүшү катары баалоого болот.

3.Колониалдык доордогу жер маселеси

Каралып жаткан мезгилдеги социалдык жиктешүүнүн күчөткөн факторлордун бири-бул колиналдык доордогу жер маселеси. Колониалдык мезгилин алгачкы жылдарында жер маселеси каралган эмес. Ошого карабастан колониалдык бийликтин негизги максаттарынын бири Түркстандын бардык жерин мамлекеттин жери деп таануу, алардын башкы максаты болгон. Жер маселесин чечүү боюнча бир канча комссия иштеп, көптөгөн сунуштар жаралгандыгы белгилүү. 1886-жылды кабыл алынган «Жобонун» 257 бересинде «тузем калкынын пайдалануусунан тышкары турган бош жерлер», «жапайы өскөн токойлор» мамлекеттин менчиги деп таанылсын [48, с.427-446], деп көрсөтүлгөн. «Жободо» көрсөтүлгөн жер мамалекеттин менчиги деген түйүндүү сөздүн жоктугуна карабастан, 1886-жылдан кийин жер мамлекетин менчиги катары карала баштаган. «Жобо» боюнча көчмөн элге мураска пайдалануу үчүн кыштоо, жайлоо, жана айдала турган жерлер деп, жердин үч туру ыйгарылган. 1886-ж. «Жобо» боюнча «ак сөөк» катмарлар, мурункудай жерлерди, жайыттарды бөлүштүрө албай калышкан.[125, с.230] Бирок 1886-жылы «Жобого» чейинки мезгилде, манаптар, байлар жерди бөлүштүрүү укугун пайдаланышып, жерди менчиктөөдө, жайыттарды бөлүштүрүүдө

кызматтык абалынан пайдаланышкан. 1886-жылы кабыл алынган «Жободо» «Поземельно-податные работы» деп аталган түшүнүк киргизилип, жер-сууну жиктештирүү, салык чегерүү иштерин жүргүзүү боюнча реформаларды жүргүзүүгө мыйзамдуу жол ачылып, түзүлгөн комиссия иш жүргүзө баштаган. Жер-суу реформасынын максаты жеке менчиктик жер ээлөөнү тактап, аларга салык өлчөмүн белгилөө менен чектелген.[125, б.235] Жер-Суу рефрмасынын жыйынтыктары жергиликтүү калктан салык алуу системасын күчөткөн. Көчмөн-кыргыздардан «тутун салыгы» алынган. 1908-жылдан тарта аталган салык 1руб.50 тыйындан- 4 рублга чейин көбөйгөн.[11, с.5] Ал эми земский салыкты болсо, бир жылда алдын ала төлөөгө мажбур болушкан. XX к. башында болсо бул салык ар бир түтүн башынан 1 рубль, 58 тыйынга барабар болгон[203]. Мындан сырткары жергиликтүү калк болуш, айыл башчылары тарабынан ар кандай төлөмдөр чогултулуп турган.

Бай катмардын өкүлдөрү жер-суу реформасынын жүрүшүндө айдалган, түздүктүү, кайракы, жайыт ж.б.типтеги жерлери өзүнө ыйгарып алууну көздөшкөн. Жер-суу реформасы көчмөндөр үчүн дыйканчылыкты өнүктүрүүгө, отурукташууга багыт алууга шарт түзгөн. XX к. башындагы жүргүзүлгөн реформа айыл чарба тармагындагы салттуу жер пайдаланууну өзгөртүп, мурунку жаамааттык системанын бузулушун күчөтүп, оокаттуу жеке кожолуктарды жараткан. Т. Кененсариевдин пикири боюнча 1914-жылы Кыргызстандын түштүк аймактарында мурдагы жамааттык айдоо жерлери жана чөп чабындылар толук жеке кожолуктардын менчигине өткөн.[125, б.255] Ири жер менчик ээлери пайда болуп, ага иштеген букара катмарларын жаңы топтору пайда боло баштаган. Демек, колониалдык доордогу жер маселеси, жергиликтүү калк тарабынан пайдаланып келген жердин азайышын жаратып, кыргыз коомунун социалдык тармагында катмарлашуу процессин күчөтүп, жаңы социалдык катмарларды жарата баштаган. Айрым фактыларга токтолсок. 1916-жылы Жети-Суу областынын калкынын 6% түзгөн орус-келгиндери областагы жердин 57,7% ээ болушса, ал эми 94% түзгөн жергиликтүү калк жердин 42,3% ээ болушкан. Ошол эле учурда акырындап ал жерлерин да

жоготушуп, кыргыздар казналык жерлерди арендага ала баштаган, 1913-1916-жж. Жети-Суу областынын 60% арендаторлору бир жылдык мөөнөткө алышкан кыргыздар болушкан.[203] Туркестанда жашаган орус-дыйканга орточо 3,17 теше жер тийешелуу болсо, жергиликтүү калкка болсо, болгону - 0,21 теше жер, же болбосо 15 жолу аз жерге ээ болушкан.[11, с.5] Орус колонизациясынын кесепеттерине кайрылган Ж. Абдрахманов колонизация процессинин натыйжасында, кыргыздардын мал чарбачылыгы гана бүлгүнгө учурабастан, кыргыздар жакшы жеринен айрылып, малдын башы кыскарып, калың эл материалдык жактан начарлагандыгын белгилеген.[64]

Столындик реформа жергиликтүү калктын жер тилкелерин басып алууну кеңейтип, ал мал жайыттарды кыскартууга алып келгин. Аталган тенденция көчмөндөр отурукташууга багыт алуусун күчөткөн. Жогорудагы жагдай «ак сөөк» катмарлар менен букара катмарынын ортосунда жер үчүн күрөштү жараткан. Көчүп келген орус-дыйкандар гана эмес, бийлик кызматындагылар (болуш, айыл страшиндери, бийлер), башка бай катмарлар жерди тартып ала баштаган. 1906жылдан тарта көчмөн кыргыздар отурукташууга өтүү боюнча кайрыла баштаган. Маселен 1907 жылы Пишпек уездинде 4222 түтүндөн турган 86 кайрылуу катталган. Ал эми кедейлер болсо алардын жери тилкелерине иштөөгө мажбур боло баштаган. 1908-ж. А. В. Кривошеин: Жер тилкесинин баалуулугунун көтөрүлүшү менен аны арендага берүү мүмкүнчүлүгү жаралып, калктын белгилүү бөлүгү общиналык жерлерди тартып алуу пайдалуу боло баштаган» [150] - деп эскерген. Көчмөндөрдүн массалык түрдө отурукташууга багыт алышын колониалдык бийлик, алар айдоо тилкелерин сактап калышат деген ойдо колдошкон эмес. Ошондуктан кайрылуулардын көпчүлүгү жылдап чечилбей кала берген. Букара катмарларына карата болгон, бийлигин, өздөрүнүн үстөмдүгүн жана алардын салык төлөөдөн баш тартарын сезишкен бай катмарлар отурукташууга каршылык көрсөтүшкөн. Жети-Суу областынын аскер-губернатору Туркестан генерал-губернаторуна 1910-жылы: «манаптар отурукташууга өтүүсүн каалашпайт, аларды өз каалосунан баш тартууга мажбур кылган учурлар

кездешет, аларга каршы элдик сотто жалган көрсөтмөлөрдү уюштуруп, аларды мал уруулук жасаган деген шылтоо менен, чечим чыгарып, айыпка жыгышып, түрмөгө олтургузууну аракеттерин көрүшүүдө...»[150] Отурукташууга өтүү демилесин жергиликтүү колониалдык бийлик өкүлдөрү манаптарды, байларды колдошуп, кедей катмарларды коркутуу, айып төлөө, соттоо ыкмаларын колдонушкан. Мындай кырдаалда букаралар жакырданууга дуушар болушкан. Маселен, XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында кедей катмарлар гана эмес, бай катмарларда отурукташа баштаган, анткени алар өзүнүн чарбасын базардын талаптарына жооп берүү аракетин жасашкан. Пишпек уездинде 1915-жылга карата 10 отурукташкан кыргыз болуштуктары түзүлүп, алар 21210 эркек, жана 17365 аялдан турушуп, алар 67 кыштактан турган 8267 чарбаны түзүшкөн.[150]

Демек, XIX к. аягы - XX к. башындагы салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу процессинин методологиялык аспектилерин карап жатып, трансформациялануу сырткы факторлордун таасири астына жүрүп, негизги факторлор катары Россия империясынын административдик, оторлоштуруу саясатын, жер маселесин атоого болот. Аталган факторлор “ак сөөк” катмарлар үчүн бийлик, менчик, баюу шартын жаратса, букаралар үчүн социалдык жиктешүү процессин күчөткөн. Эки катмардын арасында тең ич ара жаңы топтор пайда боло баштаган. Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын күчөшү менен жергиликтүү элдин “ашыкча” деп атаган жерлерин тартып алууда, жергиликтүү башкаруу органдарынын өкүлдөрүнүн жер үлүшүн, жайыттарды бөлүштүрүүдөгү ролу кеңейип, бийлик башында турган “ак сөөк” катмарларынын арасындагы мүлктүк теңсиздик, ажырым күч алган. Мындан сырткары, жергиликтүү бийлик өкүлдөрү өз укуктарын пайдалануу аркылуу ички салык чогултуу, (айып пул, социалдык маанидеги курулуш иштерин жүргүзүү ж.б) учурунда атыкчылык абалды ээлешип, киреше булагын топтоонун ыңгайлуу жагдайы жаралган.

Бап 3. СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТАРМАКТАРДАГЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕР

3.1. Салттуу жер иштетүүчүлүктөгү өзгөрүүлөр

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр кыргыздардын коомдук-саясий турмушун да гана эмес, чарбалык тармагында да камтый баштаган. XIX к экинчи жарымынан тарта Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарыя областарында орус келгиндеринин (славян)турак-жайлары пайда боло баштаган. Славян келгиндери тоо этегиндеги түздүктүү дыйканчылык үчүн ыңгайлуу (суулуу, тегиз, таштаксыз) айдоо аянттарын ээлешип, жер иштетүүчүлүк тармагын өнүктүрө баштаган. Славян келгиндери менен жанаша кыргыздар салтуу дыйканчылык, мал чарбачылык кесибин улантышып,айыл чарба тармагын жергиликтүү калк менен келгиндердин өз ара таасирине улам, өзгөрүүгө дуушар боло баштаган.

Белгилей кетсек, кыргыздарда дыйканчылык-жер иштетүүчүлүк тармагы, Россия империясына каратылганга чейин эле, өнүгүп келген. Мындай маалыматтарды Кыргызстандын аймагына келген орус саякатчылары Ч. Валиханов, Кыргыздардын мал чарбачылыгы XIX к. экинчи жарымында Кыргызстанга келген орус саякатчылары, аскер адамдары Ч. Валиханов, П. П. Семенов, М. Венюков, А. Голубев, Н. А. Северцовдордун эмгектеринде[1092, 93,55, 56 ж.б] сүрөттөлөт.

Маселен, 1825-жылы Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун тапшырмасы менен Ысык-Көл аймагына келген Т. В. Нюхаловдун экспедициясынын курамында келген дарыгер Ф. К. Зибберштейндин күндөлүгүндө кыргыздардын дыйканчылыгы тууралуу маалыматтар эскерилет. Экспедиция учурунда Ф. К. Зибберштейн бир канча күн Ысык-Көл аймагындагы кыргыздардын турмушу менен таанышып, автор «жол күндөлүгүндө»: «Мен жол бою бул жердегидей мол түшүмдүү эгин талаасын

кездештирбедим. Буудай, таруу, арпа, ж.б. эгин өсүмдүктөрү көп экен» [116116], – деп эскерет. Ал эми «Сведение о дикокаменных киргизах» аттуу макалада кыргыздардын чарбалык турмушуна токтолгон макаланын авторлору: «Кара кыргыздар чоң ордолук кыргыздарга (казактарга) караганда баарысы дыйканчылыкты кесип кылышат. Кара кыргыздар буудай, таруу, арпа себишет. Буудайдан нан жасашса, арпа, таруудан тамак жасашат. Ал эми таруудан бозо даярдашат» [94, с.140-153], – деп эскеришет, макаланын авторлору.

Түштүк кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери туурасындагы маалыматты 1812-1813-жылдары Кокон хандыгынын аймагын кыдырган Ф. Назаровдун эмгегинде эскерилет. Автор: «Анжиян, Кашкар менен чектешип, айыл-кыштактар менен курчалган ар кандай мөмө-жемиштерге бай, кошуна көчүп жүргөн кыргыздар менен соода жүргүзүшөт, алардан мал алышат» [154], – деп белгилеп кеткен. Демек, кыргыздар Россия империясынын курамына каратылганга чейин эле, дыйканчылык кеңири өнүгүп келгендигин тарыхый булактар тастыктап турат.

Ошол эле учурда XIXк.экинчи жарымында кыргыздардын негизги чарбалык турмушу дыйканчылык, отурукташкан, көчмөн-мал чарбачылык тиби сакталып кала берген. Туркестан генерал-губернаторлугунун курамындагы уезд, болуштук, айылдык башкаруу административтик бирдигинде жашаган кыргыздар туурасында так статистикалык маалыматтарды алуу кыйынчылыкты жаратып келгендигине карабастан, айрым фактыларды келтирүүгө болот. Маселен П. П. Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган жергиликтүү кыргыздардын 84,89% көчмөн шартта жашап турушкан.[51] Ал эми Кыргызстандын башка аймактарында көчмөн турмуш үстөмдүк кылган. К. Усонбаевдин маалыматы боюнча Кетмен-Тобо, Чаткал аймактарындагы тоолуу аймактарда жергиликтүү калктын 84,7% көчмөн болушкан[187].

XIX к. экинчи жарымынан тарта кыргыздардын салттуу чарбалык(дыйканчылык, мал чарба чылык) турмушу өзгөрүүгө дуушар боло баштаган. Чарбалык турмуштагы транцформациялык процесстердин жүрө башташынын негизги факторлорунун бири – бул Россия империясынын

көчүрүп келүү саясаты жана Чыгыш Туркестан тараптан жүргөн миграциянын күчөшү. Орус,украин, татар, уйгур, дунган, корей ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн көчүп келиши, жергиликтүү көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык шартта жашап турган кыргыздардын салттуу чарбалык турмушунун өзгөрүшүнө чоң таасир тийгизе баштаган.

Кыргыздар салттуу дыйканчылык маданиятында таруу, буудай, арпа өстүрүп келген болсо, орус келгиндеринин келиши айыл чарбасында дыйканчылык жүргүзүүнүн жаңы түрлөрү: пахта, картошка, коон, дарбыз,тамеки, күрүч ж.б өндүрүшкө кире баштаган. Орус келгиндеринин таасиринен улам кыргыздар акырындап кышкы, жазгы себүү ыкмаларын өздөштүрүшүп, буудай, арпа, гречка,бакча жана огород өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн өздөштүрө башташкан.

Дыйканчылык тармагындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү кыргыздардын салттуу жер иштетүүчүлүк маданиятын өзгөртө баштаган. Эң алгач дыйканчылык тармакта айыл чарба эгиндеринин жаңы түрлөрү болгон пахта, күрүч, картошка, гречка, тамеки, беде, дарбыз, коон ж.б. өстүрүү тарап, өзгөчө беде өстүрүү кеңири өнүгө баштаган. Алсак 1912-жылы Андижан уездинде жашаган кыргыздар 596 чарчы метрге, Пржевальск уездинде болсо-390 чарчы метрге, Пишпек уездиндеги кыргыздар 19673 чарчы метр жерге беде айдашкан[68, с.35]. Көчмөн турмуштан отурукташууга ыктоо менен катар дыйканчылык маданиятында өзгөрүүлөр стихиялдуу, акырындык мүнөздө жүрө баштаган. Дыйканчылык чарбасында эгиндин, мөмө-жемиштин жаңы түрлөрү (сортору) колдонула баштаган. Алсак, кыргыздардын дыйканчылык турмушуна пахта, күрүч, картошка, тамеки, коон, сыяктуу айыл чарба эгиндеринин жаңы түрлөрү, анын сорттору кире баштаган.[187, с.67] Дан эгиндеринен болсо буудайдын, гречканын, жана огороддогу бакча өсүмдүктөрүнүн жазгы, күзгү сорттору колдонула баштайт. Маселен 1869-жылы Түп суусунун жээгинде жашаган кыргыздар жазында суулуу жерге айдоо айдашып, бадыраң, дарбыз, картошка, кызылча, сабиз, редька, күн карама, ашкабак эгишкен.[68, с.35] Аталган айыл чарба жемиштерин өндүрүүдө орус келгиндеринин тажрыйбасы,

ыкмалары колдонулган. Тарыхый булактарга таянсак, 1869-жылы биринчи ирет орус келгиндери Ысык-Көлдүн жээгине күзгү, жазгы кара буудай, күзгү буудай, сулу жана гречка айдашса, Түп суусунун жээгине ашкабак, редька, лен, дарбыз, бадыраң, картошка, кызылча, сабиз, күн карама эгишип мол түшүм алышкан.[191] Белгилей кетсек, алгачкы ирет орус келгиндери Ысык-Көлдүн аймагына көчүп келишип, суулуу, тегиз,түшүмдүү жерлерге отурукташып, кыргыздар менен коңшулаш орун алышып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жаткан Ананьево, Григорьевка, Семеновка, Теплоключенка сыяктуу орус кыштактарын түптөшкөн.

Дыйканчылыктын жаңы түрлөрүнүн пайда болушу, жерди иштетүү ыкмаларынын өздөштүрүлө башташы, жыл санап дан эгиндеринин жаңы сортторун колдонуу калк арасында эгинчи катмарлардын жаралышына алып келген. Дыйканчылыкта жалданып иштеген эгинчи, батрак чайрикер, мандикер сыяктуу катмарлар жаралган. Жети-Суу областындагы кайракы жерлер тууралсында маалымат берген И. Левитин орустун байлары кедей кыргыз эгинчилерди жалдап иштете баштaшкандыгын белгилеп кеткен. [143, с.236] Дыйканчылыкта жалданып иштөө формасы кыргыздардын арасында жаңы катмарлардын жаралышына шарт түзгөн. Орустар кыргыздардын жерлерин арендага алуу, тескерисинче малсыз кедей катмарлар орус кулактардын чарбасында жалданып иштөө өнүгө баштаган. Бул тууралсында В. И. Липский кыргыздар көпчүлүк кезде батрак болуп, бай жана кулак чарбаларында кызмат аткарышкан, чарбагерлердин(чарба башчысы) пикиринде алар эң мыкты иш аткарышкан.[143, с.236]

Жер иштетүүчүлүк маданиятынын өнүгүшүнө жаңы колдонула баштаган дыйканчылык шаймандарынын таасири чоң болгон. Орус келгиндеринин келиши менен жерди иштетүүдө темир соко, мала, таш катоктор(тегиздөөчү шайман), чөп чабуучу жабдыктар, дан сапыруучу шайман (веялка) ж.б. жаны эмгек шаймандары колдонууга кирген. Белгилүү болгондой кыргыздардын салттуу жер иштетүүдөгү эмгек шаймандары катары буурусун, кетмен, мала, кол орок, ж.б. ушул сыяктуу жөнөкөй негизин жыгачтан жасалган

техникаларды колдонуп келишкен. Маселен, 1913-жылдагы Пишпек уездин статистикалык изилдөөнүн жыйынтыктарына таянсак уездеги кыргыздарга колунда 3538 темир соко, 3289 темир мала, 7 косилка, 361 чийне болгон. [81, с.93] Оруп-жыйноодо кыргыздар негизинен орок колдонулуп келишкен болсо, орус келгиндерин тууранышып "кыргыздар чөп, беде, буудайды ж.б. дан эгиндерин чалгы менен чабууга өтүшкөн"[124, с.62]. Жер айдоодо колдонулуп келген жыгач буурусунду бара-бара орус сокосу, темир мала алмаштыра баштаган. М. Айтбаев Пржевальск уездинде жашаган кыргыздардын арасында орус сокосу кездешет, ал шайманды соко (соха)деп аташып орустардан кабыл алышкан деп белгилейт.[68, с.39] Кыргыздар өгүздун күчү менен жерди малалоо салтынан, орустардын таш катокторун колдонуу ыкмасына өтө баштаган. Кыргыздар дан тазалоодо орустардын дан тазалоочу шайманын иштете башташкан. Жети-суу областын изилдөөгө алган В. А. Васильев бул туурасында: "чындыгында орустар жерди иштетүү үчүн мыкты шаймандарды алып келишкен: темир соко, темир мала, чөп чабуучу машина, чөп оргуч, эгин басуучу машина, сапыргыч шайман" алып келишкен, деп жазат[90, с.75]. Ошол эле учурда орустар жергиликтүү элден чөп себүү, тагыраак айтканда көп жылдык бедени өстүрүүнү үйрөнүшкөн.

1913-жылдагы Пишпек уездинде жүргүзүлгөн изилдөөнүн "Материалдарына.." таянсак, орустар кыргыздардын арасына айылчарба шаймандарын саткан складттар аркылуу сокону таркатышкан. Пржевальск уездинде 3114 соко, 2469 темир тиштүү мала, 8732 жыгач мала болгон.[30, с.446] Фергана обастынын уездеринде жашаган кыргыздар да соко, темир мала, таш катокторду пайдаланса, кийинчерээк чоп чомоолоочу машина, чөп оргуч(жнейка) ж.б. жаны шаймандарды колдоно башташкан.[26, с.135-136] Бирок айылчарбасында пайда болгон жаны техникалар жетишсиз бойдон кала берген. Үрөн себүү, оруп жыйноо иштеринин басымдуу көпчүлүгүн салтуу кол эмгеги аркылуу жүргүзүлсө, мала айдоодо (дан бастыруу) жандуу күч катары ат, огузду колдонулуп, жер иштетүүдө кол эмгегинин үстөмдүгү сакталып калган.

Айыл чарбасында колдонула баштаган жаңы эмгек шаймандары бара-бара эгин себүүнүн аянтын кеңейтүүгө шарт жараткан. Натыйжада айыл чарба шаймандарына карата болгон талаптар күчөгөн. 1907-жылдагы Жети-Суу областынын губернаторунун отчетунда: " азыркы учурда завод сокосу эң алыскы кыргыз болуштуктарына тарай баштады. Сокого карата талаптын күчөшүнө байланыштуу, складдын казыналык каражатын күчтөндүрүү максатында, 1908-1910-жж. аралыгында бир жылдык земстволук бюжетти 2000руб көбөйтүү каралган, - деп белгиленет.[69, с.28] Айыл чарба техникаларын көбөйтүүнүнүн зарылдыгына П. П. Паленда токтолуп, айыл чарба техникаларына карата болгон талаптын өскөндүгүн баса белгилеген. Автор: "темир соко, эки жаактуу соко,эгин сапыргыч(веялка) жана чөп чапкыч машина кыргыздардын арасында кеңири таркаган"[39, с.338-341] - деп жазат. 1913-жылы "Переселенческое башкармачылыгы" тарабынан Фергана областында жашаган көчмөндөрдүн дыйканчылык, мал чарбачылык чарбасына текшерүү жүргүзүп төмөнкүдөй жыйынтыка келишкен: "бардык текшерилген уездерде, жер иштетүүчүлүк төмөнкү абалда турат, болгону орус кыштактарына жанаша жашаган Ош уездинин Гүлчө, Куршаб, райондорунда артыкчылыктар бар. Орус келгиндери чарбалык иштердин өзгөрүшүнө өздөрүнүн тажрыйбасы менен айланасындагы көчмөндөргө таасир тийгизип жатат"[26, с.136] - деген тыянакты чыгарышкан. Демек, Ош уездинин Куршаб, Гүлчө райондорунда (болуштуктарында) жер иштетүү шаймандарынын ичинен соко, мала кеңири таркаган. "Материалда.." көрсөтүлгөндөй Гүлчө, Куршаб болуштуктарында заводдо темирден жасалган соко 105, ошончо эле темир мала болгон..."[26, с.136]. Албетте 3000 чарбага 105 соко жетишсиз болгондугуна карабастан, жаны техника көчмөндөр үчүн жаңылык болгон.

Ошол эле учурда кыргыздардын салттуу дыйканчылыгында колдонуп келген эмгек шаймандары жараксыз болгон деп айтууга болбойт. Фергана областынын уездерин текшерүүдө, " жергиликтүү элдин буурусуну (омач)[3] бир эле учурда жерди айдоодо жана жерди малалоодо универсалдуу түрдө

[3] Омач-бул жери айдоочу кыргыздардын сокосу

колдонулуп келгендигин таанышкан эмес” [26, с.135]. Ошондуктан айрым кыргыздар буурусуну болсо, маласы болбой эле жерди айдап, майдалашкан. Белгилей кетсек, айдалган жерди малалоодо “кургак жыгач бутак”[33, с.3] колдонулса, кээде аны “тянь-шань карагайынын же арчанын дөңгөчү алмаштырган”[90, с.15]. Салыштырмалуу түрдө айрым жаңы айыл чарба шаймандарынын келиши, жер иштетүүчүлүктүн өнүгүшүнө таасирин тийгизген.

Жерди иштетүү ыкмасы өздөштүрүлүп, орус келгиндеринин таасири астында дыйканчылык үчүн кайраңы жерлерди иштетүү колго алына баштаган. Кайраңы жерлерди дыйканчылыкка колдонуу орус келгиндеринин таасири болгондугун танууга болбойт. 1907-жылы Ош шаарынан Эркечтам аркылуу Кашкарга сапар тарткан И. Левитин өзүнүн эскерүүсүндө Ош шаарынын Сопу-Коргонго чейинки аймакта пайдаланбай жаткан кайраңы жерлердин арбын экендигин белгилеп,эми орус келгиндери тарабынан кайраңы жерлер дыйканчылык үчүн колдоно баштагандыгын да белгилеп өтөт.[21, с.164-165] Суулуу жерден кайраңы жердин айырмасы, кайраңы жерлерге негизинен жаздык буудай, арпа, таруу гана эгишсе, суулуу жерлерге күрүч, пахта ж.б. өсүмдүктөрдү айдашкан.

Жер иштетүүчүлүк маданиятын кыргыздар орустардана гана эмес, орустар кыргыздардан да үйрөнүшкөн. Алсак сугат ишин жүргүзүү ыкмаларын кыргыздар мыкты өздөштүрүшкөндүктөн, орус келгиндери алардан үйрөнүшкөн. Түндүк Кыргызстандын көп аймактарын кыдырган Н. Северцов орустар кыргыз эгинчилеринен сугатчылык жүргүзүүнүн үйрөнүшкөн, деп эскерген.[56, с.111] Жер иштетип, эгин айдоо, түшүм алуу алгач калктык кедей катмарлары тарабынан жүргүзүлө баштаган, ал эми мал-жандуу катмарлар бул кесипти экинчи орундагы иш катары карашып, мал чарбачылыгын таштаган эмес.

Албетте орус келгиндеринин келиши экономикалык,маданий тармакта жаңы өзгөрүүлөрдү жарата баштаган. Г. Генс “В киргизских аулах” аттуу күндөлүк формасында жазылган эмгегинде Пишпек уездинде жашаган

кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышып, алардын салттуу жашоосунда орун алып жаткан өзгөрүүлөргө токтолуп кеткен. Автор: “жаңы турмуш, жаны таасирлер кыргыздарда көрүнүп турат. Алар отуруктащууга конушуп, жер иштетүүчүлүккө жакындашып, акырындап өздөрүнүн адаттарын өзгөртө баштады. Өздөрүнүн продукцияларын сатууга, сатып алууга үйрөнө башташты....”[102204, с.22-23] деп эскерет. Албетте кыргыз коомундагы жүрүп жаткан транцформациялык процесстер прогресивдүү мүнөзгө ээ болуп, кыргыз коомунда жаңы көрүнүштөрдү жараткан.

Бирок жаңы транцформациялык көрүнүштөр коомдо айрым салттуу турмушка жат көрүнүштөрдү да жараткан. Алсак, орус келгиндеринини таасири астында жергиликтүү калктын арасында ичимдик ичүү, чылым тартуу таралып, бара-бара салттык мүнөзгө айланган. Бул туурасында кыргыз айылдарын кыдырган Г. Гейнс орус келгиндеринин тескери таасирин жашыра албастан, “...кыргыздар ичимдик ичип, тамеки тартууну үйрөнгөнүнө көп болду”[204, с.22], деп эскерет. Көчүрүп келүү саясатынын жүрүшүнө, анын натыйжаларына, анализ жүргүзгөн Иванов орус келгин катмарларына мындайча мүнөздөмө берген: “ бул жакка көпчүлүк учурда тентимиштер келип жатышат... Билимсиз, капиталы жок, эмгекти сүйбөгөн, өз ишине камкорлук менен мамиле жасабагандар, орун алып жайгашып, өз турмушун курууну эмес, бирөөнүн мойнуна олтуруп жана жаш баладай кимдир бирөөнүн камкордугунда болууну каалагандар келип жатат” [17, с.242]- деп жазат. Ошол эле учурда коңшулаш жашап, өз ара чарбалык, маданий таасирлер бири-бирине жалгашкандыгына карабастан, келгиндер менен айрым учурда конфликттер да жаралып турган. Г. Гейнс орус келгиндери кыргыздардын жерин арендага алышып турак-жай курушуп, мөөнөтү бүткөндө ал жерден кетпестен, кыргыздар менен “кан төгүүгө чейин барышкан”[204, с.23] -деп эскерет. Бирок эки тараптын ортосундагы тиричилик турмуштан улам жаралган конфликттер өз ара чечилип, көчүп келгендер менен жергиликтүү калктын бири-бирине карата болгон өз ара таасирлери улана берген.

Дыйканчылыктагы өзгөрүүлөр огородчулук тармагында орун ала баштаган. 1903-жылдагы маалымат боюнча Пишпек уездинде огородчулук 213теше, Пржевальск уездинде болсо-281 теше жер аянтын ээлеген [45, с.191]. Тактап айтканда XX к. башында кыргыздардын чарбалык турмушун негизги ролду жер иштетүүчүлүк ойной баштаган. 1913-жылга карата Пржевальск жана Пишпек уездеринде эгин экен кыргыздардын уделдик салмагы 93,3% жана 92,9% жеткен демек, эгин айдабаган малчы чарбалардын саны аз болуп, алардын саны каралып жаткан мезгилде төмөндөй баштаган. [135, с.59]

Россия империясынын Туркестанды пахта өндүрүшүнүн негизги булагы катары кароо менен XIX к. экинчи жарымынан тарта Кыргызстандын түштүк аймагында пахта өндүрүүдөн башка, жүгөрүчүлүк жана жашылча өсүмдүктөрдү өстүрүү күчөп, жүзүмчүлүк жана огород өсүмдүктөрүнүн аянты кеңее баштаган. Соода жүргүзүүдө маанилүү ролду ойногон пахтачылык, орустардын таасири астында күчөгөн. Алсак, Андижан уездине караштуу Базар-Коргон, Кара-Суу, Когарт, Майли-Сай болуштуктарында пахта эгүү аянты 1685 тешеге жеткен. 1914-жылы кыргызстанда жалпы эгин аянтарынын 27,4 мин же болбосо 4,9% пахта талаалары түзгөн.[113, с.110] XIXк. 90-жылдарынан тарта тамеки өндүрүү күчөгөн. 1892-жылы Пишпек уездинде 8, Токмок аймагында болсо 14, Чон Токмок айлында-5, Сокулукта-1 тамеки плантациялары пайда болгон. С. А. Ибраев белгилегендей 1913-жылы тамеки 350га тигилип, анын 200га түндуктө, 150га түштүк Кыргызстандын аймагында болгон.[117, с.84] Белгилей кетсек, тамеки өндүрүү жылдан жылга өсүп, совет мезгилинин 80-жылдарында айдоо аянттын 83% тамеки айдоо аянтына айланып калган. Ар жылы Кыргызстанда 70миң тоннага чейин тамеки өндүрүлүп, республикада 4 чон тамеки өндүрүүчү завод болгон.[117, с.84]

Дыйканчылыктагы жүргөн өзгөрүүлөр кыргыздардын мал чарбачылык тармагында да өзгөрүүлөргө алып келе баштаган. Орус келгиндери пародалуу ийри мүйүздүү мал, астрахандык уян жундуу койлорду, оор салмактагы аргымактарды, жүк ташуучу аттарды кармашып келишендиги белгилүү. Мал чарбачылыгындагы өзгөрүүлөрдүн бири тоют камдоо ыкмасынын кыргыздар

тарабынан колго алынган.. Орус келгиндери келгенге чейин көчмөн кыргыздар кышкы мезгилде тоют камдоо салты болгон эмес. Кышкысын мал тоо этектериндеги чөптүү, күңгөйлүү жерлерде кармашып табигый түрдө багышып, кыштан чыгышкан. Орус келгиндеринин таасири астында жайкысын чөп оруп, кышка тоют камдоо ыкмасына өтө баштаган. “Туркестанский ведомости” газетасынын корреспонденти И. Рожановичтин Пржевальскиден жазган 1901-ж. маалыматына таянсак, “мурун чөптүн калың жерлери гана орулган болсо, эми болсо орустар, кыргыздар тарабынан катар орулуп жатат”[166] -деп эскерет. Кышкысын тоют сактоо үчүн кыргыздар атайын кашарларды салып күн мурунтан тоют камдашып, малды тоюттандыруунун регулярдуу (стойловой формасына) формасына өтүшкөн.[174] XIX к. аягы- XX к. башында кыргыздар мал кармоо үчүн стационардык жабык кашарларды тургузушуп, өзгөчө кышында, айрым учурда мал регулярдуу кармала баштаган.[31, с.52] Дыйканчылык чарбасы өнүгө баштап, эгин себүүнүн ассортименттери көбөйүшү, малга тоют камдоонун курамын көбөйтүп, жеңилдик жараткан. Мал чарбачылыгын күчөтүү (интенсификациялоо) малды жайытынын жаңы түрүн жараткан. Кышкы, күзгү мезгилде малды тоют берип же болбосо, аңызда, эгин орулган айдоо аянттарында кармай баштаган.

Орус келгиндеринин келиши менен кыргыздардын чарбалык турмушунда пайда болгон чарбанын бир түрү-бул балчылыктын пайда болушу. XIX к.70-жылдарынан тарта Пржевальск аймагында жашаган орус келгиндери тарабынан балчылык өндүрүлө баштаган. “Туркестанский сборник...” жыйнагында Пржевальск шаарында жанан анын уездеринде “дыйкандар, билимдүү катмарлар жана кыргыздар” балчылык карамашып, өнүктүрө баштады, деп, эскерилет.[32, с.6] Өз учурунда Жети-суу обаластын аскер-губернатору Колпаковский Ысык-Көлдүн климаттык шартын эске алуу менен Верный шаарынан бал аарынын уругун (колодь) Пржевальск уездиндеги дыйкандарга таркатуу буйругун берген. Натыйжада балчылык дыйкандардын арасында тез арадан өнүгө баштап, 1883-жылы Пржевальск уездинде 1.537 аары уюгунан турган 69 бал челек пайда болгон.[164, с.91] Ал эми 1907жылдагы “Ферганская

областная ведомости” газетасынын маалыматына таянсак, “3-4жыл мурун өз алдынча көчүп келишкен орус келгиндеринин таасири астында Анжижан, Наманган уездеринде балыкчылык чарбасы өнүгө баштаган” [163, с.70]. Макалада азыркы Аксы районуна караштуу Падыша-Ата аймагында балчылыкты кесип кылган дыйкандар пайда болгондугу белгиленет.

Демек, салтуу кыргыз коомунун чарбалык турмушу (жер иштетүүчүлүк, мал чарбачылык) XIX к. экинчи жарымы- XX к. башында өзгөрүүгө дуушар боло баштаган. Жети-суу, Фергана,Сыр-Дарья областарына орус келгиндеринин көчүп келиши, жергиликтүү калктын арасында коңшулаш гана жашоо шарты пайда болбостон, күнүмдүк чарбалык турмуштагы өз ара таасирлери, өзгөрүүдөгү негизги факторго айланган.

3.2.Отурукташуу процессинин жүрүшү

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомундагы транцформациялык көрүнүштөрдүн бири - бул көчмөн кыргыздардын отурукташууга багыт алуу тенденциясы. Отурукташуу тенденциясы сайсий, социалдык-экономикалык, маданий тармактагы жүргөн өзгөрүүлөрдүн таасири астында жаралган, тарыхый процесс катары кароого болот. Отурукташууга карай багыт алуунун негизги факторлору - бул Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын жүргүзүлүшү, анын акырындап ишке ашырылышы болуп саналат. Россия империясына караганга чейин эле кыргыздардын арасындагы отурукташуу тенденциялары байкалып, ал көрүнүш стихиялуу түрдө жүрө баштаган. Ал эми империянын көчүрүп келүү саясаты отурукташууну тездетүүчү факторго айлана баштаган. Россия империясынын көчүрүп келүү саясатын бир канча этапка бөлүп кароого болот: 1860-1880-жж; 1890-жылдын башынан - 1900-жж. чейинки, 1905-1909-жж. жана 1912-1914-жж. Орус келгиндери алгач Чүй, Талас. Токмок, (Пишпек), Ыссык-Көл (Пржевальск

уездерине отурукташа башташкан. Ал эми Фергана өрөөнүнө көчүрүп келүү 1893-жылдан тарта жүргүзүлө баштаган.

Орус келгиндеринин аталган аймактарга жайгаштыруу, коңшулаш жашоо шартына багыт алуу, чарбалык, маданий ж.б. тармактагы жүрө баштаган коомдук турмуштагы жаны көрүнүштөр салттуу көчмөн турмуштун багытын өзгөртүүгө өз таасирин тийгизе баштаган. Туркестан генерал-губернаторулугун 14 жыл башкарган К. Кауфмандын «Проекте отчетун….» көчмөндөрдүн отурукташууга карай багыт алуу тенденцияларынын себептерин атап өткөн. Ал белгилегендей отурукташуу төмөнкү бир канча себептерден улам жаралган: 1) Көчүү кедей чарбалардын жетиштүү мал-жандыгы болбогондугу, үй-бүлөнүн экономикалык жактан бакубаттуулугун арттырган эмес; 2) жут каптаган жана карары жок калган учурда, эң негизгиси кедей-малчылар жакырданган мезгилде; 3) уруу-аристократтарын башкаруусун айылдык старшинди жана бийлер шайлоо учурунда алмаштырууда, жакырларга жардам көрсөтүп турушкан уруулук-патриахалдык байланыштарынын жоюлушу, «эң низгиси көчүп жүрүү шартын жана анын чегине тоскоол жарата баштаган түтүн санынын жана мал башынын көбөйүшү».[19, с.387] Жогорудагы жаралган тарыхый кырдаалдан улам кыргыздар орус бийлигине отурукташууга өтүү боюнча кайрыла башташкан.

Өзгөчө XX к. башынан тарта кыргыздардын арасында отурукташууга өтүү тилектери күчөй баштаган. 1907-жылга таандык Туркестан генерал-губернаторлугунун официалдуу иш-кагаздарында «акыркы мезгилдерде кыргыздардын арасында отурукташууга өтүү аракеттери күчөп: бара-бара сарттардын тибиндеги үйлөр пайда болуп жана дарак көчөттөрү олтургузула баштады»[19, с.387] деп белгиленет. Нарында айыл чарба шаймандары түзүлгөндөн тарта, жер иштетүүчүлүк кеңейип, эски доордогу жыгач буурусундун (соха) ордун темир соко(плуг) ээлеп, ага талап күчөй баштады»[19, с.290]. 1900-жылы Пишпек уездинде алгачкы отурукташкан Таш-Төбө кыштагы пайда болгон. Отурукташууга өтүү кыргыздардын жеке каалоосу болсо, бул процессти тездетүүчү процесс катары 1896-жылы пайда

болгон Сибирь комитетинин таасири болгон.[193, с.57-63] Пишпек шаарынын түштүк аймагынан 15-18 км аралыкта пайда болгон кыштакчанын өз аксакалы, элдик сот өкүлү болуп, аларга жер тилкеси бөлүнүп берилип, өз алдынча чарбалык иштерин жүргүзө баштаган. Отурукташууга өтүшкөн кыргыз кыштагын мүнөздөгөн О. Шкапский кыштакта 33түтүн (151 киши) болуп алар 19,7 деятин жер тилкесине ээ болушкан. Отурукташууга өтүшкөн кыргыздар ага чейин байлардын колунда иштешкен кедей кыргыздар болушкан. Катар теректер отургузулуп, узун бир катар көчөгө тизилип, жаңы пайда болгон кыштактын үйлөрү орустардын тибинде салынып, анын төбөсү эки ача формада тургузулуп, камыш менен жабылып, чакан терезеси болгон. Бирок кыштактын тургундарынын көпчүлүгү боз үйдө жашап турушкандыгын белгилейт.[193, с. 57-63]]

Колониалдык бийлик көчмөн кыргыздардын отурукташууга өтүшүнө дыйканчылыкты өздөштүрүү аракеттерине кызыккан эмес. Орус бийлигинин пикиринде мындай көрүнүш крайдын толук колонияга айландыруу максатына тоскоол жараткан. Алсак, кыргыздардын отурукташуу процессине каршы болгондордун бири сенатор К. К. Пален болгон. Анын пикиринде, отурукташуу орус келгиндеринин айдоо жерлерин кыскартууга алып келген пайдасыз көрүнүш болгон.[40]

Ошол эле учурда К. Палендин пикиринде айрым орус чиновниктери каршы болушуп, «кыргыздардын отурукташууга өтүүсү айдоо жерлерди кеңейтип, көчмөндөрдөн жерин тартып алуу аракетине шарт түзөт»[59, с.21] деп эсептешкен. Ошол эле учурда кыргыздардын отурукташуусун уруулук түзүлүш салтын бузууга алып келет, деген пикирди карманышып, айрым манаптар жактырган эмес.

Айрым толук эмес маалыматтар боюнча 1910-жылы 15-ноябрга карата Пишпек уездинде отукташууга өтүүнү каалаган 11694 чарбаны бириктирген 30843 адам, Пржевальск уездинде 1199 чарба (4690 адамдан турган), Нарында уездинде болсо 2971чарба (6140 адамдан турган) каалашкан.[2] Ал эми 1913-жылга карата Пипек уездинде 15,1% кыргыздар отурукташкан болушкан. 1917-

жылга карата Пишпек жана Пржевальск уездеринде 150 болуштук болуп, алардын 132 болуштугун кыргыздар түзүшүп, 26 болуштук отурукташкан кыргыздардан турушкан.[59]

1911-1913-жж. Переселенческое башкармачылыгын статистикалык отряды тарабынан Фергана областына караштуу көчмөн кыргыздар көп жашаган 5 уездинде чарбалык- турмуштук изилдөө иштерин жүргүзүшкөн, ашыкча жерлерди тактоо максатында. Изилдөө иштери 21 болуштукту камтып, 168229 адам жашаган 30612 чарбасы такталып, алардын ичинен 3242 чаарбасы отурукташкан чарба катары эсептелген.[26, с46] Фергана областына караштуу Андижан уездинде жашаган кыргыздардын 24,1% отурукташкан болушкан. Аталган уезде көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык чарбалар, тең салмактуу болушкан эмес. Алсак, Андижан уездине караган Өзгөн районунда 81,6%, Базар-Коргон, Майли-Сай райондорунда болсо 32-40% түзгөн. [26, с.46] Ал эми, 1913-жылкы маалымат боюнча Фергана областына караштуу Скобелев, Ош, Кокон уездеринде жашап турушкан кыргыздардын 50% отурукташкан чарба катары эсептелишкен.[26, с.104] Ал эми 1917-жылдагы Бүткүл Россиялык эл каттоонун маалыматы боюнча Фегана уездинин 6 уезди (Андижан, Ош, Памир, Наманган. Фергана райондору) кыргыздары 361168 адам катталып, алардын 249886 отурукташкан катары[23, с.46] эсептелип, 111277 жэ болбосо 69,2%, жана 30,8% түзүшкөн. Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын отурукташууга өтүүсүнүн күчөшүндөгү маанилүү факторлордун бири катары, аймактын полиэтникалык мүнөздө болгондугу, отурукташкан-дыйканчылык менен чарба жүргүзүп келе жатышкан башка этностор менен коңшулаш жашоо таасирин атоого болот.

Колониалдык доордогу массалык булак катары эсептелген «Материалы….» аттуу тарыхый булактардан кызыктуу маалыматтарды табууга болот. Андижан уездинде жашаган кыргыздардын чарбалык турмушун чагылдырган аталган булакта: «дыйканчылык чарбасы менен баардык чарбалар алектенишет, 35 жыл ичиндеги орустардын үстөмдүгү мезгилинде кыргыздардын айдоо аянты бир канчага өскөн. Өзгөрүү сандык жактан гана

болгон жок, талаа чарбасын иштетүүнүн мүнөзү да өзгөрүүгө учурурады. 30-20 жыл мурун болгону буудай, таруу, гана айдашкан болсо, азыркы учурда биринчи орунда баалуу дан-азыктары болгон: жүгөрү,пахта, күрүч, ал эми акыркы күрүч, пахтаны өстүрүү 10-15 жыл болгондугуна карабастан, ар жыл сайын анын себүү аянты өсүүдө»[28, с.45] - деп көрсөтүлөт. Демек, дыйканчылыктын кыргыздардын арасында жыл санап өсүшү, жер иштетүүчүлүк маданиятынын өзгөрүшү, жаңы айыл чарба техникаларынын пайда болушу, көчмөн чарбалардын арасында кызыгуунну жаратып, дыйканчылык гана эмес отурукташуу процессин күчөткөн. Дыйканчылык тармагындагы мындай көрүнүш өзгөчө кедей чарбалардын арасында күчөгөн. Анткени айыл чарбасындагы жаңы техникалык шаймандардын пайда болушу, кедей катмарлардын жер иштетүүчүлүккө карай ыктоого болгон экономикалык кызыкчылыгын арттыра баштаган.

Кыргыздардын олтурукташуу процесси пландуу эмес, стихиялуу мүнөздө болгон. Алсак, 1902-жылдагы Фергана областы боюнча маалымат берген «Ежегодник» таянсак, областта: «сарттардан кийин эле саны боюнча кара-кыргыздар турушат, область боюнча 300.000 адамды түзүүшөт, алардын ичинен 200.000 Фергана өрөөнүндө отурукташты жана дыйканчылык кесибине өтүштү, калгандары болсо мал чарбачылык менен алек болушуп, өрөөндүн тоо кыркаларында көчүп жүрүшөт»[14, с.5] - деп эскерилет. Бирок, Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын отурукташуусун аймактык-географиялык шартка жараша айрырмачылыктарга ээ болушкан. Отурукташууга бет алгандар бир эле учурда дыйканчылык жана мал чарбачылыкты тең алып жүрө баштап, отурукташуу сезондук мүнөзгө айланган.

Фергана өрөөнүнүн Наманган уездинде 5 көчмөн: Арым, Сумсар, Кырк-уул, Саруу жана Чаткал болуштуктары жайгашкан(азыркы Аксы, Чаткал, Ала-бука райондорунун аймагы). 1912-жылдагы переселение башкармачылыгынын статистикалык отрятынын маалыматы боюнча аталган болуштуктарда 38411 жандуу калк жашап, алар 7452 чарбадан турушкан. Алардын чарбасына орточо эсеп менен 1,6 чарчы (десятин) айдоо аянты, 0,6 чарчы табигый чөп чабуу, 0,9

чарчы беде аянттары туура келген. [29, с. 34] Аталган аймакта жашаган кыргыздар табигый, экономикалык жана чарбалык шарты боюнча 3 районго бөлүнүшкөн. Аталган болуштуктагы кыргыздардын 9,3% отурукташкан, 91,8% жер айдашкан, 8,2% жер айдабаган болушкан. Уездеги 7452 чарбанын 26185 жылкысы, 22907 ири муйуздуу малы, 2117 тоосу, 61375 кой, 53546 эчки жана качыр кармашкан.[29, с.34] Жогорудагы келтирилген фактылар тастыктап тургандай тоолуу аймактарда жашаган кыргыздардын арасында отурукташууга өтүү акырындык менен жүрүп, аралашкан мал чарбачылык-дыйканчылык чарбанын түрү сакталып калган.

Кыргыздардын отурукташууга ыктоого багыт алышынын кошумча себептери катары табияттын мал чарбачылыка тийгизген таасирин атоого болот. Кыргыздарда мал чарбачылык экстенсивдик мүнөзгө ээ болуп, көпчүлүк учурда жаратылыш шарты менен тыгыз байланышта болуп, мал кармоого таасирин тийгизген. Кышка карата даярдыктын начардыгы, кыштын каарду суугу көпчүлүк мезгилде малда жутчулукту пайда кылган. Тарыхый булактарда «кышка жетиштүү чөп азыктын даярдалбашы, малдын өлүмүнө алып келип, кыргыздардын көчмөн турмушунда хроникалык мүнөзгө айланган»[14, с.5] - деп эскерилет. Ошол эле учурда кыштын орточо жылдык статистикалык нормасынын сакталышы, мал чарбачылыкка тескери таасирин тийгизген эмес, аткени малдын көпчүлүгү тоо этектериндеги күнгөй аймактардан тоюнушкан. Бирок кар коп жаап, ызгаардуу шамал жүрүп, каардуу суук болгон мезгилде мал массалык кыргынга учурап, "кечээги миңдеген малы, үйүр жылкысы бар байлар, бир канча күнгө кедейге айланып калышкан»[27, с.55] - учурлар көп болот. Маселен, 1879-1880-жж. кыш мезгилинде сууктан жана азыктын жетишпегендигинен малдын 30-50% кырылып калышкан. Ал эми 1907-жылы болсо, жутчулуктан Жети-Суу областынан 326 мин. баш мал кыскарса, 1908-жылы – 1 млн. 50мин баш жутчулука учураган. [68, с.55]

Ал эми 1912-жылы Пржевальск уездинде гана жуттан 7843-жылкы, 3913-ири муйуздуу мал,307 тоо, 87653-кой жана эчки кырылган.[188, с.51] Аз сандагы малы менен жутка учуруган кедей-малчы жутчулуктан улам

отурукташууга карай багыт алууга аргасыз болгон. Наманган уездинде жашаган кыргыздардын турмушун сүрөттөгөн Аверянов «кыштын аягында катуу суук болуп, шамал жүрүп, жамгыр жааган мезгил февралдын аягына туш келет - бул мезгилде көбүнчө жут келет» деп белгилейт. Ошондуктан эл арасында «якши келбе хут, аман кылба юг(жут)»-деген сөз калгандыгын белгилейт.[9, с.124]

Салттуу көчмөн чарбачылыкта жашап келишкен кыргыздардын отурукташууга карай ыкташы Россия империясынын жаңы административтик саясатынын киргизилиши, уруулук айылдык общиналык түзүлүштү жоюга карата багытталган саясаты болгон. Белгилүү болгондой айылдык общиналык түзүлүштүн экономикалык негизин жана уруунун мүлктүк кызыкчылыгы жер түзгөн. Жайыт жана короо-жай айылдык общинанын жалпы байлыгы катары эсептелген. Ал эми Кыргызстан Россия империясына каратылган сон, айылдык общинага карай катуу сокку урулуп, Жобонун негизинде жергиликтүү башкаруу системасы киргизилип уруулук общиналык коомдун ордуна айылдык башкаруу киргизилилген. Кыргыздардын баштапкы чарба жүргүзүү ыкмасы уруулук мүнөздө болуп, жайытты, жер иштетүүчүлүктү биргеликте колдонуп келишкен. «Материалда…» көрсөтүлгөндөй кыргыздардын арасындагы жер иштетүүчүлүктүн өнүгө башташы, баштапкы уруулук мүнөздөгү чарбанын майдаланышын жарата баштаган. Малчылык чарбалардын айрымдары суу жээктеринен, өзөн бойлорунан орун алып, табигый жактан бөлүнө башташып, жаңы чарбалык айылдарды түзө башташкан. [28, с.39] Аталган чарбалык айылдардын сырткы мүнөзү чарбалык турмушка бгтталгандыгына карабастан, аларды отурукташкан кыштактар катары кароого болоор эле. Отурукташкан чарбалар акырындап үй, короо-жай салыша башташкан. «Материалда» көрсөтүлгөндөй Андижан уездинде ылайдан турак салган кыргыздар 5,4% түзүшкөн.[28, с.39] Демек, көчмөн кыргыздар акырындап отурукташууга өтүшүп «кыштоо» түзүшө башташкан. Бара-бара отурукташкан кыштоо чарбалардын саны өсүп, алардын усадбаларынын айланасы узун тарткан ылай дубалдар менен курчалып; жандарына терек, тал, орук, алма тигиле баштаган.[28, с.39] Жогорудагы келтирилген факт, көчмөн кыргыздардын

отрукташууга өтүүсү акырындык жана стхиялуу мүнөзгө ээ болгондугун айгиленеп турат.

Көчмөн кыргыздардын арасында акырындап дыйканчылык маданиятын өздөштүрө башташы уруулук түзүлүштүн аралаш түрдө жер иштетүүгө өтүүгө шарт жарата баштаган. Бир атадан тарган уруунун өкүлдөрү үрөн себүү учурунда ар кандай себептерден улам ар кайсыл жерлерде дыйканчылык кылууга мажбур болушкан. Тескерисинче бир айыл чарбасында башка уруунун өкүлдөрү дыйканчылык кылышып, бирок алар башка жайлоого чыгышкан.

Отурукташууга өтүү акча-товар мамилелердин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизе баштаган. 1907-жылы Фергана областы боюнча жерсиз дыйкандар 150минге жеткен болсо, 1910-жылы алардын саны 200мин адамды түзгөн. Ош уездинде жашаган кыргыздар 1913-жылы 40218 чарбаны түзсө, алардын 32473 отурукташкан кедей чарбалар болушкан. [135, с.131]

Жакырданган көчмөн-дыйкандар отурукташууга өтүүгө аргасыз боло баштаган, алардын айрымдары жерсиз , малсыз катмарды жарата баштаган.

Түштүк кыргыздардын отурукташууга өтүүсүнө чоң таасирин тийгизген факторлордун бири бул Фергана өрөөнүндөгү пахтачылык маданияттын өнүгүшүн атоого болот. Тарыхый булактарда маалым болгондой: Бардык жагынан тез өнүгүп жаткан Фергана өрөөнүндө анын пахтачылык маданияты көчмөндөрдү отурукташууга өтүүгө мажбур кыла баштады» деп жазат. Стимул катары мал чарбачылыктын төмөндөшү, көчмөндөрдүн интенсивдүү түрдө отурукташууга багыт алышана шарт жаратты.

1915-жылы Статистикалык комитет тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн жүрүшүндө, түштүк-чыгыш тарабында (Алай, Алайкуу аймагы) башка райондорго салыштырмалуу жай жүрүп жатат. Бул аймактагы калк ушул күнгө чейин «мал чарбачылык үстөмдүк кылуу менен чарбанын аралашма түрүн сакташып келүүдө [206], ошондуктан отурукташуу өзүнүн тамырын жай жайып келүүдө». Ал эми түштүк-батыш тараптагы райондордо болсо, (Лейлек жана Нойгут-кыпчак) табигый климат мал чарбасын өнүктүрүүгө ыңгайлуу болгондуктан, «аталган эки болуштукта отурукташууга которуу маселеси

бышып жетилбеген катары таанылган.»[206] Мындай көрүнүш XX к. башында да байкалган. Ага карабастан Фергана өрөөнүндө отурукташууга өтүү, официалдуу маалыматтар боюнча Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын XIXк. 90-жылдары 200 мин адам, же болбосо,. 65% кыргыздар аймакта отурукташууга өтүшүп, жер иштетүүчүлүк менен алектене баштаган.

Фергана өрөөнүн Нанай кыштагында жашап, кыргыздардын турмушун жакындан билген В. Наливкин «XIX к. аягында Ферганада туруктуу көчмөн деген түшүнүк учурабайт» деп жазган. Анын пикиринде мал чарбанын эсебинен турмуштун негизги талаптарын канааттандыра албай калгандыктан, бардык кыргыздарды эгин айдоого мажбур кылган» [206].

Кыргыздардын отурукташууга өткөндүгүнүн көрсөткүчү катары, «Алай өрөөнүнө « жылына он миңге жакын түтүн көчүп жүрсө» жайкасын көчүп чыгышкан түтүндөрдүн азайышы» [206] кыргыздар көчмөн турмуштан отурукташууга бет алгандыгын түшүндүргөн. Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын отурукташууга өтүүсү бир кылка, ырааттуу жүргөн эмес. Анткени, түштүк-батыш, түштүк-чыгыш райондордо XIX к. экинчи жарамында ылайдан(пахса) курулган турак-үйлөр пайда боло баштаган.

Туруктуу турак-жайларды куруп өздөштүрүү кыргыздар үчүн оңой иш болгон эмес. Тоо этектериндеги түздүктүү көп жылдык камыш баскан, токойго айланган, арасында жапайы жаныбарлар, куштар ж.б. географиялык татаал жерлерди өздөштүрүүгө мажбур болушкан. Маселен, Алай районундагы Согонду кыштагын бийик өскөн камыштардан тазалоо зарыл болсо, Баткен районундагы Кара-Токой айылын жергиликтүү эл тарабынан чангал депе аталган камыштан тазалоого туура келген.[206] Амиракул Рахматуллаевдин атасы азыркы Баткен областындагы Кара-Булак айылын өздөштүргөндөрдүн бири болгон. Анын баласына берген маалыматы боюнча «азыркы айыл мурун арча токою болгон, ала токойду азыркы Өзбекстандан келишкен кипчак кыргыздары өздөштүрүп, айылга айландырган.[206]

Жыйынтыктап айтканда, салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр XIXк.экинчи жарымы – XX к. башында көчмөн, жарым көчмөн чарбалардын

арасында отурукташуу тенденциясын жараткан. Көчмөн-дыйканчылык, отурукташкан - мал чарбачылык, аралаш мал чарбачылык, дыйканчылык чарбалары пайда болгон. Туруктуу турак-жай, короо-жайлар курулуп, тоо этектеринде айыл жамааттары түзүлүп, кыштоо турактары элдүү конуштарга айланган. Көчмөн, жарым көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алышы ички жана тышкы факторлордун таасири астында “чаржайыт” плансыз мүнөздө жүргөн.

3.3. Акча-товар, соода мамилелериндеги өзгөрүүлөр

XIX к. экинчи жарымы – XX к. жарымындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстерди күчөткөн факторлордун бири – бул акча-товар жана соода мамилелеринин өнүгүшү болгон. Дыйканчылык, мал чарбачылык турмуштагы жүрүп жаткан өзгөрүүлөр акча-товар, соода мамилелеринин өнүктүрүүгө шарт түзгөн. Ошол эле учурда көчмөн кыргыздардын арасында жай, ситихиялуу жүрө баштаган отурукташууга өтүү процесси соода мамилелердин жанданып, күнүмдүк турмушта алып-сатуу формасын пайдалануу зарылдыгы жаралган. Жогорудагы аталган факторлор патриархалдак-феодалдык түзүлүштүн салттуу адаттарын өзгөртүүгө, социалдык түзүлүштөгү катмарлашууну тездете баштаган. Акча-товар мамилелеринин пайда болушундагы маанилүү факторлордун бири колониалдык доордогу Кыргызстандын аймагында пайда боло баштаган жаңы өнөр жай ишканаларынын түзүлүшү болуп саналат.

Соода-сатык мамилеринин өнүгүшү кыргыздардын турмушуна жаңы орус завод-фабрикасынан өндүрүлгөн продукциялардын келишин шарттаган. Фабрикадан өндүрүлгөн кездемелерге колдо тигилген буюмдарды алмаштыра баштаган. Соода тармагынын өнүгүшүнө жаңы түптөнгөн шаарлар, соода түйүндөр жана складдык пункттар манилүү роль ойной баштаган.[69, с.58]

Белгилей кетсек жер иштетүүчүлүктүн кеңейши менен дыйканчылык чарбасында жаны айыл чарба техникаларына карата болгон талап күчөгөн.

Россия империясына каратылганга чейин кыргыздардын соода жүргүзүүдө Кокон хандыгын мезгилинде пайда болгон тилле[4], тенге, пул жана кытайлык акча бирдиги болгон ямбы[5] колдонулган.[110, с.97] Ошол эле учурда бүткүл Туркстан аймагында XIX к. экинчи жарымында жергиликтүү эл кытайлык «кара пулду» да колдоно баштаган. Аталган акча бирдиктери кыргыздардын оокаттуу жана бай катмарларынын гана колунда болуп, соода жүгүртүү, товар алмаштыруу жүргүзүлүп турган. Өз алдынча акча бирдигине ээ болбогон кыргыздарда мал негизги товар катары кызмат кылып, малды, малдан өндүрүлгөн продукциялар алмашуу каражаты катары кызмат аткарган. Мал экивалент катары товар, эмгек продуктысы, натуралдык формасын сактоо менен акчанын ролун ойногон. Белгилей кетсек, көчмөндөрдө акчанын ролун кой гана эмес, ири мүйүздүү мал, эчки жылкы да ойноп товар алмашууда кеңири ролду ойноп келген.

Акча товар, соода сатык мамилеринин өнүгүшүнө XIX к. аягы – XX к. башындагы миграциялык процессетрин жүрүшү менен аймакка орус келгиндеринен сырткары уйгур, дунган. корей, татар ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн келиши маанилүү роль ойной баштаган. Өзгөчө мурунтан Чыгыш Туркестан аймагында соода-сатык иштерин жүргүзүп келген уйгурлар алардын экономикалык байланыштары таасирдүү болгон. Россия империясына караталгандан кийин Кыргызстандын аймагында А. Б. Жаманкараев белгилегендей соода жүргүзүүнүн негизги үч формасы белгиленген: кыдырып айырбаштоо, мезгилдүү-ярмаркалык жана стационардык.[113, с.52] Кыдырып-айырмаштоо нагыз көчмөндөргө таандык болсо, мезгилдүү-ярмаркалык-жарым-көчмөн отурукташкан, стационардык болсо отурукташкан чарбаларга таандык болгон. Социалдык түзүлүштө жүрүп жаткан өзгөрүүлөр XX к. башында соода жүргүзүүнүн акыркы эки формасын өнүктүрүүгө өбөлгө

---

[4] Тилле- алтын тыйын, орус акчасына которгондо 3руб,60тыйндан-4 рубльга чейин барабар, тенге-20 тыйын, пул-жез акча бирдиги.

[5] Ямба- салмагы арк кандай болгон кумуш куймасы

жараткан акча-товар мамилеринин өнүгүшүнүн натыйжасында соода кылуунун прогрессивдүү формасы катары саналган - ярмаркалык жана стационардык формалары жайылган. Бирок ошол эле учурда тоолуу аймактарда жашаган кыргыздардын арасында салттуу өнөкөткө айланып келген кыдырып-айырбаштоо салты кала берген. Өзгөчө колунда акчасы жок калктын кедей катмарлары үчүн соода кылуунун кыдырып-айырбаштоо ыкмасы ыңгайлуу болгон.

Соода тармагынын өнүгүшүнө Түндүк Кыргызстандын аймагында курулган Кокон доорундагы чептер маанилүү роль ойной баштаган. Алардын эң ирилери Сузак, Дараут-Коргон, Сопу-Курган, Кетмен-Төбө, Пишпек, Токмак, Каракол, Кочкор, Куртка болгон. Ар бир чепте аскердик жайлар, мечиттер, кампалар, чептерден тышкары, соодагерлер үчүн турак-жайлар, дүкөндөр жана базарлар курулган.[113, с.16] Кокон хандыгынын жоюлушу менен аталган чептер соода түйүндөргө айланып, соодагерлер туруучу жайларга, бара-бара базарларга айланган.

Ярмаркалык соода жүргүзүүнүн башаты XIX к. тарта эле Кыргызстандын түндүк аймактарында жайыла баштаган. Пишпек. Пржевальск, Токмок шаарларында жана алыскы Ат-башы, Каркыра аймактарында ярмаркалык соода жүргүзүү пайда болгон.[113, с.54] Алсак, Ат-Башы соода ярмаркасы 1883-жылы ачылып, Чыгыш Туркстан менен Россиянын ортосундагы сооданы өнүктүрүү гана эмес, Тянь-Шань, Фергана аймактарын Кашкар аркылуу байланыштыруу максатын көздөгөн. 1893-жылдан тарта Пржевальск менен Джаркенттин ортосундагы Каркыра ярмаркасы да казактар менен сооданы күчөтүп, өзгөчө жаз, жай мезгилдеринде маанилүү роль ойноп, мал жана малдан өндүрүлгөн продукциялар сатылган.

Ярмаркалардын өнүгүшү Кыргызстандын аймагында акча-товар жүгүртүүнү пайда кылган. «Обзор Семиреческой области» газетасында: «андижандыктар жергиликтүү элден малды акчага сатып ала баштагандыктан, койго болгон баа көтөрүлдү, эгерде мурун бир койдун баасы 1 рубл. 40 тыйындан - 1 рубль 60 тыйынга чейин болсо, бул жылы бир койдун наркы 2

рубльдан - 3 рублга чейин жетти.»-деп жазат.[33, с.38] Демек соода жүргүзүүнүн формасынын алмаша баштагандыгын көрүүг болот. Сооданын кыдырып-айырбаштоо формасы акырындап акча формасына өткөндүгүн байкоого болот. Ошол эле учурда, Жети-Суу областында да 1904-жылга карата «сатуу жана сатып алуу негизинен акчалай жүргүзүлө баштаган.»[33, с.35]

Акча-товар мамилелеринин, соода-сатыктын жаңы формаларынын пайда болушу катмарлашуу процессине кандай таасирин тийгизген. Соода жүгүртүү иштери негизинен орус келгиндери, татарлар, уйгур,өзбектер ж.б. улутун өкүлдөрүнүн колунда болгон. Алар кыргыз айылдарына келишип айыл чарба продуктуларын сатып алышып, өндүрүп сатуу ыкмасы пайдалуу киреше алап келерин иш жүзүндө көрсөтө баштаган. Кыргыздардын оокаттуу, бай топторунун кызыгуусу жаралып, ал тармакты аркалагандар эл арасында пайда болгон. Маселен, П. Румянцевдин маалыматына таянсак, Пишпек, Пржевальск уездеринде 2.118 соодагердин (анын ичинде келип кетуучу), 775кыргыздар, жэ болбосо алар 36,3% түзсө, калгандары өзбектер, татарлар, уйгурлар, орустар, дунгандар болушкан.[51, с.593] Демек, акырындап көчмөн, отурукташкан кыргыздардын арасында соода ишин жүргүзө баштаган калктын жаны катмары пайда боло баштаган. Бул көрсөткүч акырындап өсө баштагандыгын байкоого болот. XIX к. экинчи жарамында аталган эки уезде соодагерлердин катмары А. Б. Жаманкараев туурак белгилегендей алар эки уездиги бардык калктын 1% гана түзүшкөн.[113, с.73] Айрым манаптар, байлар көбүнчө карапайым кыргыздар менен соодагерлердин ортосунда ортомчулук иштерди жүргүзө башташкан. Ортомчулугу соодагерлер үчүн да пайдалуу болгон, анткени манап өз керектөөлөрүн арзан баада, кээде товарларды бекер алган учурлар болгон. Ошол эле учурда манаптар элдин карызын төлөтүп берүү үчүн соодагерлерге кепилдик беришкен. Четтен келишкен соодагерлер товарларын кыргыздарга карызга берип, кийин эки эселеп өндүрүп алышкан. Манаптардын өз кызыкчылыгы үчүн соодагерлер менен мамиле түзүшү сыймык катары бааланып, бир айылга бир нече жолу келген соодагер “анын” соодагери, эл “баланча манаптын соодагери” деп атап коюшкан.[113, с.19] Соода, акча-товар

мамилелеринин өнүгүшү, соодагерлик ишти аркалап, пайда көрө баштагандарды эл арасында *алып-сатар, кызыл-кулак* деп атала баштаган.

Кыргыздардын турмушунда *алып-сатар, кызыл-кулак* түшүнүктөрү XIX-кылымдын аягында жаралып, салттуу кыргыз коомдук түзүлүшүндө транцформациялык процесстердин жүрүп жаткандыгын айгинелейт. Алып-сатарлардын кызыл-кулактардан айырмасы, алып-сатарлар ири соодагерлер болгон. Алып-сатарлар малчылык, дыйканчылыктан өндүрүлгөн продукцияларды(малдан өндүрүлгөн чийки зат, дан эгиндери, пахтадан токулган кездемелер ж.б) соода жүргүзүшкөн. Ал эми кызыл-кулактар болсо майда азык-түлүктөр менен соода жүргүзүшуп, өзүнүн нарктын баасына кошумча баа коюп, кызыл кулактык иш аткарышкан. Кызыл кулактар туурасында эл арасында алдамчылык, көз боемочулук ишти жүргүзгөн топ катары баалашып, оң пикир жаралган эмес. Кыргыз соодагерлери чакан соода капиталына ээ болгондуктан, башка улуттардын ири соодагерлери менен теңтайлаша алган эмес. Ошондуктан алар негизинен алыскы тоолуу жана бийик тоолуу аймактарда соода кылышкан. Ири шаарлардагы отурукташкан калктын арасында калыптанып калган соодагерлер менен конкуренция боло алышкан эмес.

Сооданын өнүгүшү бай катмарлардын (манап,бай, бий) мал жана дыйканчылык продукциялары менен соода кылуу аркылуу акырындап соодагерлик жасап, алып сатар катмарына айланууга шарт түзгөн. Анткени байлардын чарбасы, андан өндүрүлгөн продукциялар товардык мүнөзгө айланып, колониалдык бийликтин чийки затка карата болгон муктаждыгын канаатандыра баштаган. Калк арасында бай-соодагер атыккан кызматын аркалагандар түптөлө баштаган. Айрым изилдөөчүлөр соодагер катмарлар байлардын арасынан чыккан деген пикир да жок эмес. Бул туурасында С. Ильясов: «Орто Азиядагы жана Кыргызстандагы колониалдык режимди шартындан, кустардык өндүрүш, өзүнүн өнүгүүсүндө мануфактуралык стадияга жетпегендиктен, соодагерлер жана суткорлор, жергиликтүү калктын буржуазия өкүлү катары, Россияда орун алган майда дыйкандардын көл

өнөрчүлүгүнүн натыйжасында гана эмес, феодалдар-манап, бай, айрым учурда орто катмарлардын буржуазияга айлануусун натыйжасында жаралган»[119, с.15]-деп туура белгилеп кеткен. Акча-товар жүгүртүүнүн, соода мамилеренин өнүгүүсү отурукташкан-дыйканчылык, көчмөн-мал чарбалыктан өндүрүлгөн продукциянын, малдын, жер ээлиги байлардын колун топтолушун, шарттап кедейленген жаны катмарлардын пайда болушун жараткан. Кедейленген жаны катмарлар жалданып мал багып,жэр иштетип кошумча эмгек аткарып турмуш-тиричлик жасоого өтүшкөн. Жакырданган топтор айыл чарбасында, (мал чарбасы, дыйканчылык тармагында) шаарларда кошумча айлыка иштөөөгө мажбур болушкан. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө мүлктүк теңсиздик боюнча айырмаланган жаңы катмарлар түзүлгөн. Маселен, айрым статистикалык маалыматтарга таянсак, Пишпек уездиндеги чарбалардын 8,41% жылкысы, 22,78% ири мүйүздүү малы, 50,73% койу, 74,05% тоосу, жана 66,77% эчкиси болгон эмес.[51, с.275] Ушундай эле картина Фергана областынын Андижан уездинде жашашагн кыргыздардын арасында да байкалган. Уездеги кыргыздардын 5,7% жылкысы, 9,8% ири мүйүздүү малы, 80% коюу жана тоосу болбогон.[28, с.54] Социалдык түзүлүштөгү жикке бөлүнүүнүн процессин тездеткен факторлордун бири колониалдык бийликтин салык саясаты болгондугун да кошумчалап кетүү зарыл.

Калктын кедей катмарлары жер ээлигине гана эмес, эмгек шаймандарына да ээ болушпаган. Дыйканчылык ишти аткарууда бай оокаттуу топтордон эмгек шаймандары үчүн шериктеш иштеп берүү, жэ болбосо башка формаларын аткарууга мажбур болгон. Маселен, тарыхый булактарда тастыктап тургандай, Пишпек уездинде жашаган кыргыздардын 47% айыл чарба шаймандарына ээ болушпаса, алардын 40,77% жерди иштетүүдө бай катмарлардан эмгек шаймандарын колдонууга мажбур болушкан.[187, с.85] Ал эми, П. П. Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган 49,2% кедей дыйкан чарбалардын колунда, малдын 7,5% болсо, ала эми 5,5% түзүшкөн бай-манаптардын колунда 34,3% малга ээ болгон. 15,699 кедей чарбалардын ичинен 2329 (14,8 %) жылкы, ал эми 824 (5,2%) чарбанын эч кандай малы

болгон эмес.[51, с.344-355] Ал эми 68,3ден 335,7 чейин баш малы бар оокаттуу жана бай чарбалар мал менен соода кылышкан.[113, с.85] Ал эми Фергана өрөөнүнүн уездеринде жашаган кыргыздардын арасында болсо, жерсиз дыйкандардын саны 1907-жылы 150 миңге жетсе, 1910-жылы болсо алардын саны 200минге жеткен.[82, с.18] Ал эми 1911-жылы Статистикалык комитет тарабынан Андижан уездинде жашаган кыргыздардын арасындагы чарбалык турмушка анализ берген комиссия, чарбалык турмуштагы өзгөрүүлөр боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарышкан: «бардык Туркестандагы көчмөндөр сыяктуу эле, акырындар мал чарбачылыктан эң жөнөкөй жер иштетүүчүлүк формасына өтүү байкалат. Мындай көрүнүшү акырындар уруулук укладты бузуп жатат», «элдин озү озүнүн баштапкы абалынан өзгөрүүдө, уруулук түзүлүш боюнча эмес, таптарга бөлүнүү, өз алдынчалык, көпчүлүк учурда кызыкчылыктары карама-каршы келишкен. Мал чарбачылыгын жүргүзүү үчүн 84,3% кара-кыргыздардын малы жок (кой, тоо), алардын келечеги жерге байланган…»[28, с.63] - деп көрсөтүлөт. Демек келтирилген фактылар акырындап мал чарбачылыктан дыйканчылыка өтүү процесси, кыргыздар арасында катмарлашуунун жүрүп жаткандыгын айгинелейт. Көрсөтүлгөн маалыматтар Фергана, Жети-Суу областарында жикке бөлүнүү процессинин жүрүп жаткандагынын далили болуп саналат.

Жогоруда белгилеп кеткендей, эки уездеги мындай кырдаал дыйканчылык тармагында жалданып эмгектенүүгө аргасыз болушкан жаңы катмарлардын жаралышын жараткан. Акча-товар мамилелеринин, соода тармагынын өнүгүшү, кандайдыр бир даражада капиталистик мамилелердин пайда болушун жаратып, коомдо эмгекти бөлүштүрүү, кайсыл бир тармакта эмгектенүүгө адистештириле баштаган топторду жаратып, социалдык катмарлашууну, мүлктүк теңсиздикти күчөткөн. Бирок, айыл чарбасында капиталистик мамиллелердин өнүгүшүн колониалдык бийлик кызыкдар болгон эмес, ошол эле учурда кыргыздардын арасындагы отурукташкан-мал чарбачылык сакталып калып, географиялык жактан обочолонуп жашоо патриахалдык-феодалдык мамилелердин салтын сакталып калуусун шарттаган.

Социалдык катмарлашуунун күчөшү акча-товар мамилесинин өнүгүшү, натуралдык чарбанын бузулушу менен кредиттик системанын пайда болушуна алып келген(каралып жаткан мезгилде натуралдык чарба толук жоюлган эмес). Буга кошумча колониалдык саясаттын салык саясатынын күчөшү маанилүү факторлорду ойногон. Туркестан генерал-губренаторлугун түзүлүшү менен колониалдык бийлик кыргыздар үчүн түтүн башына салыкты киргизген.

Россия империясы 1867жыл жети-Суу жана Сыр-Дарья областарын башакаруу Жобосу кабыл алуу менен жергиликтүү калктын түтүн башына 2руб, 75 тыйындан турган түтүн салыган киргизген[173, с.73], 1882-жылы аталган түтүн салыгы 4 рублга чейин көбөйтүлгөн. Мындан сырткары колониалдык бийлик коомдук, казыналык, земский сыяктуу салыктарды алып турган. Салык чогултуу жергиликтүү бийлик органдарынын өкүлү болушкан, болуштар, айыл аксакалдарынын милдети болгон. Мисалы, 1913-жылы Статистикалык комитет тарабынан Сыр-Дарья областынын Аули-Ата уездинде жашаган таластык кыргыздардын арасындагы салыка топтоо маселесине кайрылышып: «август айынын аягынан тарта орточо 8-10рубль көлөмүндөгү коомдук жана казыналык салык чогултула баштайт»[27, с.31] деп белгилейт. Белгилеп кетчү көрүнүш, салык чогултуу айыл аксакалдар тарабынан жүргүзүлүп, алар ар бир түтүндүн социалдык абалына жараша салык алышкан. Маселен, бай түтүн чарбалары 40-50 рубльга чейин төлөшсө, кедейлер 1-2 рубль төлөгөн. Ал эми таптакыр мүлкү жок кедейлер салыктан бошотулган.[27, с.31] Демек, мал чарбачылык, дыйканчылык чарбаларынын мүлктүк теңсиздиктин жаралышы, колоноиалдык саясаттын салык саясаты чоң роль ойгогондугун баса белгилеп кетүү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, каралып жаткан мезгилдеги акча-товар, соода мамилелерине социалдык катмарлашууга тийгизген таасирине анализ берип жатып төмөнкүдөй *жыйынтыктарга келүүгө болот:*

- Натуралдык чарбанын товарга айлана башташы бир жагынан дыйкандардын жакырданышын жаратса, экинчиден оокаттуу бай катмарлардын (кулактардын) пайда болушуна шарт түзгөн. Товардык өндүрүштүн пайда

болушу бай, оокатуу катмарларды базар тартибине баш ийдирип, базар бааларынын туруксуздугунан теңсиздиктин жаралышын түзүп, аны күчөтүп, айрымдардын колунда эркин акча каражатынын топтолушуна, айрымдардын жакырданышын жарата баштаган. Байлардын колунда топтолгон накталай акча каражаты эзүүнүн формасын күчөткөн. Жакырданган майда дыйкан катмарлары жаны пайда болгон капиталдан көз каранды болушуп, талап-тоноочулук соода формасын жараткан.

- Дыйканчылык тармагындагы соода мамилеринин өнүгүшү өзгөчө айыл жергесинин социалдык турмушунда жаны көрүнүштөрдү жаратып, калктын бай катмарлары тарабынан кедей-дыйкандардын жалданып иштөөнүн, эзүүнүн жаңы формаларын жараткан. Коомдогу орун ала баштаган дифференциалык процесстер тап күрөшүнүн жаралышан өбөлгө жараткан.

- Жер үлүшүнө карата ак сөөк жана букара катмарларынын ортосундагы өндүрүш ресурстарына карата болгон айырмачылык, тагыраак белгилесек, мапаптардын жэ үлүшүн өзүнө ыйгарып алуудагы мүмкүнчүлүгү, катмарлардын ортосундагы жиктешүүнү жараткан. Тийиштүү кызматты аткарган ак сөөк катмарлардын материалдык байлык топтоо, өндүрүш каражаттарына карата болгон артыкчылыктарга ээ болушкан Алардын пайда табуу мүмкүнчүлүктөрү айрым административдик мажбурлоо, күч колдонуу методдору аркылуу жүргүзүлгөн.

4 БАП. САЛТТУУ КЫРГЫЗ КООМУНУН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ КАТМАРЛАШУУ

4.1. “Ак сөөктөр” арасындагы катмарлашуу

Салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү байыркы мезгилдеги тектеш түрк көчмөн элдери сыяктуу эле калыптанган. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн негизин урууччулук түзүлүш түзгөн. Көчмөн коомдук түзүлүштүн шартында малга, жер ээлигине карата өз ара айырмалчылактардын пайда болушу (аталган процесс узакка созулган, эволюциялык мүнөзгө ээ болгон) салтуу кыргыз коомунда эки чоң катмарды калыптануусуна шарт түзгөн. Бара-бара көчмөн коомдогу ар бир катмардын өзүнүн спецификалык укуктары, милдеттери менен катар, өзүнүн статусу аныкталган. Патриархалдык-феодалдык мамилелери үстөмдүк кылып келген көчмөн кыргыз коомдук- саясий түзүлүшүндө ар бир топтун башында феодалдык-уруулук “ак сөөк” катмарлар (байлар,бектер, манаптар, даткалар) ж.б.) турушкан. Патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнүн бири - урук-уруулук-тuугандык(ата, апа тарабы, куда-сөөктүк багыттары боюнча) “уруулук биримдик”, “тууганчылдык жакындык”, ”кандаш тугандык” ж.б.салтуу түшүнүктөрдүн үстөмдүк кылышы, анын мүнөздүү белгилери болгон. Аталган салттуу элементтер “ак сөөк” менен букаранын ортосундагы мамилелерге өз таасирин тийгизген. Бай катмарлар уруулук принциптерди сактоо менен букара катмарларын жалдап иштетүү, кулчулук, күчүн колдонуу сыяктуу мажбурлоо иштерди аткарткандыгына карабастан, салттуу нормаларды сактап келишкен. Катмарлар ортосундагы экономикалык, социалдык мамилелер адаттын негизинде жөнгө салынып келген.

Ак сөөк катмарлардын салттуу кыргыз коомунда пайда болуу процесси коомдук-экономикалык мамилелердин, патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартында эволюциялык мүнөзгө ээ болгон, узак тарыхый өнүгүүнү камтыган процесс катары кабыл алуу зарыл. Салттуу кыргыз коомунун түзүлүшүндө

каралып жаткан доордо ак сөөк катмарлардын катарына манаптар, бийлер, даткалар, байларды кошууга болот. Кокон хандыгынын доорунда түштүк кыргыздардын арасында датка, бектер жашап келсе, түндүк аймакта болсо манаптар ири социалдык топ катары жашашкан. Манаптардын түштүк кыргыздардын арасында болбогондугу, Кокон хандыгынын Бухара хандыгынан бөлүнүп чыгышы, эмираттын административтик башкаруу чөйрөсүнүн тийгизген таасири жана түндүк кыргыздардын хандыка карата баш ийүүчүлүк формасы, түштүкө караганда салыштырмалуу номиналдуу мүнөздө болгондугу менен түшүндүрүлөт. Кыргызстандын туштук аймагында манаптардын социалдык функциясын датка., бектер аткарып келишсе, сот бийлигин сотттор, казылар аткарышкан.

Каралып жаткан мезгилдеги “ак сөөк” катмарларынын арасындагы катмарлашуу, трансформациялык процесстеридин жүрүшү XIX к экинчи жарымындагы Россия империясынын административтик жаңы башкаруу системасынын киргизилиши менен тыгыз байланышкан тарыхый процесс катары кароо зарыл. Административдик башкаруу системасынын негизги принциптери, диссертациялык эмгектин 3.3. бөлүмүндө каралды.

4.1.1. Баатырлар

XIX к. тарта салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө саясий аренага чыгып, башкаруучулук функциясын аткара башташкан манаптардын социалдык тегине токтололу.Салттуу кыргыз коомунда баатыр түшүнүгү эл арасында кеңири тарап, өзүнүн тайманбастыгы, эр-жүрөктүүлүгү менен айырмаланган жоокер адамдар аталган. Узак тарыхый процессти камтыган аскердик–демократиялык түзүлүштөн патриархалдык – феодалдык түзүлүшкө өтүү мезгилинде баатырлар коомдо чоң ролду ойношкон. Баатыр түшүнүгүнүн жаралышын жоокерчилик заманда өз уругунун, уруусунун башында туруп, урууну бириктирип, аны душмандардан коргоп келген ар бир уруунун арасынан чыга келген жоокер топтор. Мындай топтордун жаралышы көчмөн

турмуштун жалпы тарыхый өнүгүүсүнө, зарылдыгына толук жооп берген. Алсак, кыргыз элинин оозеки чыгармаларында да баатырлар, алардын эрдиги боюнча көптөгөн эпизоддордо эскерилет.

Жоокерчилик мезгилде баатырлардын жаралышын табигый көрүнүш катары кароого болот. Эмиль Дюркгейм бардык эле коомдордо кайсы бир иш-аракеттер башкаларына караганда маанилүү болорун белгилейт. Айталы, бир коомдо билим жогору бааланса, экинчисинде байлык же бийлик, башка бир учурда болсо диний билим жогорку абал катары бааланат. Ошол баалуулуктарга жараша, ал коомдордо социалдык иерархиялар калыптанат.[205] Көчмөн жоокерчилик мезгилинде баатырлардын жаралышы табигый көрүнүш катары баалоого болот. Баатырлар аскердик башчы гана эмес, согуш мезгилинде мыкты чабандес, ат үстүндөгү согуштук искусствону мыкты өздөштүргөн, тайманбаган, акыйкатчы топтор болгон. Бул көчмөн коомунун табигый өнүгүү зарылдыгы, натыйжада баатырлар эл арасындагы кадыр-барктуу топторго айланышкан. Кадыр-барктуулук коомдук жагдайга жараша социалдык абалдын жогорку көрсөткүчү(критерийи) катары баалаган. М. Венюковдун пикиринде эң күчтүү манаптар баатырлардын арасынана чыккан. Манап-баатырлар барымта, жоокерлик заманында өз эли жөнүндө кам көрүп, аброй топтогон.[93, с.108] Белгилей кетсек, баатыр наамы мураскорлук болгон эмес, баатыр наамына өзүнүн жекече касиети, баатырдыгы аркылуу ээ болгон.

Коомдук-экономикалык мамилелердин өзгөрүшү менен алардын функциялары, манаптарга өтө баштаган. Алсак М. Ф. Гаврилов манаптардын арасындагы жиктешүү процессине анализ берип жатып, алардын ата-теги боюнча кызыктуу маалыматтарды келтирген. Автор белгилегендей бир нече манаптардын ата-теги баатырлардан келип чыккан. Мисалы, карабагыш уруусунан чыккан тогуз-торолук Чолук манаптын ата-теги: Ибраим баатыр – Курман – ходжа баатыр – Чолук баатыр жана манап – Халмамбет – Сапарбек"[96, с.207] болгон. Ошол эле саяк уруусунун манабы Керимбай Атакановдун алтынчы муундагы атасы белгилүү Качканак баатыр-Арсмат-Сейит-Нарбото-Рыскулбай-Атакан-Керимбай манап болгондугун"[96, с.206-

207] – белгилейт. Эл тарабынан баатыр атка конгон чыныгы баатырлар-физикалык жактан күчтүү, кайраттуу, сүрдүү, чымыр денелүү, келбеттүү, душманды коргоого тайманбай аттанган сапаттарга ээ болушкандыгын тарыхый булактарда сүрөттөлөт. Ошол эле учурда баатырлар ак көңүлдүү, дайыма таарынган адамдын талабын талашкан, акыйкат үчүн күрөшкөн сапатка ээ болушкан. Ошондон улам эл арасында "баатыр саадакка салынган ок" - деп да аташкан.

Революцияга чейинки доордогу тарыхый булактар тастыктап тургандай кыргыз коомунда жаңы гана сайсий аренага чыга башташкан манаптар, баштапкы мезгилде баатыр аталып келишкен. Маселен, сарбагыш Ормондун баласы Умотаалы орус булактарында баатыр аталып келген.[132] 1867-жылы Александр III таажы кийүү азамине катышуу үчүн Санк-Петербург шаарына барган солтонун манабы Байтик Каанаев да "Байтик-баатыр" [190] аталат.

Ал эми 1862-1869-жылдары Ысык-Көл, Токмок аймактарында жашаган бугу, сарбагыш, солто урууларынын арасында болуп, эл арасынан элдик эпостордон, кошоктордон үзүндү жыйнаган В. Радлов Кыргызстанда «баатыр» деген классикалык түшүнүк унутулду, салыштырмалуу аз мезгилден бери гана, деп белгилейт. Ал эми «Жантай өлгөндө» аттуу кошокто: «Хан Жантай уулу, Карабек баатыр баласы» деп кошокто «баатыр» түшүнүгү эскерилгендигин, автор текстте мисал келтирет. [165, с.590] Пишпек уездинин тарыхын жазган А. Талызин болсо Кокон хандыгынын доорунда жана орус бийлиги башкарган алгачкы жылдары манаптарга «баатыр» түшүнүгү кошулуп айтылып келгендигин эскерет. Маселен, сарбагыш уруусунун манабы Жантайга орус бийлиги тарабынан жөнөтүлгөн кайрылууда: «сарбагыш уруусунун улук манабы Жантай-баатырга» [182, с.37] - деп кайрылган. Ошол эле бугу уруусунан чыккан Сарыбек орустар келгенге чейин баатыр деп аталып, баатыр үй-бүлөсүнөн чыккандыгы булактарда көрсөтүлөт. Ал эми Кокон хандыгынын мезгилинде жашаган Эсенгул, Ниязбек, Качыке ж.б. белгилүү инсандар баатыр аталып келишкендиги белгилүү. Кыргыздардын коомдук саясий, чарбалык мамилелеринин өзгөрүүгө учурашы менен катар чыныгы "элдик баатыр"

түшүнүгү эволюциялык жол менен «баатыр-манап» социалдык түшүнүгүнө алмаша баштаган. Жоокерчилик заманда эл арасынан чыккан баатырлар өзүнүн жасаган эрдиги, тайманбастыгы, душмандан коргоодогу кайратуулугу, баатырдыгы боюнча эл арасында бир канча топторго бөлүнүшкөн. Б. Солтоноевдин пикири боюнча алар төмөнкү топтордон турушкан:

“Адам шери” - эч нерседен тайманбаган, айтканынан кайтпаган, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо жүрөк баатыр,

“Кара көк же көкжал” - жаралуу болуп калса да, качпастан жоолашып жүргөн баатыр,

“Илекор баатыр” - жоонун ыгына жараша урушуп, ыгы келген жерде жалгандан качымыш болуп, жоонун чарчап бириндеп калган чакта кайта качырып сайып кирген баатыр,

“Жеке баатыр” - жанына жолдош албастан, алыс-жакынга жеке өзү жүрүп, жоосун жоологон баатыр,

«Ээрчиме баатыр” жанындагы жолдоштору баатыр болсо, алар менен бирге жүрүп, өзү жоодон коркуп качайын десе да жолдошторунан уялып качпастан урушка кирген баатыр,

“Айласыз баатыр” элден эмнем кем деп анык баатырларды туурап жоого кирген баатыр. [178, б.106] Демек, баатыр түшүнүгү жоокерчилик заманда өзүнүн жекче эрдиги, тайманбас мүнөзү боюнча эл арасында айырмалаган жоокер топторго болунуп саналышкан.

Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен коомдук-саясий, социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү манапка байланган баатыр түшүнүгү жоюла баштаган. М. Гавриловдун пикиринде бул мезгил 100-150жыл аралыкты өзүнө камтыган. [96, с.208] В. Бартолддун маалыматына таянсак манап термини алгачкы ирет 1847-жылы Кененсары Касымов менен болгон чабышта эскерилет. [84, с.49] Белгилүү болгондой кыргыз-казак чабышында манаптар Жантай Карабеков, Ормон Ниязбековдор катышкан. Баатыр түшүнүгүнүн эволюциялык мүнөздөгү жоюлушу XVIII к. экинчи жарымы – XIX к. биринчи жарымындагы Жуңгар хандыгына каршы

күрөштөрдүн, кыргыз-казак чабыштарынын токтолушу, түндүк кыргыз урууларынын Россия империясына карай ориентир алышы баатырлардын коомдогу ролун төмөндөтүшүн тездеткен факторлордун бири катары кароого болот. Бул туурасында М. Гаврилов “баатырлардын мураскорлору катары манаптар чыгып, алгач “таза” баатырлар, өткөөл мезгилде баатыр-манаптар, ал эми XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта манаптар деп аталып, коомдук турмуштан баатыр терминин сүрүп чыгарышкан[96, с.208], деген пикири колдоого арзыйт. Колониалдык доордогу жаңы киргизилген жаңы башкаруу системасынын шартында, алардын функциясы гана эмес, баштапкы «элдик баатырдык» сапаты өзгөрүлүп, коомдогу алардын саясий гана эмес экономикалык статусу өзгөргөн. Карапайым элдин арасынан чыгып, өзүнүн баатырдык касиети менен эл башында туруп, бара-бара материалдык байлыкка ээ болушуп, ак сөөк катмарлардын тегин жарата баштаган. Карапайым баатырлардын функциялары социалдык мүнөздөн саясий мүнөзгө айлана баштап коомдогуу “ак сөөк” манаптар тегинин пайда болушун жараткан.

«Баатыр» түшүнүгү салттуу коомдун калдыгы болгондугуна карабастан, колониалдык доордо да сакталып кала берген. Бирок алардын баштапкы функциясы өзгөрүп, коомдогу манаптардын ролунун күчөшү менен баатырлар кыргыз коомундагы «ак сөөк» катмарлар: манап, бай, бий, датка, бек, соодагерлерге кызмат өтөгөн топко айланган. Алар негизинен «ак сөөк» катмарларга чабармандык, жан сакчы ж.б. жигиттик мүнөздөгү кызматтарды аткара башташкан. Демек, XIX к. экинчи жарымынан тарта салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр баатыр, баатыр-манаптарды, чыныгы административдик фунциясы аткара баштаган ак сөөк катмарлардын өкүлү манаптарды жараткан.

4.1.2. Манаптар

XIX к. экинчи жарымынан тарта саясий аренага чыга баштаган социалдык катмарлардын бири манаптар. Кыргызстандын тарыхнаамасында

манаптардын пайда болушу, коомдогу ролу, функциялары туурасында көптөгөн тарыхый булактар, изилдөөлөр жарык көргөн. Өзгөчө манаптардын пайда болушу туурасында революцияга чейинки доордогу эмгектерде, оозеки санжыра булактарында бир канча түрлүү пикирлер айтылып келүүдө. Алардын катарына. Ч. Валиханов, П. Семенов, Н. Северцов, Л. Костенко, М. Венюков, Н. И. Гродеков, О. Шкапский, А. Талызин [89, 93, 106, 63, 182 ж.б.] ж.б. эмгектерин кошууга болот. Ал эми советтик тарыхнаамада болсо, манапчылык маселесине карата С. Абрамзон, П. Кушнер, М. Гаврилов, А. Н. Бернштам, К. Усонбаев [66, 96, 137 ж.б.], эгемендүүлүк доорунда болсо, О. Осмонов, Ч. Жумагулов, А. Жуманалиев, Д. Сапаралиевдин ж.б. эмгектеринде сүрөттөлгөн. [109, 108, 107, 156, 186 ж.б.] Аталган эмгектердеги коз караштарды талдоо аркылуу, жана айрым жаны булактарга таянуу менен жеке тыянак жартуу аракетин жасоого болот.

Диссертациялык изилдөөнүн максатына жараша, XIX к. экинчи жарымынан саясий чоң күчкө айланган манаптардын социалдык абалындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, ич ара катмарлашуусуна анализ берүүгө аракет жасап көрөлү. Көптөгөн тарыхый булактардагы маалыматтар тастыктап тургандай жана А. Жуманалиевдин манаптар XIX кылымда Кыргызсандын түндүгүнүндөгү уруулар арасында социалдык-саясий институт катары калыптанган”[109] - деген пикири каралып жаткан мезгилдеги тарыхый процесстердин найтыйжалары. XIX к. экинчи жарымынан тарта көчмөн кыргыз коомунун саясий, социалдык-экономикалык турмушундагы жүрө баштаган өзгөрүүлөр манаптар катмарларына өз таасирин тийгизе баштаган. Россия империясы тарабынан 1867-жылы кабыл алган «Жободо» [49] «аскердик-элдик» башкаруу системасы киргизилип, «бөлүп жаруу» принциби колониалдык башкаруунун негизги принциптери катары калыптана баштаган. Манаптардын коомдогу ролун, алардын таасирин басаңдатуу аркеттери колониалдык бийликтин максаттарынын бири болгондугуна карабастан, манаптар жаны башкаруу системасын өздөрүнө «ылайыкташтырып» башкарууга өтүшкөн.

Жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасынын киргизилиши, манаптардын таасирин күчөтүп, шайлоо өнөктүгүндөгү коррупциялык, талапкерлердин ортосунда интригалык күрөштөр, алардын социалдык функциясында жаңы мазмун жарата баштаган. Алсак, И. Андреев минтип эскерген: «Кыргыздардын айтуусуна караганда шайлоо бул чоң майрам. Ар бир бай байлыгын чача баштайт, шайлоонун алдында күн алыс коюн же жылкысын сойгон. Элүү башчылар болсо ар бир кандидаттан каалаган нерсесин талап кыла баштайт, - деп белгилейт[71] . Ал эми Н. Г. Маллицкий болсо, шайлоо чыгымын мындайча сүрөттөгөн: «кандидат болуп чыккан адам, топ-топ кыргыздарга сый көрсөтүү керек болгон, ал үчүн накталай акча, ун, чай, кант, күрүч, май ж.б. базардан сатып алып таркаткан» [22], - деп эскерген. Шайлоо туурасында жазган «К. Н.» аттуу автор, болсо көп добушка ээ болуу үчүн, кандидаттар ар кандай жолдорго барышкан, добуштарды сатып алуу, коркутуу, өлтүрүү, ж.б. Шайлоонун жүрүшү көптөгөн чыгымдарды талап кылган, кандидаттар өздөрү гана жакырданбастан, башкаларды да, туугандарын да жакырданткан деп белгилеген. [18] Демек, манаптардын, байлардын негизги бийлике жетишүү жолу өзгөрүлүп, алардын коомдогу абалы, көп чыгымды талап кылган шайлоо манап катмарларынын байлыгын, кадыр-баркын сыноочу көрсөткүчкө айланган.

Ал эми экономикалык жактан алып караганда жер ээлигине, малга карата жүргөн мүлктүк теңсиздиктин терендеши, манаптардын ич ара жикке бөлүнүү процессин терендете баштаган. Демек, Россия империясынын жаңы административтик башкаруу системасыны киргизилип, башкаруу боюнча жаңы “Жоболордун” кабыл алынып “ак сөөк” катмарлар коомдун социалдык түзүлүшүндө жаңы абалга (статус) дуушар болушуп, алардын коомдогу абалы бийлиги, кирешеси, кадыр-баркы боюнча бааланышып, ич ара топко бөлүнүү процесси жүргөн. Манаптардын ич ара топко бөлүнүүсүнө талдоо жүргүзүп көрөлү.

Манаптар туурасындагы тарыхый булактардагы анализ жүргүзүү XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында социалдык-саясий институт катары

калыптанган манаптар төмөнкүдөй бир канча катмарлардан (топ) турушкандыгын аныктоого болот:

1) Чоң Манап (ага манап)- бир чоң уруулук конфедерациянын башында туруп, ага уруунун ичиндеги кичине манаптар баш ийип турушкан. Чоң манаптардын эл арасында абройу өтө жогору болуп, башка манаптар алардан көз каранды болушкан. Алсак, Шабдан, Өзбек, Ормон, Боронбай, Дыйканбай, Мырзабек сыяктуу чоң манаптар белгилүү. Орус тилиндеги тарыхый булактарда чоң манап – "старший манап " деген аталыш менен 1844-жылдын аягында, орус бийлик өкүлдөрүнүн кыргыздардын бугу уруусунун башчысы Боромбай Бекмурат уулуна жиберген катында эскерилет. Катта "Старшему манапу кара-киргизского рода бугу ..." – деп кездешет.

2). Чынжырлуу-манап – аталышы манапчылык атадан балага мураска өткөндөрдү аташкан. Көпчүлүк учурда бул чоң манаптар арасында жүргөн. Чынжырлуу деген сөз, араб сөзү [6] زهنجر - "занжирден" келип чыгат. Бул категориядагы манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан....".[96, с.213] Мисалы, сарбагыш уруусунун чоң манабы Ормон өлгөндөн кийин, анын ордун баласы Үмөтаалы ээлеген.[171, б.13] Демек, мураскарлук принцип сакталган. Бирок бардык манаптар эле, бийлигин кийинки мураскоруна калтыра алган эмес. М. Айтбаев туура белгилегендей бугу уруусунун чоң манабы Боромбай өлгөндөн кийин уруунун башына манап Тилекмат келген.[67, с.144-145] Себеби анын көзү өткөндөн кийин, татыктуу мураскору же жакын туугандары болгон эмес. Топто эл чогулуп, журт башына Тилекматтын талапкерлигин колдошкон. Бул жерден белгилей кетчү нерсе Тилекмат кээ бир маалыматтарга ылайык, бир чыгданга сатып алынган кулдун баласы болгон. Демек ага манап болуу үчүн тектүү үй-бүлөдөн чыгыш зарыл болгон эмес, негизинен уюштуруучулук сапатка, кадыр-баркка жана байлыкка ээ болуу негизги талаптардын бири болгон.

Ал эми бул пикирди ачыктоочу маалымат катары, бир катар окумуштуулар белгилегендей башкарып турган манаптын көзү өткөндөн кийин

[6] زهنجر- "занжир", араб. Чынжыр, цепь.

анын ордуна баласы келген, ал эми баласы ошол титулга, эл башкарууга татыктуу эмес болсо башка адамдарды шайлап алышкан. Эң негизги шарт манап титулуна, эл башкарууга татыктуу талапкер болушу керек эле.[106, с.6; 94, с.141]

3) Кичине- манап (майда манап)- чоң манаптын башкаруусу алдында анын тууган уруктарынан дайындалган. Негизинен алардын башкаруусу алдында 100 түтүнгө чейин эли болгон.[186, с.121]

4) Чала-манап, деп – кичине уруунун же уруктун башында тургандарды аташкан. Чала манаптар атайы дайындалган, ал титулун укумдан тукумка калтырууга укугу болгон эмес жана чоң манаптан түздөн түз көз каранды болушкан. Чоң манаптын жардамчысы катары кызмат аткарган, эл арасында кадыр- баркы төмөн болгон. Чала-манаптар: чала – алтай сөзү "چالا" дан келип чыккан. Чала манап чоң манаптын башкаруусу астында болуп, ал белгилүү бир административдик функцияны аткарган"[96, с.213-214]. Мисалы, саяк уруусунун чала манабы Чолук, ошол эле урууунун чоң манабы Мырзабек Дыйканбаевдин башкаруусунда болуп, Тогуз –Торонун элинен салык чогултуп, Жумгалга чоң манабына жөнөтүп турган.[96, с.206-215]

5) Чолок-манап (Чулак манап [109, с.54])- манаптар катмарынын эн томонку иерархиясында турушкандар. Алар манаптарга тиешелүү бардык сапаттарга ээ болбогондуктан (материалдык байлык, мураскорлук ж.б.) кемсинтуу форомасында - "чолок" манап аталышкан. Айрым тарыхый булактарда кездешкендей чолок-манап – "денесинин бир мүчөсүндө мүчүлүштүк болгон" (аксак, колу жок ж.б.) деген мааниде каралып, бул түргө кирген манаптардын сапаттары чыныгы манаптыкына төп келбегендигин туюндурат.[109, с.206-213] Белгилей кетсек, 1867-жылкы административдик реформадан кийин, чолок-манаптардын арасынан көпчүлүк учурда элүү башчыларды ("пятидесятники") тандашкан.[194, с.515]

6) Букара - манап- манаптын тууган уруктарынан чыккандар, коомдо башка кыргыздарга караганда жогору турган. Манап деген аты болсо да,

социалдык жактан өтө жарды карапайым болгондугунан улам "букара[7] - манап" деген атка ээ болушкан. Эл арасында манап атка конуп, бирок тийиштүү материалдык байлыка ээ болбой, теги манаптардын уругунан болушкандар. Урук-уруулук принциптер жогору сакталган кыргыздардын арасында мындай типтеги манаптардын сакталышы табигый көрүнүш болгон. Алардын социалдык абалы тууралуу кыргыз фольклорунда: "Манап-бир ат, бир камчы", "Манап болсоң бай болбойсуң" "Манаптарды көргөнмүн, малы түгүл ити жок" ж.б. сыяктуу макал-лакаптар сакталып калган.

Жогорудагы манаптардын ичиндеги бөлүнүү процесси тектик, материалдык байлык өлчөмү, бийлик-мансап даражасы, лидердик сапаты, боюнча айырмаланган. Аталган социалдык статусу, жеке касиети жогорудагы иерархиялык бөлүнүүнү жараткан.

Коомдогу манаптардын социалдык абалын, статусун аларга таандык болгон букара-түтүндөрү менен айырмалангандыгын байкоого болот. Айрым манаптардын карамагында 100 түтүн эли болсо, жогорку даражадагы манаптарга 500-10000 түтүн караган. Ал эми 1847-жылы Орус Империясына жөнөткөн катында сарбагыш уруусунун чоң манаптары болгон Жангарач, Жантай, Ормон өздөрүнүн башкаруусу алдында 40 миң түтүн элибиз бар деп белгилешкен.[94, с.141] Ал эми бугу уруусунун чоң манабы Боромбай карамагы алдында 10 миң түтүн эли болгондугун белгилеген. Ал эми Пишпек уездинин начьниги А. Талызиндин келтирген маалыматка таянсак, "Солто уруусунун чоң манабы Жангарачтын карамагында 600 түтүн, сарыбагыштардын чоң манабы Жантайда 700 түтүн, саяктын чоң манабы Дулатта 500 түтүн эл болгон. 100 түтүндөн аз эли бар манаптар кичине манап..."[182, с.26-27]. Демек, мапантардын иерархиялык түзүлүшүн жаралышы, алардын карамагындагы түтүн-букарлардын санына жараша бааланып келген.

[7] Букара- (араб.) "fakir, "fukara"- кедей, жарды маанисин түшүндүрөт. Кыргыз коомунун эң төмөнкү тепкичинде турган класс "Букаралар" деп аталган.

Ошол эле учурда XIX к.экинчи жарымы – XX к. башындагы жүргөн транцформациялык процесстердин натыйжасында, эл арасындагы манап титулуна ээ болгондордун санынын өскөндүгүн байкоого болот. Бул тууарасында А. Талызин алардын санын 1231 жеткендигин эскерет.[182, с.26-27] Колониалдык бийлик манаптардын ролу төмөндөтүү саясатын жүргүзгөндүгүнө карабастан, алар жаңы саясатка «ылайыкташуу» позициясын ээлей баштагандыгын байкоого болот.

Манаптардын социалдык абалынын өзгөчөлөнгөн белгилеринин бири, алар өздөрүн «ак сөөк» тукуму катары эсептешип, тектик сакралдуулугун коргоо аракетин куда-сөөктүк мамиледен көрсөтө алышкан. Белгилүү манаптар өз балдарын «тектүү үй-бүлөдөн» деген принципти колдонушуп өз тендүү манаптар менен гана куда болушкан. М. Гаврилов белгилегендей алар өздөрүнүн манаптык наамын «кызганыч менен коргошуп»[96, с.211], эки тараптын кызыкчылыгын эске алышып, социалдык абалына карап гана куда-сөөк болушкан. Теңдүү жерден куда-сөөк күтүү кыргыздардан келе жаткан «канды сактоо», «кан тазартуу» салтын сактоо болсо, экинчиден финансылык, саясий кызыкчылык башкы ролду ойногон. Алсак, Ормон кызын бугу урууусунун манабы Боромбайдын баласы Өмүрзакка турмушка берген.[55, с.206-207] Саяктын манабы Мырзабек Дыйканбаевдин баласы манап Түркмөндүн кызына үйлөнсө, саяк манабы Биялынын уулу солтонун манабы Байтектин кызына үйлөнгөн, сарбагыш урууусунун чоң манабы Шабдандын небереси саяк урууусунун манабы Көкүм бийдин кызына үйлөнгөн ж.б.[96, с.206-212] Демек, манаптын балдары өзү теңдүүлөргө үй-бүлө курушуп, арасына «букара» тобунан кошкон эмес. Ошол эле учурда букара тобунан чыккандарга баш кошуу кызыкчылыгы жарлаган учурлар да болбой койгон эмес. Мындай кырдаалда букара кызынын сулуулугу, чеберчилиги, өзгөчө өнөрү, башка жеке адамдык шыктуулук касиеттери ролу ойноп кеткен. Манаптардын ич ара куда-сөөктүк мамилесинин орчугундугун тарыхый, оозеки булактарда кеңири сүрөттөлөт.

Биринчиден, манаптар тукумунан кыз алып, кыз берүү каражатты көп талап кылгандыктан, букара катмарынын даремети буга жеткен эмес.[96, с.206-212] Экинчиден, манаптардын букара менен куда-сөөк болушу анын социалдык абалын төмөндөткөн. К. Усөнбаев: "эгерде манап тукумундагы кыз букаралык жигитке турмушка чыкса, алардын балдары чала манаптар, аталган, деп белгилейт".[186, с.121]

Салттуу кыргыз коомунда жүрүп жаткан өзгөрүүлөр манаптар институту бара бара коомдогу обочолонгон «жабык социалдык топко» айлана баштагандыгын көрүүгө болот. Букара катмарларын өз чөйрөсүнөн алыстатып, социалдык статусун сактоого өтүшкөн. Ошол эле учурда букара тобунан чыккандарга баш кошуу кызыкчылыгы жаралган учурлар да болбой койгон эмес. Жогоруда белгилегендей, мындай кырдаалда букара кызынын өзгөчө касиеттери маанилүү роль ойногон.

Салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүү процесстери, өзгөчө манаптардын арасында мүлктүк теңсиздикти жарата баштаган. Жергиликтүү башкаруу органдарына көзөмөл жүргүзүү, болуш-манаптардын башкы милдети элден салык чогултуу милдети жүктөлгөн. Манаптар элден чыгым, кара чыгым, журтчулук ж.б. салыктарды алып турушкан.[187, с.152] Маселен, тектүү манаптардын бири Казы Чокинов 30жыл бою болуштук башкаруучу кызматын ээлеп туруп, Эсенкулов болуштуктугун тургундарынын ар жылы күзүндө ар бир чарбадан өзү үчүн баш 10 койдон, 10 рубльден акча чогулткан.[81, с.63] Манаптардын букара катмарына карата болгон мамилесин сүрөттөгөн.

О. Шкапский:"манаптар дайыма букараларды тоноп турган, мындайча айтканда такай эле белгиллүү акча түрүндө, эгин түрүндө салык чогултуп турган.[193, с.43] Ошол эле учурда жер үлүшүн аныктоодо болуш-манаптардын роль чоң болгон. Аталган кырдаал, алар үчүн капитал топтоого ыңгайлуу шарт жараткан. Манаптардын арасында мал-мүлкү, жер үлүшү боюнча айырмачылыктар жарала баштаган. Тарыхый булактарда манаптардын малынын саны боюнча учкай гана маалыматтар кездешет. Алсак, Нарында жашаган Жаныбек аттуу манаптын 2000 кою, 600 үйүр жылкысы, 160 бодо

малы жана 30 төөсү болгон. Анын колунда 6 үй-бүлө мүчөлөрү койчу, жылкычы кызматын аткарышкан. Ал эми чоро уруусунун манабы Ботокаранын 1000 кою, 500 бээси, 130 бодо малы жана 30 төөсү болгон. Пржевальск уездиндеги майна уруусунун чон манабы Чекир Куловдун 8000 кою, 1000ден ашык аты, көп сандаган бодо малы жана 100 гө жакын жалданма кызматкерлерди кармашкан.

Манаптар жайыттарды ээлөөгө, салык чогултуу мезгилинде орто, кедей катмарлардан малын тартып алууга мүмкүнчүлүк жаралган. Б. Байбулатов Пржевальск уездинин Жети-Өгүз болуштугунда жашаган ири манаптардын бири Чекир Кулов Чоң Кызыл Суу дарыясынын жээгиндеги айдоо жерлерге, жайыттарга ээлик кылгандыгын белгилейт.[81, с.20] Орус тилиндеги тарыхый булактарда белгилүү манап Шабдандын мал-мүлкү туурасында көптөгөн фактылар кездешет. Манаптын европа тибинде салынган Чоң- Keминде жана Пишпекте 2 чоң үйү баалуу эмеректери, миндеген малга ээ болгондугу корсотулот.[187, с.152] Колониалдык бийлик менен тыгыз мамиледе болгон манап Ысык-Көлдө Балыкчыдан Тору Айгырга чейинки жерге ээлик кылгандыгы белгилүү.[81, с.20] Жайыттардын тескөөчүсү катары манаптар, өз жайытында жашаган букаралардын жашоосун толугу менен контролдоп турган. Манаптын уруксаты жок бир да түтүн эл көчүп конууга укугу жок болгон. Башка уруудан келген букаралар кандайдыр бир жайытка отурукташуу үчүн, ушул жайытка ээлик кылган манаптан уруксат алуусу зарыл болгон.

Жыйынтыктап айтканда, XIX к. тарта манапчылык социалдык-саясий институт катары пайда болуп кочмөн кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү жүрүп жаткан өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Аскердик – элдик башкаруу системасынын башында туруп, колониалдык реформа алардын ролун басандатууга карата жүргүзүлгөндүгүнө карабастан, тескерисинче жаны тарыхый шартта өздөрүнүн даражасын бекемдеп, материалдык байлык топтоого, ак сөөктүк тегин сактоого карай умтулушкан. Жаңы административдик башкаруу системасынын шартында манаптар тескерисинче монолиттүү күчкө айланган. “Туркестанские ведомости” газетасында манап

менен букара катмарынын ортосундагы мамилени сүрөттөп жатып, манаптардын ролу мындайча сүрөттөлөт: “Байкуш букара кайда барып арызданмак! Болуштук башкаруучу манап, бий-манап, айылдык старшина-манап, мирап-манап, кайсыл жака барбагын баарында манап”.[71] Шайлоо системасынын киргизилиши алардын социалдык абалын кайрадан күчөткөн. Аристократиялык катмардын өкүлдөрү шайлоо мезгилинде бири-бирин колдоо менен шайлоодон утуп чыгышкан. Букаранын арасынан болуштук башкаруучунун шайланган учуру болгон эмес. Анкени шайлоо акчаны талап кылган.

Демек, коомук-саясий, экономикалык турмуштагы жүрүп жаткан өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, манаптар жаңы тарыхый шартка “ыңгайлашуу” позицияны ээлөө менен өзүнүн социалдык статусун коргоо аракетин жүргүзүшкөн.

- Социалдык түзүлүштөгү сакралдуу катмар катары, өздөрүнүн тегинин тазалыгын сактап калуу аракетин жүргүзгөн.

- Коомдук-саясий,экономикалык турмуштагы өзгөрүүлөр, мүлктүк теңсиздиктин күчөшү, манаптардын бир канча ирерахиялык баскычтарга бөлүүүсүн жараткан.

4.1.3. Бийлер

Салттуу кыргыз коомдук түзүлүшүндөгү социалдык катмарлардын бири - бийлер. Көчмөн турмушта бий катмарынын пайда болушун аныктоо, хронологиялык белгилүү бир чекти атоо мүмкүн эмес. Тарыхый маалыматтарга таянсак бий түшүнүгү орто кылымдагы түрк доорунан тарта белгилүү боло баштаган. Түрк кагантарынын саясий бийликти уюштуруудагы кызматы катары «бег» (бек)- аймактык башкаруучу катары белгилүү. Махмуд Кашгари “бег” титулун арабча “амир” (“эмир”-“полководец”, «аскер башкаруучу”) катары которгон. Жалпы жортуулга чыккан мезгилде жогорку каган тарабынан

дайындаган аскер башчынын кол алдында болуп, бек өзүнө караштуу аскерди башкарган. Орто кылымдын аягында казахтарда жана кыргыздарда «бек» титулу «бий» түшүнүгүнө трансформацияланган[192, с.413]. Бир гана кыргыздарда эмес ошондой эле жакынкы жана ортонку Чыгыштын феодалдык төбөлдөрү бул титулду колдонуп келишкен[109, с.43]. Коомдогу аткарган функциясы эволюциялык мүнөздө өзгөрүлүп, XVIII-XIX кк.кыргыздардын башында тургандарды-бий деп атай башташкан. XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө "Бий" титулун колдонуп келишкен.[138, б.40] Бий катмарлары да ич ара бир канча топторго бөлүнүп келгендиги туурасында санжыра булактарында, жазма булактарда эскерилет. Тарыхый булактарга таянган А. Мокеев: "жыл сайын ар бир канат улук бийлердин арасынан чоң бийди тандашкан жана ал өзүнүн карамагындагы уруулардын иштерин алып барып, жетектеп турган"[152, с.125] деп жазат. Бирок автордун пикиринде чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери – улук бийлер болгондугун белгилейт.[152] Демек, бийлердин улук бий , чоң бийге бөлүнүшкөн, чоң бийлердин кызматы формалдуу гана болуп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу катары саналган. Бийлерге токтолгон Б. Солтоноев санжырага таянуу менен бий, кээ бир саныраларда чон бий деп аталып келгендигин белгилейт. Б. Солтоноев чоң бийлердин катарына: Тагай-бий, Көкүм-бий, Кудаян-хан, Кошой-бий жана Маматкулу-бийди киргизет. XVIII к. дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө "бий" титулун колдонуп келишкен.[128, с.45] Бул туурасында М. Т. Айтбаев: "ал мезгилде бий – ишенимге ээ болуп, уруунун, уруктун башында туруп, административдик, саясий, чарбалык жана сот функциясынын милдетин аткарышкан"[67, с.147] – деп жазат. Ар бир уруунун, уруктун өзүнүн бийи болуп, ар кандай ички жана тышкы маселелерди бийлер аркылуу чечип келишкен. Көчмөн кыргыздардагы бийлердин ролуна токтолгон А. Леонтьев: "бий бул бир уруунун башчысы – ал бир канча туугандык уруудан турган өз айылын башкарат.... . Бий наамы укумдан тукумга берилет"[142] – деп жазат.

Бирок, бий наамы укумдан тукумга өтүүчү салттуу көрүнүш катары кароого да болбойт. Эл арасында ата-салтын жакшы билген, сөзмөр, өзүнүн жүрүш-турушу менен үлгү болгон букара социалдык катмарынын өкүлдөрү да бий наамына ээ болушкан.

XVIII кылымдын экинчи жарымына-XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкен. XVIII к. кыргыздар туурасында маалымат калтырган И. Андреев Тянь-Шандагы кыргыздарда “эч кандай хан жана султан жок (сөз Чыңгызхандын тукумдары – ыйык жана касиеттүү деп саналгандар-“алтын уруктун” өкүлдөрү жөнүндө болсо керек). Жалгыз “князы” же “бийи” бар” - дейт.[171, с.8] Кыргыздарды - “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон(болуштуктан) турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарбагыш уруусунун башында - Атаке бий, саяктарды - Гадай (Адый)[186, с.129] бий, кушчуларды - Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду–Кашыбек бий, моңолдорду - Бирназар бий, желдеңдерди- Шапак бий, бостондорду- Ташыбек бий, кытайларды –Муса бий жана саруударды- Сейит бий жетектеп келген деп, эскерет И. Андреев.[167, с.96] Ал эми, 1820-1821-жылдары Кыргызстан аркылуу Кытайга саякат жасаган Е. Тимковский кыргыздарга токтолуп: “алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30 га чейин улустарды[194, с.891] жетектешет. Улустун адамдары алардын кулу катары саналышат. Бул элдин жалпы аталышы “кергиз”, алар бир нече уруулук бирикмелерден туруп аларды бийлери жетектешет. Бийлердин бийлиги тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ жана алар бири бирине көз каранды эмес.[186, с.131] Демек, аталган көрүнүш салттуу кыргыз коомундагы бийлердин ролун көрсөткөн маалыматтар. Бирок, коомдук-саясий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бий наамы татыктуу адамдарга ыйгарылып, чин катары сакталып келген учурлар да жок эмес. XIX к биринчи жарымында деле кыргыз коомун бийлер тарабынан башкарылып келгендигин орус булактарынан байкоого болот. 1825-жылы түндүк Кыргызстандын аймагына келген орус дарыгери Зибберштейн:

“....арык урууусунда 300 түтүн, бийи Олжобай,...желдең уруусунда 2000 түтүн, бийи Жапалак,...кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектер башкарат[167, с.96-97]-деп эскерет .

XIX к.экинчи жарымынан тарта салттуу кыргыз коомунда жүрө баштаган трансформациялык процесстер бий катмарын, анын ички функциясын өзгөртүүгө дуушар кылган. Салттуу кыргыз коомунда административтик функцияны аткарып келген бий катмары 1867-жылы 11-июлда кабыл алган Жобонун[49] негизинде алардын функциялары өзгөрүүгө дуушар болуп, сот бийлиги административдик башкаруудан бөлүнгөн. 1867-жылы кабыл алынган Жобонун “соттун түзүлүшү” деген бөлүгүндө сот түзүлүшүнүн жаңы нормалары, принциптери каралып, сот түзүлүшүн реформалоонун жаңы этабы башталган. Алсак, 1867-жылдагы Жободо үч сот органы: аскердик сот империянын жалпы мыйзамдарына негизделген сот жана элдик сот иштей баштаган.[3] «Аскердик-элдик» башкаруу системасынын жергиликтуу башкаруу органы катары 1867-жылы Жобонун кабыл алынышы менен салтуу бийлердин сот функциясы сакталып, казы соту жана бий соту калтырылып, “элдик сот” деп атала баштаган. Жободо белгиленгендей бийлер 3 жылга шайланган. Бийлерди тандоого өзгөчө көңүл бурулуп, бий болууга 25 жаштан жогору курактагы эл арасында ишенимге, урмат-сыйга ээ, соттолбогон адам укуктуу болгон.[3] Шайланган бий уезддик начальник тарабынан бекитилип, колодон жасалган белги “мөөр” алышкан.[3] Бий кызматынан кеткен же болбосо каза болгон учурда мөөр жана коло белгиси уезддик начальникке кайтарылган.

Шайлоо айрым учурда формалдуу мүнөзгө айланган, анткени эл тарабынан шайланып, тандалган болуш жэ бийди кызмат орунга бектитүү, уездик начальниктин колунда болгон. Демек, жергиликтүү башкаруу органдарынын башчылары колониалдык бийликтен көз каранды болушкан. Реформанын натыйжасында Н. И. Гродеков белгилегендей, 1867-жылы

соттордун төмөнкү түрлөрү киргизилген: а).бийлердин жекече соту б).болуштук в) бийлердин чукул съезди[106] Архивдик булактардын биринде көрсөтүлгөндөй, Жобонун 130-135-беренелеринде жергиликтүү калктын (көчмөн жана отурукташкан) жана крайдын аймагында жашап империяга баш ийген башка элдер Жободо көрсөтүлгөн жалпы мыйзамдардын негизинде соттолушат деп көрсөтүлгөн.[3] Ар бир болуштук үчүн 4 – 8 чейин бий шайланган.[195, с.38] Жаны киргизилген административтик башкаруунун түпкү максаты манаптардын, бийлердин бийлигин алсыратуу, "бөлүп жарып башкаруу" принцибине таянуу жалпы эле патриахалдык-уруулук түзүлүштү жоюу болгон. "Элдик сот" тутумун түзүү менен катар эле орус сот органынын киргизилиши, жергиликтүү калкты колониалдык башкаруу органдарына кайрылууга мажбурлоо, акырындык жол менен "элдик сот" тутумун жоюуну көздөгөн.

Демек, каралып жаткан мезгилдеги колониалдык башкаруу салттуу коомдогу бийдин башкаруу милдеттерин өзгөртүп, анын адатка негизделген укуктарын бара-бара жоюуга багытталган Жобонун жаңы тартиптерин кабыл алышкан.Жергиликтүү элдин салтын "акырындык", "абайлоо" принцибинде жүргүзүүнү көздөгөн бийлик, колониалдык доордо элдик сот системасын жоюдан чочулаган. Белгилей кетсек бий соту, Совет мезгилинин 20-жылдардын аягында гана жоюлган.

4.1.4. Казылар

Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө анализ берип жатып дин өкүлдөрү, алардын арасындагы социалдык топторго токтолуп кетүү зарыл. Россия империясынын Туркестан крайындагы дин саясатынын негизги принциптеринин бири – бул динге аралашпоо болгон.

Ошол эле учурда азыркы Кыргызстандын түштүк аймагын камтыган Фергана өрөөнүндө көчмөн-отрукташкан жана отурукташкан-дыйканчылык

менен кесип кылышкан бир канча калктын өкүлдөрү жашагандыктан, отурукташкан-дыйканчылык менен кесип кылышкан этностордун таасири астында ислам дининин таасири жогору болгондугун белгилеп кетмекчибиз. Түштүк аймактагы ислам дининин таасири Кокон хандыгынын мезгилинде эле калыптанып, түндүк аймакка салыштырмалуу дин өкүлдөрүнун бир канча катмарлары жаралгандыгы белгилүү. Албетте, Фергана өрөөнүндөгү диний кырдаал, өз алдынча дин өкүлдөрүнүн топторунун пайда болушу Жети-Суу областына, башка аймактарга өз таасирин тийгизбей койгон эмес.

Маселен, Кокон хандыгынын тарыхын чагылдырган тарыхый булактарда, илимий эмгектерде хандыктын тарыхында диний «элитанын» өкүм сүргөндүгүн белгилешкен. Т. Бейсембиев XIX к. Кокон хандыгынын тарыхында дин өкүлдөрүнүн ролу жогору болгондугун белгилеп келип, аларды: шайх ал-ислам, ходжа-йи калан ж.б. диний наамдагы разряддарга бөлүп караган. Ал эми Бабаджанов болсо өзүнүн изилдөөсүндө хандыкта “диний элита” өкүм сүргөндүгун белгилеп, “«хандыкта дин элитасы өз алдынча кландарга жана уруулук топторго бөлүнүшкөндүгүн…» баса көрсөткөн. Албетте, аталган дин катмарлары Кокон хандыгында жашап, өзгөчө Фергана өрөөнүндө алардын ролу кеңири болгондугун белгилей кетмекчибиз.

Фергана өрөөнүндөгү диний өзгөчөлүктөрдөн улам, Россия империясынын доорунда да динийй катмарлар сакталып көчмөн жана отурукташкан калктын арасында, алардын таасири жогору болуп, дин өкүлдөрү, казылар сыяктуу сот функциясын аткара башташкан. Белгилей кетсек, тоолуу аймактарында жашаган кыргыздардын арасында бий сот функциясын аткарып келген болсо, отурукташкан түздүктүү аймакта болсо. Сот функциясын казылар аткарышкан. Архивдик материалдарда көрсөтүлгөндөй, казы кызматын аткаруу үчүн ислам динин туткан, жаман иштерге аралашпаган, эркин, ден соолугу чың, бойго жеткен жергиликтүү адам казы боло алган. Казыга ишеним арткан ар бир доогер өзү каалаган казыга кайрылууга укуктуу болгон. Казылардын негизги милдеттеринин бири: өзүнүн өкүлдөрү муфтийлер, катчылары аркылуу базарлардагы соода-сатык өлчөмдөрүнүн,

тараза жана башка эсеп жүргүзүүлөргө байкоо жүргүзүү, даттанууларды кабыл алуу, жарандык жана кылмыш иштерин териштирүү, чечим чыгаруу, мүлк боюнча бардык өлчөмдөгү келишимдерди, соода-сатык бааларын аныктоо, үйлөнүү, ажырашуу шарттарын аныктоо, өлгөн адамдын мүлкүн анын мураскорлору арасында бөлүштүрүү, бала асыроо, жетим-жесирлерди коргоо болгон". Казы мусулман сотунун өкүлү, хан же бек тарабынан дайындалып (кээ бир учурларда молдолордун жана аксакалдардын чечими менен шайланган) шариятка жараша сот жараянын жүргүзүшкөн. Статусу боюнча казы имамдан жогору туруп, шаардын же кыштактын диний башчысы болуп саналган. Казы сотунун эл арасында жүргүзгөн адилеттүүлүгү, туура чечим кабыл алышына байланыштуу эл каалаган казысына даттанууга, кайрылууга укуктуу болушкан. Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтары боюнча түзүлгөн өзгөчө комитеттин отчетунда билдиргендей: "Сот участкасы болгон эмес, доогер ишеним көрсөткөн казыга даттанууга укуктуу болгон" деп белгиленет. А. Хорошхиндин билдирүүсүнө таянсак, казылардын үч түрү болгон: *казы-калян* – жогорку сот, *казы-раис* – динди коргогон сот, *казы-аскер* – аскер соту. Бардык казылар жана муфтийлер казы-калянга баш ийишкен. Казы-калян да башка соттор сыяктуу эле бек тарабынан дайындалган. Анын карамагында бардык диний, соттук, нотариалдык иштер, ошондой эле окутуучу жайлар болгон. Өтө орчундуу соттук иштерде, юридикалык татаалдашуу мезгилинде бардык казылар жана муфтийлер орток чечим чыгаруу үчүн бир арага келишкен. Сот ишин жүргүзүү шариятка негизделген .

Кокон хандыгынын мезгилинде калыптанган казылардын бийлиги Россия империясынын доорунда деле өкүм сүрүп келгендигин байкоого болот. Туркестан крайына сапарга келген каптитан Давлетшиндин күндөлүгүнөн Ош уездинде жашаган кыргыздардын арасындагы сот иштерин жүргүзүү туурасында кызыктуу материалдарды жазып калтырган. Анын маалыматы боюнча Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын көпчүлүгү өздөрүнүн ата-бабаларынын салттуу сотун таштап, шариятка өтө баштагандыгын билдирет. Ал: "Оштон Куршабдын ортосундагы аралыкта Кашкар болуштугунун соту

кыргыз Таджь-Маметь-Багадарь Чапиевди жолуктурдум. Сот бул кызматында 11 жыл болуптур. Мурун болуш болуп эмгектенген. Чапмиев Кокондо билим алыптыр, ал эч кандай кыргыздын салтына таянбай эле шарият боюнча сот иштерин жүргүзөт экен, анын алдында 3 муфтий, 1 аглям кызмат кылат. Алардын 2 кыргыз, экөөсү сарт" – деп жазат. Автор андан ары: "Куршаб болуштугунда жашаган көчмөн кыргыздардын сот иштеринен кабар берген Таджь-Мамедь-Дорду Мамедов – өзү кыргыз. Ош, Андижан медреселеринен билим алган, анын алдында 1 муфтий жана 1 аглям бар, бири кыргыз, бири сарт. Чечимди муфтий тарабынан көбүнчө казынын өзү жазат"- деп эскерип кеткен. Давлетшиндин күндөлүгүндөгү кийинки маалыматтарда болсо, бул аймактагы кыргыздар мурун бийлер тарабынан сот иштери жүргүзүлчү, кээде адаттын же шарияттын салты боюнча аралаш жүргүзүлчү, муфтилердин жардамысыз; ал эми бир канча жыл мурун эл казыны шайлашып, сот өндүрүшү шариятка негизделип жүргүзүлө баштады" -деп эскерет. Давлетшин бул мезгилди : "Адаттан шариятка карай өткөөл мезгил" катары баалаган.

Бирок сот функциясын аткарган казылар Фергана өрөөнүндө жашаган көчмөн кыргыздардын арасында толук үстөмдүк кыла алган эмес. Казылар сот иштерине Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш аймактарынын түздүк жерлеринде үстөмдүк кыла баштаган. Ал эми тоолуу аймактарына жайылтууга, Кыргызстандын башка аймактарында бийлер институтун жоюуга күчү жеткен эмес. Бийлер Кокон хандыгына номиналдуу гана баш ийип турушкан". Демек, казы кызматына исламдын укуктарын мыкты өздөштүргөн, эң негизгиси мусулмандык дух менен суугарылган, эл арасында кадыр-баркы бар адам дайындалган. Албетте, ислам динини ишенимдерине суугарылган фанат адамдар орус бийлигине жаккан эмес. Казылар бийлигинин эл арасындагы үгүт-насыят иштеринен бийлик дайыма чочулап турган. Казылар бийлигин чектөө максатында, 1867-жылдагы Жобонун 219-беренесинде "Эл арасында ишенимге ээ болгон, соттолбогон, издөөгө алынбаган, 25 жаштан жогорку ар бир адам казы болууга укуктуу" деп көрсөтүлөт. Беренеде көрсөтүлгөндөй казы болуудагы мусулман болуу талабы алынып салынган. Демек, Фергана

өрөөнүндө жашаган кыргыздарда Кокон хандыгынын мезгилинде бийлер менен катар казылардын сот бийлиги өкүм сүрүп, көчмөн жана отурукташкан калктардын салттуу жазалоо нормалары өз ара синтездеше баштагандыгын байкоого болот.

Ал эми Россия империясына каратылгандан кийинки орус тилиндеги тарыхый булактарда дин окулдору туурасында тийиштүү материалдар жарыяланбагандыктан, алардын арасындагы катмарлашуу процессин чагылдыруу кыйынчылыкты жаратат.

4.5.Байлар

Салтуу кыргыз коомундагы бай катмарлардын жаралышы узака созулган тарыхый процессти өзүнө камтып, коомдогу жеке менчиктин, мүлктүк теңсиздиктин пайда болушу менен катар, катмарлардын арасында өз ара жикке бөлүнүү жаралып, малдуу катмарлардын арасынан байлар бөлүнүп чыккан.

Окумуштуу П. А. Фалев өзүнүн эмгегинде азыркы Борбордук Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхын сүрөттөп жатып, кыргыздардын социалдык түзүлүшү алардын “Манас”, “Эр Төштүк” сыяктуу элдик эпосторунда Бокмурун, Көкөтөй, Эр кошой сыяктуу баатырларына байланышкан элдик жомоктордон байкоого болорун белгилеген. Кыргыздардын элдик эпосторуна мүнөздүү болгон көрүнүш- эпостордогу окуялар турмуштан алынган.[189, с.18] П. А. Фалев белгилегендей көчмөн кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү таптар туурасындагы маалыматты бай Элеман байдын (Илеман-бай) оозеки айтуусунан билүүгө болот. Элеман -байдын 8 баласы жана анын малын багып жүргөн Сарбан аттуу кулу болгон. Элеман-байдын балдары ич ара урушуп, атасынан болунуп кетишет. Сарбан-кул байга баш ийбестен малынын кобун болуп айдап качууга үлгүргөн. Элеман бай тез арада эле кедейге айланып, калган малын багып ,кулдун ишин жасап калган. Демек, аталган Элемен -байдын маалыматынын кыргыз коому бай, кедей,кулдарга бөлүнөрүн байкоого

болот.[189, с.18] Демек, элдик оозеки чыгармалардан салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү бай, кедей, кул топторунанан тургандыгын тастыктап турат.

Кочмон кыргыз коомунда мал менчиги анын саны байлыктын негизги көрсөткүчү катары эсептелинип, өз алдынча жайытка, короо-жайга, өзүнө караштуу түтүнгө ээ болушкан оокаттуу адамдардын тобу салттуу коомдун бай катмарларын түзө баштаган. Кыргызстан Россия империясына картылганга чейин бай катмарынын коомдогу абалынын негизги көрсөткүчү- мал башынын саны эсептелинип келген. М.Айтбаевдин пикири боюнча XIXк акыркы чейрегинде бай катары чоң жана орто малчылык, жер иштеткен, малды алып-саткан, сүткор топтор атала баштаган.[67] Ал эми XXк. башында болсо, эл арасында бай топторго 80-100 чейин кою, бир канча баш жылкысы, эчкиси болгон адамдарды атай баштаган. Бирок, эл арасында байларды теги, мураскорлугу, алардын берешендиги, букара катмарына карата жасаган мамилеси ж.б. сапаттары боюнча айырмалай баштап, алар эл арасында бир канча топко бөлүнүп карала баштаган.

Ал эми XIXк.-экинчи жарымы XX к. башында салттуу кыргыз коомунда орун ала баштаган социалдык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, өзгөчө жер үлүшүн бөлүштүрүүдөгү, жер иштетуучулуктөгү теңсиздиктен улам эбегейсиз байлык топтоого жетишкен бай топтор, өз ара жикке бөлүнүүгө учурай баштаган.

Оозеки булактардагы маалыматтарга, М. Ф. Гаврилов тарабынан эл арасында чогултулган маалыматтарга таянсак бай тийиштүү төрт тулук малга ээ бөлүп 2-3 топко бөлүнүшүп, ар бири 3-4 боз үй тигишип көчүп жүрүшкөн. Боз үй ага караштуу үй кызматкерлери, байдын башка жакындары турушкан. Байлар тарабынан тигилген боз үйдун саны анын байлыгын, социалдык даражасынын күбөлөндүргөн, мындай көрүнүш башка ак сөөк катмарларга дагы тиешелүү көрүнүш болгон.

Колониалдык доордогу жер маселесинин жаралышы байлардын социалдык жикке бөлүнүүсүндө жер, жайыт, короо-жай менчигине карата мүлктүк теңсиздикти жарата баштаган.

Эл арасында бай катрмарларынын арасында жүргөн өзгөрүү процесстери, алардын жеке менчигинин (мал, жер үлүшү, жайыты, короо-жайы) көлөмү, саны, коомдогу жеке сапаты, мүнөздүү белгилери боюнча айырмалап, ич ара топко бөлүнүүсү(социалдык жиктелүүсү) пайда болгон.

Байлар бир канча төмөнкүдөй топторго бөлүнүшкөн:1) кордолуу-бай-ата-теги бай, “кор”сөзүнүн этимологиясы түрк тилинде“ – “кормак”, “корымак”- коруу, тосуу, кайтаруу, коргоо, буюмду жэ жерди сактоо, аны корука айландыруу, башкалар үчүн кол жеткис кылуу” түшүнүгүн билдирет.[87, с.77]

Демек кордолуу-байдын теги бай болуп, анын байлыгы муундан-муунга мурас болуп өткөн. Ата-бабасынан калган малы көп болгондуктан кээде кордолуу байларды- “уюткулуу бай”, берешендигинен улам “март бай” атка да конушкан. Кордолуу-байлар эл арасында кадыр-барктуу келишкен, элге жакын болушуп, өзгөчө аш-тойлордой, өзүнүн берешендиги, айкөлдүгүн көрсөтүп элге жардам көрсөткөн. Кордолуу-бай өлгөндө аны кадырлашып, атын түбөлүкө калтыруу максатында күмбөз салдырышкан учурлар да болгон. Мураскор байлардан манаптар, бийлер чыгышып башкаруу функциясын аткара баштаган.[68, с.217] Кордолуу байлар же уюткулуу байлардын ата-теги боюнча көптөгөн кылымдар боюу алардын байлыгы муундан-муунга мураска өтүп, сакталып келишкен. Маселен, Шабдан баатырдын ата-теги Жантай, Атаке бийден тарта(балким андан да мурун) алардын байлыгы мурас болуп келе жаткандыгы белгилүү.[67, с.163]

2) Байлардын экинчи түрү “ордолуу-бай”. Ордо” түшүнүгү - хандын турган жери, хандын боз үйү, түшүнүгүн билдирет. Ордолуу бай-бул ири жеке менчик ээси, өз алдынча турган ордосу, жайы, болгон. Мураскор бай менен ордолуу байдын айырмасы, ордолуу байдын теги боюнча мураскор болбошу мүмкүн, бирок ири соодагер, тийиштүү менчик ээси болушу мүмкүн. Ордолуу

байлар уруктун, уруунун арасындагы чарбалык, саясий мүнөздөгү маселелерди чечишип коомдук турмушта негизги ролду ойноп келишкен. Кыргызстандын аймагында өзүнө караштуу турак-жайы (ордосу, салдырган чеби, шаарчасы) болгон байларды атоого болот. Маселен, Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги Шырдакбектин чеби, Ат-Башы аймагындагы Кошой-Коргон шаарчасын атоого болот.

3). Сасык бай- бул атка ал, эл арасында өзүнүн ач көздүгү, коркоктугу менен айырмаланган байларды аташкан. Эл арасында -кокуй бай-деген атка да конгон. Атайлап малын союп жебейт, өлгөн гана малынын этин жешет.“Бу малым жоголду, арыктап кетти, ыландап калды”[177, с.184] деп кокуйлап, нааразы болуп жүрүп күн өткөрүп, эл арасында “кокуй бай”, “сасык бай” деген ылакапка калышкан..

4) Сараң бай (колтукчу бай)- жакын соок-тамырына эчтеме бербей, сарандыгынан улам жогорудагы атка конгон. Б. Солтоноевдин пикиринде “башка бирөөгө кайрылбайт, өз малын аяп, көп минбейт”,“малына туз бербеген коңшусунун, же башка бирөөнүн бир улагы келсе да, кубалап жиберет, ушул себептен улам “сараң бай”, “колтукчу бай”[178, с.184] деген атка конгон.

5.) *Жеке мерез бай*. Жылдын төрт мезгилинде жалгыз көчүп, жалгыз жайлайт, элден бөлүнүп тиричилигин өткөрөт. Ошондон улам эл арасында: “Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлайтпайт. Жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондурбайт”[178, с.184] деген ылакап кеп жеке мерез байларга мүнөздүү болуп, аларды кээде “макоо бай”, “ жеке мерез бай” деп да аташкан.

4.) бай-соодагер, бай-суткор. Аталган байлардын тобу колониалдык доордогу акча-товар мамилелеринин пайда болушу менен катар алып-сатарлык, соодагерлик кесипти аркалашып, материалдык байлык топтошуп, бай-соодагер атка конушкан.

Бай катмарларынын ич ара топторго бөлүнүшүнүн негизги белгиси - алардын өзүнө таандык болгон мүлкү(малы, турак-жайы, жайыты) гана башкы көрсөткүч болбостон, алардын эл арасындагы ээлеген кадыр-баркы маанилүү

ролду ойногон. Байлыгынын абалы, жеке инсандык мүнөзүнө байланыштуу тийиштүү катмардык атка конушкан.

Демек, колониалдык доордогу Россия империясыны тарабынан жүргүзүлгөн административтик реформалардын натыйжасында салттуу кыргыз коомунун жогорку катмарын түзүшкөн “ак сөөк” катмарлар тийиштүү кызматтык орунду ээлешип(айылдык старчын, болуш, бий) коомдо башка катмарлардан ээлеген даражасы менен айырмаланган. Алар кызматтык укуктарын пайдалануу аркылуу ар кандай методдор менен материалдык байлык топтоо аркеттерин жүргүзүп, трансформациялануута ыңгайлуу шарт жаралган. Алардын өндүрүш каражаттарын өзүнө ыйгарып алуу мүмкүнчүлүктөрү да, артыкчылык мүнөзгө ээ болгон.

Демек, салттуу кыргыз коомунун стратификациялык түзүлүшүн өзгөчөлүктөрү, кармарлашуунун негизги белгиси катары “ак сөөк” катмарларынын башкаруучулук функциясына, киреше булагына, өндүрүш ресурстарына карата болгон мамилеси башкы көрсөткүч болгон. Ошол эле учурда коомдогу абалын аныктай турган белгилердин бири- алардын кадыр-баркы.

4.2. Букаралардын катмарлашуусу

Салттуу кыргыз коомундагы калктын негизги бөлүгү букаралардан турган. Калктын негизги бөлүгүн түзүшкөн эл жалпысынан шартуу түрдө букара аталып, алар өздөрүнүн малга, жерге карата болгон ээликтери, башка мүлктөрү боюнча айырмаланышып өз ара топторго бөлүнүшкөн. Социалдык топтордун ортосундагы экономикалык айырмачылыктын негизги өзөгүн малга, жерге карата болгон мүлктүк теңсиздик жараткан. Т. Айтбаевдин пикири боюнча кыргыз коомунун массалык бөлүгү дыйкан деп атап, алар дыйкан-малчы, дыйкан-эгинчи деп аталышып,биринчилери малчылар, экинчилери эгинчилер деп аталышкан[67, с.176]. Көчмөн шартта бардык эле малчылар же үлүшүнө ээ болушуп, дыйканчылык аракеттерин жазашкан эмес. Бирок, ХХк.

башында колониалдык доордогу саясий, социалдык-экономикалык тармактагы трансформациялык процесстердин жүрүшүнө байланыштуу малчы-дыйкан, дыйкан-малчы түшүнүгү пайда болушу табигый көрүнүш катары кароого болот. Ошондуктан XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө мүнөздөмө берип жатып калктын негизги массасын түзгөндөрдү шарттуу мааниде букара, букаралар деп атоого болот. В. В. Бартольд, бул термин араптын фукара деген сөзүнөн *(факир* (фукир) – кедей, жарды деген сөздүн көптүк түрү), түркчө – пукара деп айтылып, Тянь – Шандын түштүгүнөн тартып Индиге чейинки тоолук урууларда жана элдерде социалдык жана этникалык төмөнкү катмарларды басмырттап атоодо колдонулуп келгендигин көрсөтөт.[83, с.240] Б. Солтоноев болсо, кыргыз коомунда «букара деп манаптын өз тукумунан башка урукту атаган»[178, б.181] - деп жазат.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында Кыргызстан Россия империясына каратылгандан кийин патриахалдык-феодалдык мамилелер бузула баштап, акча-товар, соода-сатык мамилелери жаралып, катмарлашуу процессинин күчөшү менен катар букара материалдык байлыкты өндүргөн, бирок саясий-экономикалык жактан “ак сөөк” (бай-манаптар) катмарларга көз каранды топту түзүшкөн көпчүлүк эл, социалдык катмарга айланган. XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшө анализ жасап жатып карапайым калкты букара деп атоо менен алардын аткарган кызматы (малчылык, дыйканчылык) колдонулган күч эмгеги боюнча айырмалап- букара-малчы, букара-дыйкан (эгинчи) же болбосо кедей-дыйкан, деп атоо, да туура. Мал чарбычылык жана дыйканчылык менен кесип кылышкандарды кыргыздар-эгинчилер деп аташса, орус бийлиги аларды жарым көчмөндөр деп аташкан.[67, с.178] Чындыгында аталган топтогулар чарбанын эки түрүн бирдей алып жүрүүгө шарты болгон.

Кедей-дыйкандар (букара-малчы, букара-дыйкандар) өздөрүнүн колундагы мүлкүнө жараша - малсыз, орто, аз малсыз болуп бөлүнүшкөн. Букара-дыйкандар-эгинчи, жатакчы, чайрикер болуп бөлүнүшкөн. Т.

Айтбаевдин изилдөөсү боюнча Ысык-Көл, Тянь-Шань жана Чүй аймактарында 100 ашык баш койлуу, 30-50 жылкысы, 10баштан ашык ири мүйүздүү малы, 2-3 төөсү, туштук тарапта болсо 50-60 баш койю, 8-10 баш жылкысы, 5-6 баш ири мүйүздүү малы болгондор орто дыйкандар деп эсептешкен.[67, с.176] Орто чарбалуулар өз алдынча чарба иштерин жүргүзүшкөн. Алар байларга жалданып иштеген эмес, тескерисинче чарба иштерине өз ара сүйлөшүү жолу аркылуу адамдарды жалдап иштетишкен. Ал эми кедей чарбалар болсо, өз чарбасында 2-10 кою, 1-2 жылкысы, 2-3 ири мүйүздүү малы, анча көп эмес эчкиси болушкан. Алардын айрымдары дыйканчылык да кылышкан.[67, с.176] Өзүнүн малынан айрылган же бирин –серин малы болгон, бай – манаптардан толук көз каранды болуп, алар менен бирге көчүп – конуп жүргөндөр «коңшу – колоңчулар» деп аталган. Алар үй – бүлөсү менен бай – манаптардын чарбасын тейлеп, «малын багып, саанын саап, отун – суусун алып берип каралашып»[178, с.185] жан сакташкан. Бай-манаптардын колунда алардын аткарган кызматтары ар кыл болгон: мал багуу, короо кайтаруу, көчкөн мезгилде кызмат аткаруу, чабармандык кылуу, аялдары болсо саан саап, үй кызматын аткарып, тамак жасап ж.б. кызматтарды аткарышкан. Аткарган кызматы үчүн кошулар убактылуу саан уй жана бир канча баш саан кой алышкан. Кээде март байлар коншуга кийим – кече, бир канча баш кой беришкен.[187, с.166]

Жатакчылыр. Бай – манап менен бирге көчүп – конуп жүрүүгө мүмкүнчүлүгү жок, кыштоодо калгандарды «*жатакчылар*» деп коюшкан. Алар өз мойнуна кыргыз феодалдарынын аштык, чөп кызматын алган. Ошондуктан, «*аштыкчы*» деп да, ал эми түштүктө «*эгинчи*» [77] деп аташкан. Бай-манаптын аштык, чөп кызматы мойнунда болгондор аштыкчы аталган[177, б.185]. Ал эми эл оозунда болсо: "Куу дуйнө жыйып, мал күтүп, не мураска жетейин? андан көрө мен эми аштыкчы болуп кетейин"-деген лакап сөз калган. Жатакчылар көчүүгө малы жок, суу жээктеринде, тоо алдындагы түздүктөрдө жатып эгин айдашкан. Тарыхый булактардын биринде, Жети-Суу уездиндеги жатакчылар туурасында: бардык уездерде малы жок болгондуктан көчүүгө мүмкүн болбогон, материалдык жактан жарды келишкен кыргыздар бар. Андай

кыргыздар *жатактар* деп аталып, шаарларга жакын турушат, айрымдары өздөрүнүн болуштуктарына жакын жашап, эгин айдашат - *эгинчилер* деп да аташат"[27, с.37]. Демек, жатакчы-эгинчилер жатып иштеп,жер иштетип,эгин айдашкан катмарлар. Жатакчылар колониалдык доордогу социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон букар топтору. Була туурасында Талаа генрал-губернаторунун ички иштер министрине жазган рапортунда мындай дейт: "Жерге карата болгон монополиялык ээликтин кучошу, экономикалык начар дыйкандардын кыскарышына, алардын жакырданышына алып келген. Ошондуктан малсыз калган дыйкандар көчө албастан "жатака" айланышкан. Жатакчылар биринчи кезекте малы аз, малсыз жер иштеткен дыйкан топтору, убактылуу көчүп жүрүүдөн баш тарткандар. Көпчүлүк мезгилде алар, алыскы жайлоолорго кетпестен, жакын арадагы түздүктүү, сууну бойлой орун алышкан, анткени аз саналуу малы менен көчүү пайдасыз болгон. М. Айтбаев белгилегендей жатакчылар биригишип эмгектенгендер: бирөөсү күрөк, бирөөсү тырмooч, соко ж.б. эмгек шаймандарын бириктиришип, жерди чогуу иштетишкен.[68, с.235] Бирок бардык учурда эле жатакчылар көчпөй коюуга мүмкүн болгон эмес. Географиялык шартка жараша кыргыздар ичке-сай, тар капчыгайларында, Кара-кол, Суусамыр, Жумгал, Нарын сыяктуу сууларынын жээгинде жайгашкан кыштоолордо жайдын күнү мал менен калуу мүмкүн эмес болгон. Себеби жай айларында бул кыштоолордо ар түрдүү чымын, чиркей, ылаанын [8] саны өтө көп болгондуктан, малдын мындай жагдайларда калышы, өлүмгө алып келген. Ошондуктан, жатакчылар акыркы эчкисин жоготуп албоо үчүн жайлоого чыгууга аргасыз болушкан. Ушуга байланыштуу кыргыз фольклорунда мындай макал сакталып калган: "жатакчыны тер кысса, жүгүн жөө ташыйт". Бул айтылган гипотезаны толугу менен тастыктайт: 1) "жатакчыны тер кысса"-демек жай айлары тууралуу сөз болуп турат. 2) "жүгүн жөө ташыйт"- малы, мине турган аты жок болсо да, башка жайлоого көчүп жаткандар менен бирге жайлоого жер которгон. Бирок жатакчылар жайлоо үчүн бийик тоолуу жайыттарга чыгышкан эмес, алар

[8] Ылаа-аттарды жүдөткөн чымындын аты. Юдахин. К.

көпчүлүк учурда 2000-2500 метр бийиктикте жайгашкан, “бөксө” деп аталган жаздык жайыттарда жайгашышкан.

Малынын санынын аздыгы, кээ бир үй-бүлөлөрдүн чарбалык алсыздыгы жатакчылардын биригүүсүнө стимул болгон. Жатакчыла 10-20 түтүн болуп жайлоолого көчүшөт. Жатакчылардын жайлоого көчүү үчүн түзүлгөн топтор туугандык, уруулук катнаштан улам биригишкен эмес. Бириктирүүчү негизги фактор болуп бирдей социалдык абал, топ ичиндеги социалдык, экономикалык теңдик эсептелинет. М. Ф. Гаврилов мындай топторду Чоңгурча, Кара-Дөбөдө, Жумгал, Суусамырдан жолуктурган.[97, с.196] Бара-бара жатакчылар отурукташууга өтө баштаган дыйкандардын тобуна айланып, алар байларга көз каранды болушпастан, өз алдынча иштешип, эркин болушкан.

Бирок жатакчылардын өз алдынча жерди иштетип, дыйканчылык кылууга тийиштүү айыл чарба техникалары жетишсиз болгон. Мындай учурда алар биригүү жолуна өтүшүп, бири жер айдоого атын, өгүзүн берсе, экинчиси орогун, сокосун ортого коюшуп биргелешип иштоо формасына өтө баштаган. Пишпек, Пржевальск уездериндеги чарбалык турмушту чагылдырган П. П. Румянцевдин материалдарына таянсак 1912-1913-жж Пишпек уездинин тургундарынын жарымынан көпчүлүгү кой, эчки кармашкан эмес, калктын 8,41% жылкысы, 22,78% ири мүйүздүү малы, 74,05% төөсү болсо, 2,58% эч кандай малы болгон эмес, деп жазат.[51, с.275; 300-301] XX к. башында эки уезде жатакчылардын санынын өсүшү менен мал кармашкан калктын салыштырмалуу саны кыскаргандыгын көрүүгө болот. Маселен, Пишпек уезди боюнча 31886 чарбадан малдын бардык түрү болгону 8276 чарбада гана болгон, калган 23590 чарбанын малы болгон эмес. Пржевальск уезди боюнча 28034 чарбанын ичинен 15552 чарбасында гана малдын бардык түрү болгон.[51, с.275; 300-301] Демек жатакчылар мал-кели жок көчүп жүрүүгө чамасы жетпегендиктен, эгин айдап тиричилик кылууга багыт алышып, жатакчы катмарга айлангандар. Кыргыз жатакчыларын Т. Кененсариев байыркы гректердин илотторунун, же болбосо орус крепостноюнун абалына тендеш болгондугун белгилейт.[125, б.470]

Демек, XX к. башындагы социалдык жиктешүүнүн натыйжасында малчы-дыйкандан чыккан жатакчылар отурукташып, дыйканчылык гана жүргүзө баштабастан, болочок шаар калкынын өзөгүн калыптандыра баштаган. Каралып жаткан мезгилдеги жатакчылардын пайда болушу коомдук-экономикалык мамилелердин өзгөрүп жаткандыгын билдирген. Жатакчылар бай-манаптардан эркин, көчүп-конуудан алыс болушуп, өз алдынча эркин иштөөгө өтүшкөн. Тарыхый статистикалык маалыматтарга таянсак, Пишпек уездиндеги 31886 чарбанын 8276 толук малы болгон, калган 23610 чарбанын тигил жэ бул малынын түрү болгон эмес. Пржевальск уезди боюнча 28034 чарбанын 15552 малдын бардык түрү болгон.[31, с.596] Демек, келтирилген фактылар тастыктап тургандыктан, социалдык жактан болгон өз ара катмарлашуунун натыйжасында, букара тобунун айрым катмарлары кедейленип, жер иштетүүчүлүккө өтүүгө арагысыз болушкан.

Дыйкандардын жиктешүүсүнө айрым учурда жутчулук да таасирин тийгизген.[67, с.184] Кундун суугу, кардын калың жаашы, нөшөрлөгөн жамгыр, селдин журуш,чагылгандын түшүүшү ж.б. жаратылыштын кырсыктары жутчулукту жараткан. Албетте жутчулуктун кесепети кедейлерге эле таандык көрүнүш эмес. Жутчулукту бай, кедейлерди малсыздандырган жаратылыш кырсыгы. Жутчулуктун жаралышына кыргыздардын мал багуу салтынын да тийгизген таасири чоң болгон. Алсаке, 1913-ж “Переселенческое управление” тарабынан Чу, Талас аймактарында жашаган кыргыздардын чарбалык турмушун чагылдырган “Материалы...” аттуу жыйнакта: “ кышка карата малга тоюттун даярдалбашы кыргыздардын көчмөн турмушундагы көнүмүш адаттардын бири болгон. Кыш жылуу болгон учурда мал тоо этектеринде оттошуп, кыштан аман чыгышкан. Ал эми кар көп жаап, ызгардуу суук тушуп, же болбосо ызгардуу шамал, катуу сыйгалак болгондо мал массалык турдө өлүмгө учураган. 10000 баш малы бар байлар бир канча күндүн ичинде эле кедейге айланып калышкан”[27, с.47] -деп жазат. Кышка малга тоют даярдоо, корголоочу сарайларды куруу орустар келгенден кийинки пайда болгон ыкма. Албетте жутчулук жылына эле кайталана берген эмес. Ошол эле “Материалы...”

аттуу тарыхый булакта “каардуу жут 35-38жыл мурун болгон, ошого карабастан кыргыздар кышкысын малга тоют даярдоого көңүл бурбай келүүдө” - деп жазылат.[27, с.47] Мындай кырдаалда кыргыздардын салтуу турмушундагы урук-уруулук, тууганды к, куда-сөөктүк өз ара жардамдашуу принциптери чоң роль ойногондугун белгилеп кетүү абзел.

Жатакчылардан тышкары батрак, малай, чайрикер, мандикерлерди XX к башында пайда болгон катмарларга кошууга болот. Өзгөчө Кыргызстандын түштүгүндө *чайрикерлер* менен *мардикерлер* деп аталган жаңы катмарлар көбөйө баштаган. Чайрикерлер өзүнүн менчик жери жок болгондуктан бирөөнүн жеринде анын шаймандары менен эгин эгип, карап багып өстүрүп, оруп жыйнаган.

Б. Солтоноев коомдогу эң төмөнкү катмарлардын катарына байкуш, томаяктарды атап кеткен. Б. Солтоноев «малы түгүл ити да жок, *томаяк, ороочу* кедейлерди», «аты жок болсо бир сыйыры» болгон «бай – манап менен байланышта болуп жүрбөстөн», өз бетинче оокат кылган «*кежир кедей*» же «*кербез кедей*» деп көрсөтөт.[178, б.184] Алардын дээрлик көпчүлүгүнүн турарга турагы жок, үй-бүлө курбаган, майып, жетим калган топтор түзгөн. Алар көпчүлүк учурда бай тууган издешип, жыл боюу байдын малын карап, койчулук-чабандык кылышкан. “Материалда”: “ Чабан катары кедейдин эң байкушун колунда эч нерсеси жок, уйу жок адамдар тартылган”. Мындай кырдаалда чабан үй-бүлөсү менен байдан көз каранды болуп, кулга айланган.[27, с.47] Чу, Талас аймактарында жашаган кыргыздардын турмушун чагылдырган булактарга таянсак: “Чабандык кесипке ден-соолугун чын адамдар гана тартылган. Чарбасында бир канча миндеген баш малы бар байлар, өз чарбасында бир канча чабанды кармоого туура келеген. Бир чабанга 100 ашпаган баш ири мал, же болбочо 300 майда жандык кароого берилген. Чон чабан 40-60 чейин рубл акча алган. Мындан сырткары бай үй-бүлөсүн багуу учун өз ара келишип натуралдык да жардам көрсөткөн, көпчүлүк учурда чабандар байдын марттыгынан да көз каранды болгон.[27, с.47] Тарыхый булактарда Чуй, Талас аймагындагы кыргыздардын арасында малды жайлоого

кайтарууга берүү, өнүккөндүгү баяндалат. Малдуу байлар жайкысын кедейлерге майда жандыктарды багып келүү үчүн убактылуу берген. Кедей жайы менен карап сүтүн, жунун колдонгон, жана күзүндө тууган малдын жарымын алган.Бирок, кедей өлгөн мал үчүн байга жооп берген эмес”.[27, с.53] Байлардын мындай мал каратуу ыкмасы башка аймактарда колдонулуп келгендигин белгилеп кетүү керек. Көчүү процессинде, кыргыздар эч качан жеке көчкөн эмес, дайыма уруулук принципке таянышып өз уурусу анын башчысы менен бирге көчкөн. Көпчүлүк учурда байдын чарбасы менен кошо кочкон. Кедейлер байлар менен бирге көчүшүп, анын көзөмөлүндө гана болбостон, байдан материалдык жардам алган. Жардамынын ордуна бекер кызмат аткарышкан: малын баккан, арыгын тазалаган, үй турмушуна жардам берген, суу ташыган, чабарман ж.б. кызмат аткарган.

Социалдык катмарлардын башка түрлөрү *жалчы, малай* деп аталышкан. Алар өздөрүнүн үй-бүлөсүн чарбасынын эсебинен багып жүрүгө чамасы жеткен, ошо эле учурда кошумча иштөөгө муктаж болушкан. Алар көбүнчө чабан, жылкычы, же болбосо эгин мезгилинде эгин талаасында жалданып иштешкен, бир жылдык мөөнөт менен. Көпчүлүк учурда жалчы, малчылар байлардын үй-бүлөсүн тейлешкен. Бир жылдык кызматы үчүн бир жылкы жэ бир уй, жэ бир канча баш кой алышкан. К. Усонбаевдин пикиринде байлар көпчүлүк мезгилде батрактардын кызматын колдонушкан. Маселен, 1913-ж Пишпек уездинде13886 чарбанын 10336, Пржевальск уездинде болсо - 26034 чарбанын 4492 батрактардын кызматын пайдаланышкан.[187, с.168] Малай, жалчылардын эмгеги, аткарган кызматтары өтө оор болгон. Мал чарбачылык жана дыйканчылык менен кесип кылышкандар элде эгинчилер деп атшкан, ал эми орус бийлиги мындай категориядагыларды- жарым көчмөндөр деп атап коюшкан.

1913-ж “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас ороонун алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы....” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү

абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча кызыктуу материалдарды алууга болот. Маселен “Материалда...” Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын 42 чарбасы изилденип, алардын арасында акчалай эмес, натуралдык түрдө арендага иштөө байкалгандыгын көрсөтөт. “Материалда...”: “байлар кедейлерди арык тазалоодо жалдап иштетет. Ошол эле учурда кедей сугат иштерин жүргүзүп, өзү иштетүү үчүн ага жер участогун берилет. Кедей байдын, өзүнүн да жерин чогуу иштетет. Бай тарабынан үрөн себүү үчүн урук, соко, кетмен, кедейдин тамагы үчүн саан уй берилет. Иш жүзүндө бай кедейге 1 пуд(1 пуд-16, 38 кг болгон) арпа жэ буудай жэ болбосо 2 саан уй жэ 10 баш эчки берген. Ал эми буудайдын түшүмү жана саманы малалагандан сон экиге тең бөлүнгүн”[187, с.34] - деп көрсөтүлөт. Ал эми кээ бир учурда жер үлүшү байга гана таандык болгондо, кедей түшүмдүн 1/3 бөлүгүн алган(мулк байдыкы болгон учурда гана). Демек, бул материалдан дыйканчылык тармагындагы жалданып иштөө нормасы, бай менен кедейдин ортосундагы эмгек келишиминин шарттарын аныктоого болот.

Чайрикерлер. Каралып жаткан мезгилдеги социалдык түзүлүштөгү жүрүп жаткан өзгөрүүлөр букара катмарынын жаңы чайрикер тобунун пайда болушуна алып келген. Чайрикелер бул- арендатор, жерсиз дыйкан, жеке менчик, мамлекеттик, вакуфтук жерлерди арендага алып иштеткендер.[68, с.238] Көпчүлүк мезгилде чайрикерлер жер үлүшү менен кошо эмгек шаймандарын арендага алып иштеткен. К. Пален белгилегендей чайрикерлер чарба ээсинен кыймылдуу жана кыймылсыз эмгек шаймандарын, урук, кийим, ж.б. каражаттарды алуу менен чарба башчысы чайрикердин бардык ишине катышып, чайрикер түшүмдүн 1/7 бөлүгүн алат, ошону менен ал дыйканчылык ишти эмес, малга көзөмөл гана жүргүзөт.”[41, с.230] Мардикерден айырмаланып чайрикердин эмгек аксын төлөө шарттуу түрдө болгон. Айрым учурда жер үлүшүн арендага берген бай ар кандай майда шылтоолор менен төлөөдөн да баш тарткан. Демек, аз малдуу, бирок жери жок болгон дыйкандар дагы чайрикерлер тобуна кирген.

Мардикерлер. Букара катмарынын бул тобу. Эмгек каржатынан ажырап. Убактылуу өзүнүн күчүн бай-манаптарга, кулактарга, өзбек жана дунган соодагерлерине сатып иштегендер.[68, с.238-237] Мандикерлер жумушка жалданып чакырылып, чарба башчысы менен келишим түзүлүп, келишимдин шарты боюнча эмгектенет. Көпчүлүк учурда мандикерлер курулуш тармагында эмгектенген. Мандикер өзүнүн тамак-ашын, эмгек шаймандарын өзү камсыз кылат. Шартташкан иши бүткөн соң, эмгек акысын колуна алган. Мандикердин эмгек акысы акчалай же натуралдык түрдө төлөнгөн. Демек мандикер букара катмарындагы малсыз, жерсиз, күнүмдүк жашоосу үчүн өз күчүн сатып күн көргөн топтор. Жыйналган түшүмдүн бир бөлүгү анын үлүшүнө тийген. Убактылуу жана күнүмдүк жалчы жүргөндөрдү, айрыкча жыйын – терин учурундагы сезондук иштерде жалданып иштегендерди мардикерлер дешкен.[115199, б.85] Булар жумушчу табынын алгачкы өкүлдөрү болгон. Мандикерлер чайрикерлерден айырмаланып, аткараган кызматы учун акысын акчалай алышкан, чайрикерлер болсо натуралдык түрдө алышкан.

Жалчы. Жалчы, малайлардын социалдык абалы тууралуу орус булактарында маалыматтар дээрлик жокко эсе. Бир гана П. И. Шрейдердин жол запискаларында жалчылар тууралуу маалымат кездешет: “...жалчынын үй бүлөсү кышка жакын эч кандай каражаты жок, үйүндө наны да жок болуп калышат....”[167, с.105] Бул маалымат жалчыларды абалы өтө начар болгондугу тууралуу кабар берет. Мындай мезгилдерде букаранын өкүлдөрү манаптар, байларга кайрылышкан. Өз ара жардамдашуунун бир түрү болуп-“саан” эсептелинген. Жуттан малы өлгөн жардыга бай, манап колдонуу үчүн уй берген. Жарды уйдун сүтүн алып үй-бүлөсүн баккан, ал эми манапка же байга уй үчүн чарбасында иштеп берген.[81, с.10; 161, с.251] Манаптардан менен жардылардын мамилелеринин дагы бир түрү “Күч”[194, с.473-474] деп аталган. Бай же манап жардыга мезгилдик колдонуу үчүн (жер айдатуу, эгин жыйноо) ишке жарамдуу мал берген. Ал малдын акысына көз каранды кылуучу шарттарда жарды манапка иштеп бериши керек болгон. [81, с.10]

Букара-жардынын ортосунда өз ара жардамдашуу түрлөрү да, көп болгон. Алардын бири – ашар. Ашар - өз эрки менен бир кыштоодо жашагандардын берген жардамы. Көпчүлүк учурда ашар үй курууда колдонулган. Үй куруп жаткан адамга бир же бир нече күнгө анын жакын туугандары, уруулаштары жардамга келишип, үй ээси аларга майда жандык союп (кой, эчки) тамак ашын гана берген. Ашар азыркы күнгө чейин кыргыз коомунда колдонулуп келет.

Жардылар арасында жардамдашуунун дагы бир түрү – *алгоо* деп аталат. Алгоо - жерди айдатууга мал менен жардам берүү болуп саналат. Бир өгүзү бар жарды, башка бир өгүзү бар жардыга малын берип, жерди айдоого жадам берет. Алгоо эки тарапка тең пайда алып келген, малдын арендасы үчүн каражат берилген эмес, малдын иштетүүсү үчүн компенсация ушундай эле жол менен берилген. [97, с.10] Букаранын ортосундагы өз ара жардамдашуунун түрлөрү букаранын жашоосун жеңилдеткен жана уруулук ынтымакты чыңдаган.

Батрактар. Материалдардагы маалыматтарга таянсак, Чуй. Талас өрөөнүндө жашаган кыргыздардын 5,0% батрактык кылышкан. Батрактар кылууга өзүнүн чарбасы болбогон, калктын эң кедей катмары барган. Батрактар байлар тарабынан бир жылга жалданып, 30-40рубль акы төлөнгөн. Шарт боюнча батрактар байлардын үй-бүлөсү менен бирге жашап, кийим-кечеси да алардын мойнунда болгон. Батрактар байдын үйүндө чогуу тамактанат. Батрак кылуунун белгилүү бир тармагы болгон эмес, байдын үйүндө кандай жумуш болсо баарын атакара берген.[27, с.70] Калктын жакырданган бөлүгү байларга батрак болуп иштөөгө мажбур болушкан. Маселен, изилденген чарбалардын (Пишпек уездин боюнча) 824 чарбасы, өздөрүнүн малы жоктугунан алардын 585 чарбасы батрак болуп иштешкен, 96 ири байлар чарбалардын 396 жалданма жумушчулары болгон, жэ болбосо орточо ар бир чарбага 4 адам туура келген.[153, с.19] Букаранын социалдык абалы туурасында тарыхый булактарда көптөгөн маалыматтар чагылдырылган. Алсак, «Туркестанские ведомости» газетасында Алибий аттуу автор манаптын ролунун күчөгөндүгүнө мындайча мүнөздөмө берет: «букара дайыма мапаптын алдында жагынууга туура келген, эгин себүүгө айдоо жер, шалбаа алуу учун жалынып, суранган»[71] деп жазат.

Батрактар өз айлында жалданып иштөөгө жумуш табышпагандыктан - орус кулактарына, казак-орус төбөлдөрүнө жалданып иштөөгө отушуп, Кыргызстандын аймагында жаңыдан гана түптөнүп келе жаткан чакан майда (фабрика-завод тибиндеги ишканаларга) барып эмгектенишкен. Батрактар келечектеги жумушчу табынын жаралышына өбөлгө түзгөндүгүнө карабастан, Кыргызстандын аймагында капиталистик мамилелердин толук кандуу өнүкпөй калышы, жумушчу катмарынан калаптанышына шарт түзүлгөн эмес.

Малайлар, байкуштар, кулдар. Аталган социалдык катмарлар Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин эле жашап келишкен. Тийиштүү аткарган кызматы, болгон эмес. Бай катмарлардын үйүндө бирге жашап, бардык чарбалык, үй-бүлөлүк ишти аткара беришкен. Кулдар туурасында маалымат берген тарыхый булактар жокко эсе. Колониалдык доордо айрым ири манаптар гана өзүнө кул кармашкан. Салтуу кыргыз коомунда кулчулук классикалык мүнөздө өнүккөн эмес, анын мүнөзү патриахалдык -феодалдык мүнөздө болгон.

Малайлар негизин малчы, жылкычы, койчу кызматын аткарып, байдын кол алдында жыл боюу эмгектенген топ. Кулдардан көп айырмаланган эмес, кулдарды сатылса, малайлар сатылган эмес.[68, с.239] Эмгеги үчүн эч кандай акы алган эмес, кийим кече, тамак-ашын менен камсыз болгон. Айрым учурларда малайлар аткарган кызматы үчүн акы төлөнүп, тийиштүү мал берилген. Маселен, 8 жыл бою манап Мырзабек Дыйканбаевдин малайы болуп жүргөн Умар Манжиев жылына айлык акы катары 10 кой алган. Алган 10 койунун ичинен алтоосун кайра М. Дыйканбаевге түтүнү “чыгымы”катары төлөп берген. Калган 4 койу үй-бүлөөсүнүн тамак-ашы үчүн калган.[97, с.196]

Байкуштар. Алар салттуу кыргыздардын бир катмарын түзгөн эң жакыр адамдар болгон. Алардын арасында көбүнчө үй-жайсыз болгондор кирген. Байкуштар негизинен жетим балдардан, кандайдыр табигый кырсыктан, кыйроодон кийин жетим калгандар, майып төрөлгөн, ооруулу, карар урук туугандары жок, топтор. Аталган социалдык топтор колониалдык доорго чейин эле пайда болушкан , бирок, калктын калын катмарын түзө алышкан эмес.

Айрым тарыхый булактарда маалым болгондой XIXк аягында Кыргызстандын аймагында пайда болгон жаны катмарлардын катарына *“атка минерлерди”* кошууга болот. Алар жигит катары манаптарга, бийлерге, байларга кызмат кылышып, орус чиновниктерине котормочу болуп жүрүшкөн, бийлик тарабынан берилген ар кандай тапшырмаларды аткарышкан.[125, б.467]

Кулдар. Салттуу кыргыз коомунун түзүлүшүндөгү эң төмөнкү катмарларды кулдар ээлеген. Бирок, кулдар туурасында жетиштүү тарыхый булактар сейрек кездешет. Ири манаптар, байлар, бийлер кол алдында кул кармашып, алар көчмөндүүлүктүн шартында ар кандай мүнөздөгү чарбалык иштерди аткарып келишкен. Кыргыздарда классикалык кулчулук эмес, кулчулук патрихалдык мүнөздө болгон. Ири ак сөөк өкүлдөрү кул кармоодо туугандык-уруулук принципке таянуу аркылуу кулдарды кармашкан.Кулдардын эмгеги негизги чечүүчү мүнөзгө ээ болгон эмес. Кулдардын негизги аткарган эмгектери малчылык, түнкүсүн короо кайтаруу, чабармандык, барымталык ж.б. мүнөздөгү иштер болгон. Кыргыздардын турмушу менен жакындан тааныш болгон Г. Загряжский кулдардын милдеттери, укуктары туурасында мындайча эскерген: “кул- бул буюм. Кулдун бар болгон мүлкү анын кожоюнуна таандык. Үй-бүлөлүк турмушта кулдун эч кандай укугу жок. Кул кулга үйлөнууүгө, турмушка чыгууга өзүнүн кожоюнусуз укугу жок. Кожоюндун эрки боюнча гана кул эркиндике чыга алган. Кулдар кожоюндун талабы боюнча ага акча төлөп, мал берип, же болбосо башка мүлкүн берип өз эркиндигин сатып алган.[16, с.154] Ал эми жарды катмарлардын арасынан кулга айлангандар болгон. Бул туурасында Б. Солтоноев кедей-жалчы чыгым төлөй албастан нечен жылга чейин болуштун отунун алып, суусун куюп, эгин- чөбүн жыйып берип турган. Малай болуп байга, манапка катын баласы менен кун, кул болуп кеткен, деп эскерет.[178, б.77] Манаптар эл арасынан зекет, үшүр жыйнап турушкан, алардын чыгымдарын төлөй албаган катмарлар, малынан айрылып, үй-бүлөсүнөн ажырашкан учурлар да кездешкен. Көпчүлүк учурларда мапаптар элден чогулган салык-чыгымдардын эсебинен ондоо, куруу иштерин жүргүзүшкөн.

Маселен 1907-жылы салынган Шабдандын мечити 15мин сомго, баасы 5 миң койго жеткен.[178, б.77]

Ал эми кул жана кун темасына кайрылган Б.Солоноев кул-кунду 8 түргө бөлүп караган: 1. Ата-бабасынан бери кул болуп келгендер, аларды “боору такыр кул” деп аташкан. 2.”Үйдө туума”, “тоңдуу кул”- бай-манаптын кызматында жүрүүп, тууган кундун баласын аташкан. 3. “Тошко жатар” кул- эрсиз ойноштон тууган кундун баласы. 4 “Жумшатылып келген” кул. Кыз бергенде артынан жумшатылып келген кул. 5 Калынга келген кул. 6 “Жоодон (олжо)тушкон кул. 7. “Түпсүз кул”-эл журтун билбеген, дарексиз кулдар. Эл арасында мындай кулдарды: “Башы мукул, аягы тукул, сайдан саны жок, кумдан изи жок, жетесиз кул” деген ылакап жаралган. 8. “Кесип кулак кул”- сатып алган кул. Кул-куң уктап калса кол менен ойготкондон намыстанып, буту менен тээп ойготкон.[178, б.186] Б. Солтоноевдин кулдар туурасындагы пикирин, узака созулган тарыхый узак процесстердин натыйжасында, социалдык жагдайдан улам, эл арасында пайда болгон топ катары кабыл алуу зарыл.

Демек, XIXк.экинчи жарымы- XXк.башында салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча элдин калың массасын түзүшкөн букара катмары ич ара бир канча иерархиялык топтордон турушкан. Оторчулук доордо, өзгүчө XXк. башында социалдык жиктешүү процессинин жүрүшү менен жаны тарыхый шарттка жараша жаны социалдык топтор жаралган. Кыргыздардын социалдык жиктешүү процессинин жүрүшү оторчулук доордогу чарбалык, ак-товар, соода мамилелеринин өнүгүшүнө байланыштуу болгон. Арийне социалдык катмарлардын жалпы калктын санына карата салыштырмалуу сандык, пайыздык ж.б. статистикалык катыштыгын аныктоо кыйынчылыкты жаратуучу маселенин бири экендигин белгилеп кетүү зарыл. Букаралардын катмарлашуусунун негизги көрсөткүчтөрү катары, алардын өндүрүшкө карата мамилеси, аткарган кесиптик кызматы.

Жыйынтык :

- XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында колониалдык бийлик тарабынан жүргүзүлө баштаган жаңы башкаруу системасы кыргыздардын салтуу коомдук-саясий түзүлүшүн өзгөртүүгө учураткан. Түркестан крайын башкаруу бонча кабыл алынган бир катар “Жоболор” ак сөөк катмарларынын салтуу функцияларын өзгөртүп, империялык бийликтин көзмөлүндө гана калтырбастан, колониалдык бийликти колдогон ак сөөк катмардын өкүлдөрү жергиликтүү башкаруу органдарында тийиштүү кызмат даражага ээ болушкан.

- Коомдук-саясий, социалдык-экономикалык турмуштагы өзгөрүүлөр манаптардын арасында өз ара иерархиялык түзүлүштүн жаралышын жаратып, жаңы башкаруу системасына манаптар “ылайыкташуу” позицисын ээлешкен. Акча-товар, соода мамилелеринин өнүгүшү алардын социалдык абалын чындап,коомдогу ролун жогорулаткан.

- 1867-жылы кабыл алынган Жобонун негизинде “элдик сот” жаны системасынын түзүлүшү, империялык сот органы. жергиликтүү бий, казылардын салттуу адатка, шариатка негизделген укуктары чектелип, бийлер сот функциясын гана аткарып калышкан.

- каралып жаткан доордогу трансформациялык процесстердин натыйжасында букара катмары ири өзгөрууүгө дуушар болушкан. Экономикалык турмуштагы өндүрүш мамилелериндеги өзгөрүүлөрдүн жүрүшү,(акча-товар,соода, дыйканчылык маданияты,отурукташууга карай багыт алуу, жер, салык саясаты) букара катмарларын арасынан жаны социалдык топтордун жаралышын, алардын калыптануу өзгөчөлүктөрүн жараткан. XX к. башында букара катмарынан чайрикер, мандикер, жалчы, батрак сыяктуу малчы-дыйкан, дыйкан-отурукташкан чарба жүргүзө баштаган жаны катмарлар жаралган.

КОРУТУНДУ

XIX к.экинчи жарымы – XX к. башы Кыргызстандын тарыхындагы маанилүү саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөргө дуушар мезгил. Кыргызстан Россия империясына каратылышы менен коомдук түзүлүштүн бардык тармактарын империя жүргүзө баштаган колониалдык саясатка дуушар болуп, каратып алуу, күч колдонуу, бюрократиялык башкаруу системасынын бекемделишине карабастан, социалдык-экономикалык тармакта трансформациялык процесстер жүрө баштаган. Көчмөн кыргыз элинин турмушундагы узак тарыхый мезгилди өзүнө камтып, бир этноско таандык адат, салт, үрп-адаттардын жыйындысынан түзүлгөн салттуу коомдук түзүлүш өзгөрүүгө учураган.

XIX к.экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жер иштетүүчүлүкө (дыйканчылык) карата болгон көчмөн, жарым көчмөн чарбалардын мамилесинин өзгөрүшү, империянын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында орус келгиндеринин көчүп келиши, айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын салыштырмалуу өзгөртүүгө шарт гана түзбөстөн, жер иштетүүчүлүк “маданиятын” өзгөртүп, көчмөн чарбалар үчүн кызыкчылык жаралган. Каралып жаткан мезгилде орус келгиндеринин, Чыгыш Түркестан аймагынан көчүп келишкен этностордун, жергиликтүү эл менен бирдикте чарба жүргүзүү шартынын жаралышы, өз ара таасирлери, жер иштетүүчүлүктүн өзгөрүшүнө гана алып келбестен, социалдык түзүлүштү өзгөртө алган.

Көчмөн жарым көчмөн кыргыз чарбасынына жер иштетүүчүлүктү өздөштүрүү, айыл чарбасында колдонуучу жаңы эмгек шаймандарынын пайда болушу(отурукташууга өтүү), чөп чабуу, тоют камдоо, стационардык турак-жай жана мал чарбасы үчүн түнөк (стойбища) курула баштаган. Дыйканчылык кесипке карата көчмөндөрдүн арасындагы ага карата мамиле өзгөрүп, кызыкчылык күчөгөн. Айыл чарбасында дыйканчылык үчүн колдонуучу жаңы эмгек шаймандарына карата талап жогорулаган.

Экономикалык тармактагы жүргүзүлүп жаткан империянын саясатынын таасиринде көчмөн, жарым көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында отурукташуу процессинин алгачкы этабы башталган. Эволюциялык мүнөзгө ээ болгон отурукташуу жараяны XX к. 30-жылдары совет мамалекетинин социалдык-экономикалык модернизациялоо процессинин натыйжасында аяктаган.

Кыргыздардын чарбалык турмушундагы өзгөрүүлөр мал чарбачылык турмушта да жүрө баштаган. Мал асыроонун ыкмасы өзгөргөндүгүнө карабастан, административдик реформалар малдын башы кыскартууга алып келген. Малсыз топтор, жакырчылыктан сактануу, жутчулуктун таасири көчмөндөрдүн отурукташуусун тездеткен негизги факторлордун бири болгон.

Колониалдык саясатын агрардык тармактагы жүргүзгөн саясаты кыргыздардын өзгөчө 1886-жылдан кийинки “Жободон” киийин колониалдык бийликтин толук бекемделиши, чиновниктик-бюрократиялык аппарататын түзүлүшү, “ашыкча жер” деген шылтоо менен жер үлүштөрүн,эгин таалааларды, суулуу жайыттардын кыскарышы социалдык жаны топтордун жаралышын, катмарлардын ортосундагы тесиздиктин күчөшүнө өбөлгө түзгөн. Демек, дыйканчылык маданиятынын өнүгүшү менен катар жер иштетүүчүлүк кыргыздар үчүн өзүнүн социалдык-экономикалык жана саясий статусун жогорулатуучу көрүнүшкө айлана баштаган.

Ал эми XIX к.экинчи жарымы – XX к. башындагы көчмөн жарым көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алышы, акча-товар мамилелирин пайда болушу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө катмарлашуу процессин күчөтүп, коомдо сүткорлор, соодагерлер, кызыл-кулактар сыяктуу жаны социалдык топтор пайда болгон.

Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер ак сөөк катмарларынын арасындагы жаңы топтордун жаралышына алып келди. Түркестан крайын башкаруу боюнча кабыл алынган “Жоболордо” көрсөтүлгөн “Элдик башкаруу” органдары түзүлүп, манап, бай, бий катмарларынын башкаруучулук функциялары түзүлүп, алар колониалдык

системанын шартына “ылайыкташып”, киреше жаратуучу булактарды өздөрүнө ыйгарып алуу мүмкүнчүлүгүн жаралды. Көчмөн жарым көчмөн шартта жашаган кыргыздардын ак сөөк топторунун катмарлашуусунда стратанын негизги белгилери катары бийлик, менчик негизги көрсөткүчкө айланган. Мындан сырткары, ак сөөк катмарларынын коомдук абалынын(статусун) аныктоочу белги катары алардын эл арасындагы кадыр-баркы маанилүү ролду ойногон. Аталан көрсөткүчтөрдүн жыйындысы, ак сөөк катмарлардын ич ара топторго бөлүнүшүн шарттап, манаптар, байлар, бийлер башкаруучулук кызмат орунду ээлеши, тийиштүү менчик каражатына ээ болушу жана кадыр-баркына жараша ички иерархиялык (ранга) топторго бөлүнүүгө, алардын статусунун өзгөрүүсүнө алып келди. Демек, салтуу кыргыз коомунун ак сөөк катмараларынын ичиндеги трансформациялык процесстердин башкы белгиси катары, бийлик, менчик, кадыр-барк-алардын статустук абалын аныктоочу көрсөткүч болгон.

Кыргызстандын Россия империясына каратылган чейин кыргыздардагы сакталып келген салтуу башкаруу системасы иштеп турган. Кыргыздардын коомдук турмушунунун бардык тармактарын көзөмөлдөгөн салтуу башкаруу системасы, колониалдык башкаруу киргизилгенден тарта кардиналуу түрдө өзгөрүүгө учуруган. Кочмон кыргыздардын «ак сөөк» катмарларын(манап, бий) коомдук-социалдык функциялары өзгөрүүгө учураган. Империянын башкы максаты жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасын киргизүү менен урук-уулук башкарууну гана жойбостон, таасирдүү, авторитеттүү бай катмардын өкүлдөрүн колониалдык бийлектен көз каранды кылуу, алардын укуктарын чектөө башкы »элдик-аскердик» башкаруунун түпкү маңызы болгон.

Жергиликтүү башкаруу органдары(болуштук, айылдык) башкаруу аткаруучу органга айлануу менен саясий аренага чыккан мапаптар жаңы саясий түзүлүшкө «ылайыкташып» жеке мүлк чогултуу,букара катмарларына карата болгон эзүүсү күчөгөн. Мүлктүк теңсиздиктин жаралышы ак сөөк катмарларынын арасында иерархиялык түзүлүштүн жаралышын шарттаган.

Ошол эле учурда колониалдык бийлик империянын тажрыйбасын эске алуу менен элдик сот системасынын(бий, казы) түзүлүшүн сактоо менен акырындап алардын укуктарын чектөөгө өтө баштаган. Элдик сот башкаруу системасынын киргизилиши салттуу бий бийлигинин коомдук функциясын өзгөртүп, анын укуктарын чектөө саясатын жүргүзгөн. Жаны административдик башкаруу системасы жергиликтүү элди жаңы башкарууга көнүүгө багыттап, өзгөрүүгө алып келген.

Жергиликтүү бийлик органдарын башына келишкен манап, бий сыяктуу ак сөөк катмарларынын арасында өзгөчө жерге ээлигине карата мүлктүк жактан жикке бөлүнүүнү жаратып, алардын ич ара майда топторго бөлүнүшүн шарттаган.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр букара катмарларынын арасында ич ара топторго бөлүнүүсүн пайда кылган. Чарбалык турмуштагы жерди ишеттүү, арендага алуу, малсыз, короо-жайсыз топтордун отурукташкан турмушка багыт алуусу, социалдык жиктешүүнү күчөтүп, букара катмарларынын өз ара катмарлашуу, жашоо турмушунун өзгөрүүсүнө жол ачкан. Натыйжада, XXк башында чайрикер, мардикер, жатакчы, аштыкчы, эгинчи, батрак топтору социалдык жаны катмар катары калыптана баштаган.

Демек, XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү трансформациялык көрүнүшкө дуушар болуп, аталган социалдык тармактагы өзгөрүүлөр совет доорунун жылдарында советтик мүнөздөгү стратификациялык түзүлүшкө ээ болгон.

Диссертациялык эмгекте салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышын изилдөөдө колдонулган стратификациялык концептуалдык методологиялык ыкма, анын динамикалык өзгөрүп турууччу категория экендигин көрсөттү, жана социалдык катмарлар бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, коомдук өзгөрүүдө өзүнүн тийиштүү рол ойногондугун тастыктай алды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

Постсоветтик доордогу Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүн аныктоодо, ага илимий баа берүүдө стратификациялык теорияны колдонуу аркылуу, учурдагы соцалдык катмарларды, топторду аныктоо сунушталат. Анткени статификациялык теория ар бир катмардын өз ара байланыштарын, ич ара мамилелерин, учурдагы коомдун өнүгүшүнүн багытына жараша катмарларга карата болгон жаңы критерийлерди колдонууга мүмкүндүк берет.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР

I Тарыхый булактар

1.1. Архивдик документтер

1. ЦГА КР, ф.160 оп.1, д. 9 л.126.// Проект положения об управлений в Семирьченской и Сыр-Дарьинской

2. ЦГА РУЗ,-Ф-И-391.оп.1,д.864

3. ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства.

4. ЦГА. КР. фонд.160-И, оп.1, ед.хран.15.// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства. (Проект).

5. ЦГА КР. Ф.160.оп.1.ед хр.109.л.12// Народный суд.

6. ЦГА. КР. Ф.1396, оп.1.д.392.ч.2.л.14// Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства.

1.2. Жарыяланган булактар

7. Абдырахманов, И. Кыргыздан чыккан мыкаачы манаптар. Рукоп. фонд. Отдел Обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №472-479.

8. Абдырахманов, И. Манап деген наамдын келип чыгышы жана алардын элге корсоткон жамандыктары. Рукоп.фонд Отдел обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №1713.

9. Аверянов, П. Очерки экономического состояние Наманганского уезда [Текст] / П. Аверянов // Туркестанский сборник, Т. 456, -Ташкент.1908.

10. Бардашев, Г. Заметки о дикокаменных киргизах [Текст] / Г. Бардашев // Материалы для статистики Туркенстанского края. Впп III-спб, 1874

11. Восстание 1916 г. в Киргизстане. Сборник док-ов и мат-ов. – Бишкек, 1937.

12. Временное положение об управлении Туркестанской области... 11 июля 1865 года [Текст] . – Спб., 1867.;

13. Все подданейший доклад особого комитети по устройству средниазиатсих областей по проекту положения об управления в

Семириченской и Сыр-Даринской областях [Текст].- Ташкент, 1880, - высочайшему повелению. Гирс Ф.К.-СПб.,1883.

14. Ежегодник Ферганской области -Т.1.вып. -1902,- Новый Маргелан. - 1902.- С.5

15. Загряжский, Г. С. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз. Материалы для статистики Туркестанского края [Текст] / Г. С. Загряжский // Ежегодник – Вып. 3. – СПб., 1874.

16. Загряжский, Г. С. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву (заң) [Текст] / Г. С. Загряжеский // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.Вып.4. – СПб., 1876

17. Иванов, А. И. Русская колонизация в Туркестанском крае [Текст] / А. И. Иванов // Туркестанский сборник, -С.242

18. К.Н. «Кара-киргизское самоуправление [Текст] / К.Н. //Туркест. ведомости. –1906. – №149.

19. Кауфман, К. П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 г. - 25 марта 1885 г. - СПб., 1885.

20. Лайок, Л. И. Сельское хозяйство [Текст] / Л. И. Лайок // Современный аул.-Алматы, 1984.

21. Левитин, И. Богарные земли туркестанского края [Текст] / И. Левитин // Туркестанский сборник, Т.508.

22. Маллицкий, Н. Г. Аулиеата [Текст] / Н. Г. Маллицкий // Туркест. ведомости. – 1905. – №149.

23. Материалы Всероссийской переписи. Перепись населения в Туркестанской республики. – Вып. 4.Сельское населения Ферганской области по материалам переписи 1917. – Ташкент. 1924. – С.46.

24. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.1-5.- СПб. 1872-1879;

25. Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Вып. V. Ошский уезд. Скобелев, 1910;

26. Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской области (Ошский, Скобелевский, и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915;

27. Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. –Ташкент. 1915.

28. Материалы по киргизскому землепользованию. Ферганская область. Андижанский уезд. Ташкент, 1913.

29. Материалы по кыргызскому землепользованию Наманганского уезда. – Ташкент, 1913. – С.34.

30. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческкго хозяйства и землепользования в Семиреченской области. – Т. 8. вып. 1. – Петроград, 1916.

31. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области .Т. 8. (Пишпекский уезд). Вып. 2. – ПГ, 1916.

32. О. Ф. Город Пржевальск [Текст] / О. Ф. // Туркестанский сборник.Том. 426-Ташкент, 1907.

33. Обзор семиреченской области за 1904.

34. Обзор Семиреченской области за 1895. – Верный, 1896.

35. Обзор Семиреченской области за 1907 год [Текст]: приложение к всеподданейшему отчету Военного губернатора за 1882-1913. – Верный, 1883-1915; 1908. – 116 с.; 1908. – 1910. – 93 с.; 1909. – 1910. – 87 с.; 1910. – 1911. – 111 С.; 1911. – 1912. – 103 с.; 1912. – 1914. – 104 с.; 1913. – 1915. – 110 с.

36. Обзор Ферганской области за 1888 –1913 гг. – Новый Маргилан, 1889 –1916. – СПб: 1867;

37. Отчет капитана Давлетшинина по командировке в Туркестанский край и степные области для ознакомлении с деятельностью народных судов. – СПб, 1901.

38. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. Гирс Ф.К.-СПб.,1883

39. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором тайным

40. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского каря. Переселенческое дело в Туркестане.-СПБ., 1910..-С.

41. Пален, К. К. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестанского края. – СПБ, 1910, ч.1.

42. Пален, К. К. Народные суды Туркестанского края [Текст] / К. К. Пален. – СПб.1909

43. Пален, К. К. Приложения к ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К. К. Паленом. Материалы к харктеристике народного хозяйства в Туркестане. Часть II. – СПБ, 1911.

44. Пален, П. П. Положение отдельных отраслей народного хозяйства в Туркестане. – СПб., 1911.

45. Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905 год. -Верный. 1905.-С.191

46. Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 Г.. Сыр-Дарьинская Область. – СПб., 1904.

47. Положение об управлении Туркестанского края от 12 июня 1886г.

48. Положение об управлении Туркестанского края. – СПб., 1892.

49. Проект Положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской области – СПб: Б.и., 1867.

50. Проект положения об управлении в Туркестанском генерал-губернаторстве. – Ташкент, 1881.

51. Румянцев, П. П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреческой области [Текст] / П. П. Румянцев / Т. VII. Пишпекский уезд. Выпуск 2.-ПГ, 1916.

52. Румянцев, П. П. Условия колонизации Семиречья [Текст] / П. П. Румянцев // Вопросы колонизации. – №9, 1911.

53. Саттар –хан Абдул Гафаров. Кратикий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед его завоеванием его русскими [Текст] / Абдул Гафаров Саттар-хан // Түркестанские ведомости. – 1892. – №26.

54. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области за 1841 [Текст]. – Ташкент: Обл. стат. ком., 1891–1907. – Т. [1]–13; Свод законов Рос. империи.- СПб., 1912.- Кн.1, т.2.;

55. Северцев.Н.А. Поездка на западную часть небесного хребта// записки ИРГО.1-том.-Спб. 1867.

56. Северцов, Н. О русских поселениях к югу и к западу от Иссык-кулья [Текст] / Н. Северцов // Материалы для статистики туркестанского края. – Вып. IV. – СПБ., 1876.

57. Статистический обзор Ферганский области. Статистический обзор Семиреченской области [Текст]. – Скобелев, 1914.

58. Статистический обзор Ферганской области за 1911 год. – Скобелев, 1914.

59. Статистический обзор Ферганской области за 1913 г.-Скобелев. 1916.-С.21

60. Ферганская область в 1901 году [Текст]: от обл. стат. комитета: ежегодник Ферганской обл. – Новый Маргелан, 1902. – Т. 1. – 1-18 с.; 1902. – Т. 2. – 1903. – 1-19 с.; 1903. – Т. 3. – 1904. – 1-68 с.;

61. Хорошхин, А. П. От Ташкента до Токмока // Сборник статьи, касающихся до Туркенстанского края. СПб.: тип. И хромолит. А. Траншеля, 1876. – С. 15-25.

62. Хорошхин, А. П. Очерки Коканде [Текст] / А. Хорошхин // Туркестанский сборник. – Т. 23.

63. Шкапский, О. А. Киргизы- Крестьяне [Текст] / О. А. Шкапский // Туркенстанский сборник. –Т. 472. – Ташкент, 1908.

II Жалпы адабияттар

64. Абдрахманов, Ж. 1916. Письмо к Сталину [Текст] / Ж. Абдрахманов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – 320 с.

65. Абрамзон, С. М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары [Текст] / С. М. Абрамзон // – Бишкек, Кыргызстан Сорос фондусу. – 1999.

66. Абрамзон, С. М. Современные манапство в Киргизии [Текст] / С. М. Абрамзон // Советская этнография. – 1931. – № 3-4. – С. 43-59.

67. Айтбаев, М. Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в XIX и начале XX вв. [Текст] / М. Т. Айтбаев. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1962. – 193 с.

68. Айтбаев, М. Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана [Текст] / М. Т. Айтбаев. – Бишкек: Алтын Тамга, 2022. – 451 с.

69. Айтмамбетов, Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и нчале XX века [Текст] / Д. Айтмамбетов. – Фрунзе: Илим, 1967. – 309 с.

70. Акматова А. Т. Социальная структура кыргызского общества в феодальном Кокандском ханстве [Текст] / А. Т. Акматова // КРСУ, 2011,Том.11, – №2.

71. Алибий манап и букара [Текст] //Туркестанские ведомости 1903,№12, 9 (22) февраля 1903

72. Алымбаев, Ж. Б. Кыргызстан коомунун социалдык модели (XXк.-20-30жж.) [Текст] / Ж. Б. Алымбаев // Известия Вузов Кыргызстана, 2019,№1.;

73. Алымбаев, Ж. Б. Кыргызтаауу тармагынын жаралышы, изилдоо багыттары XVIII к. экинчи жарымы – XX к. башы [Текст] / Ж. Б. Алымбаев // Туркияда Кыргыз таануу.- Анкара. 2019.

74. Алымбаев, Ж. Общественно- политическая жизнь кыргызов второй XVIII- начала XX-вв. проблемы истории и историографии [Текст] / Ж. Алымбаев. - Бишкек, 2009.

75. Андреев, И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Колыванской и Тобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым [Текст] / И. Г. Андреев // Новые ежемесячные сочинения. – СПб., 1795 –1796. – Ч. CXV–CXVIII.

76. Арзыматова, А. А. Промышленность Кыргызстана. Вторая половина XIX – начала XXвв. [Текст] / А. А. Арзыматова. – Бишкек, 2008.

77. Асанканов, А. А., Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) [Текст] / А. А. Асанканов, Ө. Ж. Осмонов. – Бишкек, 2003.

78. Асанканов, А. Социальные отношения у кыргызов в конце XIX начале XXвв. [Текст] / А. Асанканов //Вестник КРСУ. – 2020. – Том. 20. №2. – С. 10-15.

79. Аттокуров, С. Кыргыздар XIX кылымда [Текст] / С. Аттокуров. – Бишкек, 2003.

80. Бабаджанов, Б. Кокандское ханство: власть, политика, релегия [Текст] / Б. Бабаджанов. – Ташкент-Токио, 2010.

81. Байбулатов, Б. Социально-экономический строй киргизии до великой октябрьской социалистической революции [Текст] / Б. Байбулатов. – Фрунзе, 1958.

82. Бактыгулов, Дж. С. Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости и социалистическим способам хозяйствования. – Фрунзе: Кыргызстан, 1971. – 112 с.

83. Бартольд, В. В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана . – Бишкек, 1996.

84. Бартольд, В. В. Киргизии: (исторический очерк) [Текст] / В. В. Бартольд. – Фрунзе : Киргиздат, 1927. – 60 с.

85. Бейсембиев, Т. “Тарихи -и Шахрухи” как исторический источник[Текст] / Т. Бейсембиев. – Алма-Ата, 1989.

86. Брежнева, С. Н. Русские переселенцы в Туркестане: проблемы взаимоотношения с местными населением [Текст] / С. Н. Брежнева // Научные ведомости. Серия История Политология. – 2016, №1(222). – Вып. 37. – С.113-117.

87. Будагов, Л. Сравнительный анализ турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык [Текст] / Л. Будагов. – СПб. – Т.2. 1871.

88. Бурдье, П. Социология политики [Текст] / П. Бердье. – М.: Socio-Logos, 1993. – 333.

89. Валиханов, Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч. Валиханов / Собран.соч. в пяти томах. Т.2. – Алматы. 1985. – С. 7-89.

90. Васильев, В. А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины [Текст] / В. А. Васильев. - СПБ, 1915.

91. Вебер, М. Основные понятия стратификации [Текст] / М. Вебер // Кравченко А.И. Социология: Хрестоматия. – М.1997.

92. Венюков, М. И. Опыт военного описания русских границ в Азии [Текст] / М. И. Венюков. – СПБ, 1873.

93. Венюков, М. И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны [Текст] / М. И. Венюков // Записки Императорского Русского географического общества. СПб., 1861.кн IV.

94. Воронин-Нифантьев. Сведения о дикокаменных киргизах [Текст] / Воронин-Нифантьев // Записки ИРГО. Общая книжка 5. – СПб., 1851.

95. Восстание 1916 г. в Киргизстане [Текст]: Сборник док-ов и мат-ов. – Бишкек, 1937.

96. Гаврилов, М. Р. Манап [Текст] / М. Р. Гаврилов // Современный аул в Средней Азии. – Выпуск 10. – Ташкент, 1927.

97. Гаврилов, М. Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии // Современный аул Средней Азии.-Ташкент: [б.и.],1927.-вып. 10.

98. Галузо, П. Г. Туркестан – колония (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года) [Текст] /П. Г. Галузо. – М.: КУТВ, 1929.–235 с.

99. Гейер, И. И. Весь Русский Туркестан [Текст] / И. И. Гейер. – Ташкент, 1909.

100. Гейнс, А. К. Дневник 1866 года. Путешествие в Туркестан [Текст] / А. К. Гейнс / Собрание литературных трудов. – Т. II. – СПб, 1898.

101. Гейнс, А. К. Собрание литературных трудов [Текст]: Т. 2. / А. К. Гейнс.– СПб. Стасюлевич, 1898. – 741 с.

102. Гейнс, А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве, господство Кокандского ханства [Текст] / А. К. Гейнс. – Фрунзе, 1961. – С.121.

103. Гидденс, Э. Стратификация и классовая структура [Текст] / Э. Гидденс // Социс.-1992,-№9;

104. Голенкова З. Т. Средние слои в современной России [Текст] / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // Социологические исследования. – 1998. – №7. – С. 44-53.

105. Григоренко, Д. Е Трансформация общества и его неуправляемость [Текст] / Д. Е. Григоренко // Философия и проблемы гуманитарного знания. – 2011. – №3. – С. 30-36.

106. Гродеков, Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области [Текст] / Н. И. Гордеков. – Ташкент, 1889. – 544 с.

107. Джумагулов, А. Манапы – кто они? [Текст] / А. Джумагулов // Советская Киргизия. – 1991. – 16 ноября.

108. Джумагулов, А. О термине манап [Текст] / А. Джумагулов // Известия АН КР: Общественные науки. – 1991. – №4. С. – 61-68.

109. Джуманалиев, А. Политическая история Кыргызстана [Текст]: становление политической системы кыргызского общества в 1920-1930-е годы / А Джуманалиев. – Бишкек: НАН КР.- Бишкек, 2002. – 399 с.

110. Джунушев, К. Развитие товарно-денежных отношений в дореволюционной Киргизии [Текст] / К. Джунушев. – Фрунзе: Илим,1965. – 143 с.

111. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюргейм. – М.: Канон, 1996. – 432 с.

112. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод предназначение [Текст] / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 307 с.

113. Жаманкараев, А. Б Развитие торговли в Киргизии в конце XIX начале. XX вв. [Текст] / А. Б. Жаманкарев. – Фрунзе: Илим, 1965. – 132 с.

114. Жвитиашвили, А. Ш. Интерпретация понятия «класс» в современной западной социологии [Текст] / А. Ш. Жвитиашвили // Вестник РУДН, серия Социология. – 2004. – №1(6). – С. 75-91.

115. Жусубалиев, А. Р. Социалдык топ жана социалдык институт – коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоочу фактору [Текст] / А. Р. Жусубалиев, Н. Маткаримов // «Түрк дүйнөсү глобалдашуу алкагында». VII Эл аралык илимий-практикалык конференциянын макалалар жыйнагы. Туркия. Стамбул ш.

116. Зибберштейн, Ф. К. Путевые заметки лекаря Омского гарнизонного полка Ф. К. Зибберштейна [Текст] / Ф. К. Зибберштейн // Исторический арх. – М., 1936. – Т. 1.

117. Ибраев, С. А. История развития и география табаководства Кыргызстана [Текст] / С. А. Ибраев // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана 2015 №6. – С.84-90.

118. Ильясов, С. И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / С. Ильясов. – Фрунзе: Из-во АН КиргССР, 1963. – 446 с.

119. Ильясов, С. Кооперативно-колхозное стрительство в киргизии (1918-1929) [Текст] /С. Ильясов. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1959. – 152 с.

120. Ильясов, С. О сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народ Киргизии [Текст] / С. Ильясов // В кн: материалы объединенной

научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. – Ташкен.1955.

121. Иноземцев, В. Л. «Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе [Текст] / В. Л. Иноземцев // Социологические исследования: "Класс интеллектуалов" в постиндустриальном обществе. – 2000. – №6. – 67-77.

122. Ипполитов Г. М. Объективность исторических исследований; достижима ли она? Дискуссионные заметки [Текст] / Г. М. Ипполитов //Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2006. – Том.8. – №3. – С. 676-689.

123. К истории социально-экономических укладов Киргизстана [Текст]: [Сборник статей] / Под ред. д-ра ист. наук В. П. Шерстобитова ; АН КиргССР. Ин-т истории. – Фрунзе: Илим, 1972. – 110 с.

124. Касаткин, А. О травосеяния Ферганской области [Текст] / А. Касаткин // Туркестанский сборник. – Т. 421. – Ташкент, 1907.

125. Кененсариев, Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917) [Текст] / Т. Кенсариев. –Бишкек, 2019. – 292 с.

126. Кененсариев, Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане [Текст] / Т. Кенесариев. – Бишкек:[б.и.] 2009. – 287 с.

127. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – М.:Наука,1987. – 485 с.

128. Кожоналиев, С. К. Обычное право [Текст] / С. К. Кожоналив. – Бишкек: Фонд Сорос-Кыргызстан. – 2000. – 332 с.

129. Кожоналиев, С. К. Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции [Текст] / С. К. Кожоналиев.- Фрунзе: Изд.АН КиргССР, 1963. – 65с.

130. Коломийцев, В. Ф. «Классовый подход: забытое пончтие в общественных науках [Текст] / В. Ф. Коломийцев // Лесной Вестник. – 2006. – №7. – С. 113-117.

131. Коломийцев. В. Ф. «Классы: устаревшие понятия»? науках [Текст] / В. Ф. Коломийцев // Социально-гуманитарное знание. – 2008. - № 1.

132. Коналев, Е. Очерки быта кара-киргиз [Текст] / Е. Коналев // Туркестанские ведомости, 1895, №21.

133. Кочкунов, А. Этнические традиции кыргызского народа [Текст]: Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса / А. Кочкунов. Бишкек : [б. и.], 2013. – 320 с.

134. Кравченко, А. И. Социология: Хрестоматия [Текст] / А. И. Кравченко. – М. 1997.

135. Кронгард, Г. К. Население Киргизии в последней трети XIX-начале XX века [Текст] / Г. К. Кронгард. – Фрунзе: Илим,1989. – 91 с.

136. Кушнер, П. Горная Киргизия (социологическая разведка) [Текст] / П. Кушнер. – М., 1929. – 135 с.

137. Кушнер, П. Манапство в горной Киргизии [Текст] / П. Кушнер // XX Революционный Восток. – Ташкент, 1927. – № 2. – С. 149-181.

138. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр Киргизии [Текст]: Т. 2. / түз. К. Жусаев, А. Мокеев. Д. Сапаралиев. – Бишкек, 2003.

139. Лаврентьев, В. Капитализм в Туркестане (Буржуазная колонизация Средней Азии) [Текст] / В. Лаврентьев. – М.: Госиздат, 1930 – 160 с.

140. Ламажаа, Ч. К. Социальная трасформация [Текст] / Ч. К. Ламажаа // Энциклопедия гуманитарных наук. – 2011, – №1.

141. Ленин, В. И. Великий почин [Текст] / В. И. Ленин // В. И. Ленин соч. т. 29.изд. IV.

142. Леонтьев, А. Л. Обычное право у киргиз [Текст] / А.Л.Леонтьев // Юридический Вестник. – Бишкек, 1890. №5-6.

143. Липский, В. И. По горным областям Русского Туркестана [Текст] / В. И. Липский //Извест Извест. РГО. – Том 17. – СПб, 1906. – С.236

144. Мартюшов, Л. Н. Методы истерического исследования. [Текст] / Л. Н. Мартюшов. – Екатеринбург. – 2016.

145. Махкамова, Н. Социальная стратификация общества на территории Узбекстана развития, насильственное разрушение . [Текст]: конец XIXв.-30-е годы XX в. / Н. Махкамова. – Варшава, 2024.

146. Медушевская, О. Методология истории [Текст] / О. Медушевская. – М. 1997;

147. Мертон, Р. К. Социальная структура и аномия [Текст] / Р. К. Мертон. – М, 2007.

148. Мертон, Р. Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. К. Мертон // Социс. – 1992. – №2-4.

149. Мийманбаева, Ф. Н. Заселение Ферганской области крестьянами-переселенцев в конце XIX -начале XXвв. [Текст] / Ф. Н. Мийманбаев // Вестник КазНУ. Серия историческая, 102(3). – С. 103–110.

150. Мийманбаева, Ф. Оседанияе кочевников Семиречья и роль родовой элиты в этом процессе [Текст] / Ф. Мийманбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. – №6.

151. Могильницкий, Б. Г. Введение в методологию истории [Текст] / Б. Г. Могильницкий. – М.: Выс.шк.,1989. – 175 с.

152. Мокеев, А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане [Текст] / А. Мокеев. – Бишкек: Кыргызско-турецкий университет Манас, 2010. – 280 с.

153. Мусабеков, О. От партирахально-феодальных к социалистическим аграрным отношениям [Текст] / О. Мусабеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1968. – 110 с.

154. Назаров, Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посыланного в Коканд в 1813 и 1814 годах [Текст] / Ф. Назаров. – СПб., 1821.

155. Народное хозяйство Средней Азии [Текст] //-№8, 1929

156. Осмонов, О. Манап бий // Кыргыздар, 6-бөлүк. – Бишкек, 2003. – 62-65 б.

157. Өмүрбеков, Т. Кыргыз тарыхы: улуу инсандары [Текст] / Т. Өмүрбеков. – Бишкек: Турар, 2018. – 448 б.

158. Парсонс, Т. О структуре социального действия [Текст] / Т. Парсонс. – М. 2002;

159. Парсонс, Т. Система современных обществ действия [Текст] / Т. Парсонс. – М. 1997.

160. Парфенов, И. Д. Методология исторической науки: курс лекции действия [Текст] / И. Д. Парфенов. – Саратов, 2001.

161. Плоских, В. В. Киргизы и Кокандское ханство [Текст] / В. В. Плоских. – Фрунзе: Илим, 1977. – 391 с.

162. Погорельский, П. Экономика кочевого аула Киргизстана [Текст] / П. Погорельский, В. Батраков. – Фрунзе, 1930. – 426 с.

163. Пчеловодства Ферганской области [Текст]: Туркестанский сборник. – Т.450. – Ташкент, 1907.

164. Пчеловодство в Семиреченской области [Текст]: Туркестанский сборник. Т.432. – Ташкент. – 1907.

165. Радлов, В. В. Образцы народной литературы северных тюрксих племен [Текст]: Часть 5. Наречие дикакаменных киргизов / В. В. Радлов. – СПБ., 1885.

166. Рожанович, И. В. Пчелеводство в Пржевальском уезде [Текст] / И. В. Рожанович // Туркестанские ведомости. – 1901. – №33.

167. Русские путешественники и исследователи о киргизах [Текст] / Под ред. д-ра ист. наук Б. В. Лунина ; АН КиргССР. Ин-т истории. - Фрунзе: Илим, 1973. - 220 с.

168. Рывкина, Р. В. Постижение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. [Текст] / Р. В. Рывкина, Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косялс. – М.: Прогресс, 1989. – 590 с.

169. Рывкина, Р. В. Советская социология и теория социальной стратификации [Текст] / Р. В. Рывкина // Постижение: Социальная политика. Экономическая реформа. – М.: Прогресс, 1989.– С.17-35.

170. Салиев. А. С. Очерки истории судебной политики царизма в кочевых регионах Туркестана (по архивным, правовым и иным материалам) [Текст] / Отв. ред. П. П. Литвинов. – Бишкек: КРСУ, 2014. – 431 с.

171. Сапаралиев Д. Б. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө (Б.з.ч. I кылымдан - XIX кылымдын ортосу мезгили) [Текст] / Д. Б. Сапаралиев //Кыргыз тарыхынын маселелери. – 2006. – №2. – 47-59 б.

172. Сапелкин, А. А. Аграрные отношения в Киргизии в начале XX века (1900-1917 гг.) [Текст] / А. А. Сапелкин. – Фрунзе: Илим, 1977. – 281 с.

173. Сапелкин, А. А. К истории феодализма в Киргизии в конце XIX – начале XX в. [Текст] / А. А. Сапелкин. – Фрунзе: Илим, 1968.– 125 с.

174. Симаков, Г. Н. Опыт типологизации скототоводческого хозяйства у киргизов (конец XIX-начало XX в) [Текст] / Г. Н. Симаков // Советская этнография. – 1978. – № 6. – С. 14-27.

175. Смоленский, И. И. Теория и методология истории: курс лекции [Текст] / И. И. Смоленский. – М.: «Академия», 2007. – 272 с.

176. Солтоноев, Б Кыргыздардын түркүмгө бөлүнгөнү [Текст] / Б. Солтоноев / Кыргыздар. – Бишкек, 2011.

177. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст]: Т. 1. / Б. Солтоноев. – Бишкек, 1993.

178. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст]: Т. 2. / Б. Солтоноев. – Бишкек, 1993.

179. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.

180. Сорокин, П. Политология: Хрестоматия [Текст]: под ред. М. А. Василка / П. Сорокин. – М., 1999.

181. Степанцев, А. Г. История методология научного исследования и преподавания [Текст] / А. Г. Степанцев. – М., 2009.

182. Талызин, А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1868) [Текст] / А. Талызин // Памятная книжка семиреченского областного статистического комитета на 1898. т. II. – Верный. 1898.

183. Талып Молдо. Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, түрлүү салттар, кыргыз деген сөздүн өзү тууралуу [Текст] / Талып Молдо // Кыргыздар. –Т.4. – Бишкек, 2011.

184. Терентьев, М. А. Туркестан и туркенстанцы [Текст] / М. А. Терентьев // Вестник Европы. – 1875. кн. IX.

185. Тимковский, Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах [Текст] / Е. Тимковский. – СПб., 1824. – Ч. 1. – с. 25. труд, Т.2

186. Усенбаев К. У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханство (XIX в. - до присоединение Киргизии к России). [Текст] / К. У. Усенбаев. – Фрунзе: Илим, 1961.

187. Усенбаев, К. Общественно-экономические отношения киргизов вторая половина XIX-начло XX вв. [Текст] / К. Усенбаев. – Фрунзе: Илим, 1980.

188. Усенбаев, К. У. Присоединение южной Киргизии [Текст] / К. У. Усенбаев. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1960. – 190 с.

189. Фалев, П. А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий [Текст] / П. А. Фалев. –Ташкент: Туркестанск. гос. изд-во, 1922. – 40 с.

190. Хорошхин А. П. Байтук-баатыр [Текст] / А. П. Хорошхин // Туркестанские ведомости, 1872. – №43.

191. Чайковский, А. Иссык-кульский уезд в 1869-1871 годах [Текст] / А. Чайковский // Туркестанские ведомости. – 1872. – №42, 44, 45.

192. Чороев Т. Социальная структура тюркского общества [Текст] / Т. Чороев // Летопись тюркской цивилизации Т.1 Тюркский мир в VI-XII вв. – Барнаул, 2023. – С. 411-421.

193. Шкапский О. А. Переселенцы и аграрный вопрос [Текст] / О. А. Шкапский // Вопросы колонизации. Сборник статьи. – № 1. – СПб. – 1907.

194. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К. К. Юдахин. – Фрунзе: КиргизСовЭнцикл. – 504 с.

195. Южаков, Н. Д. Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем [Текст] / Н. Д. Южаков. – СПб.,1891. – 83 с.

196. Яковец, Ю. В. Закономерности трансформации общества в ритме циклично генетической динамики [Текст] / Ю. В. Яковец. – М. [б.и.], 1993. – 67 с.

II. Диссертациялар жана авторефераттар

197. Алимджанов, Б. Экономическая политика Российской империи Туркестанском генераль-губрнаторстве (втоая половина XIX – начало XXвв.) [Текст]: дис.. канд. ист наук: 07.00.03 / Б. Алимджанов. – СПб, 2016. – 177 с.

198. Джунушев, К. Экономические предпосылки возникновения товарного хозяйства в дореволюционный период Киргизии [Текст]: автореф. канд. эконо. наук: 000000 / К. Джунушев. – Ташкент, 1962. – 21 с.

199. Жусубалиев, А. Р. Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнү базарлык мамилелерге өтүү шартындагы өзгөрүшү [Текст]: дис.. социол. илим. канд.: 22.00.04 / А. Р. Жусубалиев. – Бишкек, 2011. – 174 б.

200. Кочкунов, А. С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) [Текст]: дис. канд. ист наук: 07.00.07 / А. С. Кочкунов. – Бишкек, 2014. – 47 с.

201. Токтакун кызы, Г. Кыргыздардагы сот системасынын тарыхы (XIX к.экинчи жарымы - XX к.башы) [Текст]: дис. канд. ист наук: 07.00.02 / Г. Токтакун кызы. – Бишкек, 2021. – 152 б.

202. Шушкова, М. Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века Текст]: дис. канд. ист наук: 07.00.02 / М. Е. Шушкова. – М., 2015. – 313 с.

III. Электрондук ресурстар

203. Галиева, З 7 причин восстании 1916 года в Кыргызстане [Электронный ресурс] – Бишкек, 2018. – Режим доступа: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:12233 – Загл. с экрана.

204. Гейнс, Г. // Туркестанский сборник, Т. 555. [Электронный ресурс]: – Режим доступа: https://ts.manas.edu.kg/ts/555/mobile/index.html#p=15 – Загл. с экрана.

205. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Электронный ресурс] – М., 1996. – Режим доступа: https://bigenc.ru/c/kontseptsiia-obshchestvennogo-razdeleniia-truda – Загл. с экрана.

206. Селение и жилище оседлого типа [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://foto.kg/istoricheskaya-spravka/print:page,1,3692-selskoe-poselenie-i-zhilische-kirgizov.html – Загл. с экрана.